

**MUHAMMED EBÛ ZEHRE’NİN
KUR’AN İLİMLERİNE BAKIŞI VE
EL-MU’CİZETÜ’L-KÜBRÂ ADLI ESERİ**

Yahya KARATAŞ

**Doktora Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL
2022
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

Yahya KARATAŞ

**MUHAMMED EBÛ ZEHRE’NİN KUR’AN İLİMLERİNE BAKIŞI
VE EL-MU’CİZETÜ’L- KÜBRÂ ADLI ESERİ**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL**

ERZURUM-2022

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “Muhammed Ebu Zehra’nın Kur’an İlimlerine Bakışı ve el-Mu’cizetu’l Kübra Adlı Eseri” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

27.06.2022

Aslı Islak İmzalıdır.

Yahya KARATAŞ

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL danışmanlığında, Yahya KARATAŞ tarafından hazırlanan bu çalışma 15/06/2022 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Faiz KALIN **İmza:** Aslı Islak İmzalıdır.

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL **İmza:** Aslı Islak İmzalıdır.

Jüri Üyesi : Prof. Dr. H. Mehmet SOYSALDI **İmza:** Aslı Islak İmzalıdır.

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE **İmza:** Aslı Islak İmzalıdır.

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU **İmza:** Aslı Islak İmzalıdır.

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1
I. ÇALIŞMANIN KONUSU VE AMACI	1
II. ÇALIŞMANIN İÇERİK VE YÖNTEMİ.....	1
III. MUHAMMED EBÛ ZEHRE’NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE	
ESERLERİ	3
A. Hayatı ve İlmî Kişiliği	3
1. İsmi, Doğumu, Ailesi ve Vefatı	3
B. Eserleri ve İlmî Yöntemleri	7
1. Eserleri	7
a. Fıkıh ve Fıkıh Usulüne Dair Eserleri	8
b. Biyografilere Dair Eserleri	11
c. Tefsir ve Kur’an İlimlerine Dair Eserleri	13
d. Ansiklopedi Maddeleri	14
e. Diğer Eserleri	14
f. Basılmamış Eserleri	17
2. Eserlerinde Takip Ettiği Yöntem	17

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED EBÛ ZEHRE’NİN KUR’AN İLİMLERİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI VE el’MU’CİZETÜ’L-KÜBRÂ: el-KUR’AN’IN ANA HATLARIYLA TANITIMI

1.1. MUHAMMED EBÛ ZEHRE’NİN KUR’AN İLİMLERİYLE İLGİLİ	
ÇALIŞMALARI.....	20
1.2. EL-MU’CİZETÜ’L KÜBRÂ: EL-KUR’ÂN	22
1.2.1. Kur’an-ı Kerim’in Parça Parça İndirilişi	23
1.2.2. Kur’ân-ı Kerîm’in Yedi Harf Meselesi, Kıraati, Nüzûlü	23

1.2.3. Kur'an'ın İ'câzı ve İ'câz Vecihleri.....	24
1.2.4. Kur'an'ı Tegannî İle Okumak	24

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED EBÛ ZEHRE'NİN KUR'ÂN İLİMLERİNE BAKIŞI

2.1. KUR'ÂN'IN NÜZÛLÜ	27
2.2. KUR'ÂN'IN PEYDERPEY İNDİRİLİŞİNDEKİ HİKMETLER.....	28
2.2.1. Hz. Peygamber'in Kalbini Pekiştirmek.....	29
2.2.2. Vahyi Hz. Peygamber'in Kalbine Yerleştirmek.....	29
2.2.3. Kur'an'ın Tertil İle Okunuşunu Hz. Peygamber'e Öğretmek	30
2.3. KUR'ÂN AYETLERİNİN MEKKİLİĞİ VE MEDENİLİĞİ	31
2.4. KUR'ÂN'IN YAZILMASI VE EZBERLENMESİ	34
2.5. KUR'ÂN'IN MUSHAF HALİNE GETİRİLMESİ (CEM'UL-KUR'ÂN)	36
2.6. Hz. OSMAN DÖNEMİNDE KUR'ÂN'IN ÇOĞALTILMASI VE “YEDİ HARF” MESELESİ.....	42
2.7. Hz. OSMAN MUSHAFI DIŞINDAKİLERİN VE BU MUSHAF'TAN ÇOĞALTILMAYANLARIN YAKILMASI	51
2.8. ÂYET VE SÛRELERİN TERTİBİ	53
2.9. KUR'ÂN KIRAATLERİ.....	55
2.9.1. Kıraat İmamları	59
2.9.2. Kıraat Çeşitleri	61
2.9.2.1. Mütevâtir Kıraat.....	62
2.9.2.2. Mütevâtir Olmayan Kıraat	63
2.9.2.3. Şâz Kıraat.....	63
2.9.3. Kıraat Vecihlerinin Faydaları	63
2.10. KUR'ÂN-I KERİM'İN TERCÜMESİ.....	67
2.11. SEBEB-İ NÜZÛL	75
2.12. NÂSİH – MENSUH	83
2.13. MUHKEM – MÜTEŞÂBİH	92
2.14. KUR'ÂN KISSALARI.....	99
2.14.1. Yaratılış Kıssaları	100
2.14.2. Zamanı ve Mekânı Belirtilmeyen Kıssaları.....	100

2.14.3. Zamanı ve Mekânı Belirli Gerçekleşmiş Kıssaları.....	101
2.15. HURÛF-I MUKATTAA.....	103
2.16. İSRÂİLİYAT.....	109
2.17. KUR'AN'IN İ'CÂZİ.....	112
2.18. İ'CÂZ ÇEŞİTLERİ.....	130
2.18.1. Belâği İ'câz.....	137
2.18.2. Belâği İ'câz Çeşitleri	137
2.18.2.1. Kur'an'ın Lafız ve Harfleri.....	138
2.18.2.2. Kur'an'ın Üslubu	140
2.18.2.3. Kur'an'ın Beyan Çeşitliliği.....	142
2.18.2.4. Kur'an'ın Nazım ve Fasılları	145
2.18.2.5. Kur'an'ın Gaybî Haberler İçermesi Bakımından Mucize Oluşu	150
2.18.2.6. Kur'an'da İstidlal (Akıl Yürütme/Delil Getirme) Yöntemleri ve Tartışma Üslubu.....	153
2.19. KUR'ANI TEGANNİ İLE OKUMAK.....	171
SONUÇ.....	181
KAYNAKÇA	184
ÖZGEÇMİŞ.....	191

ÖZET

DOKTORA TEZİ

MUHAMMED EBÛ ZEHRE’NİN KUR’AN İLİMLERİNE BAKIŞI VE EL-MU’CİZETÜ’L-KÜBRA ADLI ESERİ

Yahya KARATAŞ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL

2022, 191 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL
Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE
Prof. Dr. Faiz KALIN
Prof. Dr. Mehmet SOYSALDI
Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU

Bu araştırmanın amacı, Muhammed Ebû Zehre’nin Kur’an ilimlerine bakışını genel manada eserlerinde özelde “*el-Mu’cizetü ’l-Kübrâ el-Kur’an*” adlı eserini merkeze alarak incelemektir.

Araştırma, giriş ve onu takip eden iki bölümden meydana gelmiştir. Müellif, son dönem çok yönlü bir İslam alimidir. Araştırmada bu çok yönlülüğe dair çokça örneklerle yer verilmiştir. Özelde Kur’an ilimlerine bakışının ele alındığı araştırmanın en detaylı bölümünde konuların bazısına farklı bakış açıları geliştirdiği rahatlıkla görülmektedir. Döneminin güncel toplumsal sorunlarına duyarsız kalmayan Ebû Zehre’nin bu anlamda konulara yaklaşımına dair birtakım fikirleri de araştırmada ilgili yerlerde bulunmaktadır. Tüm bu fikirlere yer verilirken akademik çalışmanın sınırları da gözetilerek, müellif ile aynı fikirde olunmayan hususlarda farklı bakış açılarına da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Ebû Zehre, Tefsir Usûlü, Kur’an İlimleri, Kur’an Tarihi ve Kur’an

ABSTRACT**DOCTORAL THESIS****MUHAMMED EBÛ ZEHRA'S VIEW ON THE SCIENCES OF THE QUR'AN
AND THE WORK TITLED EL-MU'CIZETU'L-KÛBRA****Yahya KARATAŞ****Advisor: Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL****2022, Page: 191****Jury: Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL
Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE
Prof. Dr. Faiz KALIN
Prof. Dr. Mehmet SOYSALDI
Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU**

The aim of this research is to examine Muhammad Abu Zehre's view of the Qur'anic sciences in general in his works, in particular "al-Mu'cizetü'l-Kübrâ el-Kur'an".

The research consists of the introduction and the following two parts. The author is a versatile Islamic scholar of the last period. Many examples of this versatility were included in the study. In the most detailed part of the research, in which his view of the Qur'anic sciences in particular is discussed, it can be easily seen that he developed different perspectives on some of the subjects. Abu Zehre, who was not indifferent to the current social problems of his period, has some ideas about his approach to these issues in this sense. While all these ideas are included, different perspectives on the issues that do not agree with the author are also included, considering the limits of the academic study.

Keywords: Muhammad Abu Zehre, Method of Tafsir, Sciences of the Qur'an, History of the Qur'an and the Qur'an

KISALTMALAR DİZİNİ

(a.s)	: aleyhi's-selâm
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜSBE	: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: İbn, bin
bint.	: bint
Bkz.	: Bakınız
Çev	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Vakfı
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
m.	: Milâdî
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
Tsh.	: Tashih eden
Trc.	: Tercüme eden
t.y.	: basım tarihi yok
Üniv.	: Üniversite
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
y.y.	: basım yeri yok

ÖNSÖZ

Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Salat ve selam, âlemlere müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderilen Hz. Muhammed'in üzerine olsun.

Kur'an-ı Kerim son gönderilen ilâhî vahiy, Hz. Muhammed son gönderilen peygamber ve elçidir. Hz. Peygamber, aynı zamanda kendisine indirilen Kur'an'ın hem mübelliği hem de açıklayıcısıdır. Bu yönüyle aynı zamanda, sözleriyle, fiilleriyle Kur'an'ın bir müfessiridir. Peygamberden sonra da ilk asırlardan itibaren Müslümanların yaşadığı coğrafyalarda Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabaları hep var olagelmıştır.

İşte bu çabayı ortaya koyan âlimlerden birisi de 1898-1974 yılları arasında yaşamış olan Muhammed Ebû Zehre'dir. Ebû Zehre, çok yönlü, sıra dışı âlimlerdendir. Yazdıkları, yaşadıkları, konferansları, sunumları vb. çalışmalarıyla döneminin medeniyet anlayışına ciddi katkıları olan Muhammed Ebû Zehre, her bakımdan faydalı ve velût bir âlim olduğunu ortaya koymuş bir şahsiyet olarak dikkat çekmektedir.

Çok yönlü bir âlim olan Muhammed Ebû Zehre, fıkıh ve fıkıh usulü başta olmak üzere; hitabet, biyografi, siyaset, mantık, davet, cedel gibi birçok alana dair eserleri bulunmaktadır. Bunlara ek olarak, makaleleri, konferansları, çeşitli gazete ve dergi yazıları, sunumlarıyla da döneminin ilmî müktesebatına çok ciddi katkıları olmuştur.

Yazdığı, telif ettiği çeşitli ilmî alanların yanında, özel olarak tefsir alanına dair çalışmaları da mevcut olan Ebû Zehre, Kur'an'ın yaklaşık üçte ikisine denk gelen bir tefsir çalışmasına ömrü vefâ ettiği kadar imza atmıştır. Söz konusu tefsirine önsöz niyetiyle başladığı, ancak hacmi, müstakil bir eser muhtevasını bile aşacak düzeye gelen *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ, el-Kur'an* adlı eseri, çalışmamızın merkezindeki eseridir.

Müellifin bu eserini Kur'an İlimleri açısından ele aldığımız için her ne kadar bu eser çalışmamızın merkezinde olsa da, genel olarak eserlerine bu çerçeveyi göz önünde bulundurarak bakmaya gayret ettik. Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, araştırmanın önemi, amacı ve metodu etraflıca ele alındı. Ayrıca, Muhammed Ebû Zehre'nin; fazla detaya girilmeden hayatı, döneminin çeşitli açılardan şartları, kısmî açıklamalarla beraber telifâtı, ilmî çalışmalarındaki genel olarak takip ettiği metotlar üzerinde duruldu. Birinci bölümde, çalışmamızın merkezinde olan eseri *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ, el-Kur'an* detaylı bir biçimde tanıtıldı. Bu tanıtım yapılırken

müellifin tefsire olan ilgisi başta olmak üzere bu sahadaki diğer çalışmalarına da dikkat çekilmeye çalışıldı.

Son bölümde ise, Muhammed Ebû Zehre'nin Kur'an İlimlerine Bakışı üst başlığıyla müellifin birçok eserini göz önünde bulundurarak, özelde çalışmamıza konu olan eseri çerçevesinde bir plan dâhilinde usule dair konular genişçe ele alınarak işlendi.

Kur'an ilimleri ile çok yakından ilgili bu çalışmamızda sıklıkla âyetlere müracaat edilmiştir. Âyetlerin mealleri verilirken genelde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan meâllere müracaat edilerek çeviriler yapılmıştır.

Son olarak, bu konuyu çalışmam hususunda ilk olarak fikir veren ve çalışmaya başlamamda rehberlik eden ilk danışman hocam Prof. Dr. Ali Eroğlu'na, sonrasında da çalışmayı hazırlarken; yönlendirmeleriyle, bilgi ve tecrübesiyle önemli katkılar sunan danışman hocam Prof. Dr. Necdet Çağıl'a, zaman zaman tecrübelerine müracaat edip çokça desteklerini gördüğüm Prof. Dr. Veysel Güllüce'ye ve Prof. Dr. Tuncay İmamoğlu'na teşekkür ederim.

Bunlarla beraber tezi hazırlama sürecinde gerek teknik destek gerekse ilmî bir kısım rehberlik noktasında fikir alışverişinde bulunduğum ve yardımlarını daima hissettiğim Prof. Dr. Ahmet Karataş'a ve Prof. Dr. Hanifi Şahin'e teşekkür etmeyi bir borç telakki ederim.

Gayret ve çalışma bizden, başarı ve muvaffakiyet Allah'tandır.

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN KONUSU VE AMACI

Araştırmanın konusu, 20. yüzyıl önemli âlimlerinden, pek çok telife imza atmış olan, Muhammed Ebû Zehre'nin (1898-1974), *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ, el-Kur'an* adlı eseri ve Kur'an ilimlerine yaklaşımıdır.

Ebû Zehre, son dönemin velut âlimlerinden biri olarak; fıkıh başta olmak üzere, cedel, hitabet, biyografi, siyaset, sosyal ve günlük meseleler vb birçok alana dair eserleri, yazıları, konferans ve sohbetleri bulunan bir zat olarak dikkatleri çekmektedir. Bilinen yönlerinin aksine Kur'an tefsirine ve Kur'an ilimlerine de özel ilgisi bulunan müellifin yaklaşık yirmi üç yıl boyunca sürdürdüğü tefsir çalışması bulunmaktadır. Bu çalışması, *Zehretü't-tefâsîr* adlı eseridir. Kur'an'ın yaklaşık üçte ikisine karşılık gelebilecek bir yere kadar yazdığı bu eserini tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir.

Muhammed Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ, el-Kur'an* ismini verdiği eserini yazmaya başlarken söz konusu tefsirinin önsözü mahiyetinde bir çalışma niyetiyle başlamıştır. Ama müstakil bir kitap hacminin bile üstüne çıkınca bu çalışmasını hususi bir eser olarak ilim dünyasına sunmuştur. Eserinde Kur'an'ın i'câzı ve i'caz yönleri daha belirgin bir biçimde ele alınmakla beraber, Kur'an tarihine ve diğer Kur'anî ilimlere dair birçok başlıkta çeşitli konulara yer vermiştir. Genel olarak tefsir sahasına dair yazdıklarıyla ön plana çıkmamış olan Muhammed Ebû Zehre'nin bu alana dair yazdıklarının daha da görünür ve bilinir olması, ilim dünyasında özellikle de tefsir sahasında çalışmalar ve araştırmalar yapan insanların araştırmalarına katkı sunacağı kanaatindeyiz. Bundan dolayı, biz de Ebû Zehre'nin, özelde bu eseri, genel olarak da eserlerinde Kur'an ilimlerine bakışını ortaya koymak amacıyla bu çalışmamızı yapmaya karar verdik.

II. ÇALIŞMANIN İÇERİK VE YÖNTEMİ

Çalışmanın girişinde belirlenen genel bir çerçeve ifade edildikten sonra, araştırmamızın konusunun merkezi olan *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ, el-Kur'an* müellifi Muhammed Ebû Zehre ile ilgili özet sayılabilecek ölçekte bilgiler paylaşmaya çalıştık.

Hayatı, yaşadığı ortam, çağdaşı oluğu bir kısım âlim, eserlerini telif ederken başvurduğu ilmî yöntem ve metotlar, sistematik bir ayırma tabi tutarak ve kısa bilgiler ışığında eserleri gibi Ebû Zehre ile ilgili malumat bu bölümde detaya girmeden paylaşılan bilgilerdir.

Birinci bölümde, Muhammed Ebû Zehre'nin *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ, el-Kur'an* adlı eserinin genel olarak tanıtımını yapmaya gayret ettik. Müellifin öncelikle bilinen yönlerinin dışında tefsire ve Kur'an ilimlerine olan ilgisini ifade ettikten sonra, tefsir ve Kur'an ilimleriyle ilgili çeşitli çalışmalarına özet olarak değindik. Bunu yaparken, döneminin siyasî şartlarının kendisini ilmî çalışmaları bağlamında nasıl menfi etkilediğini, verdiği bir kısım konferans ve söyleşilerin, yazdığı birtakım makalelerin, günlük olaylara bigâne kalmayışının zamanın idarecilerince zaman zaman hoş karşılanmamasının kendisine ve çalışmalarına ne denli olumsuz yansıdığını da aktardık.

Bölümün ilerleyen sayfalarında, Ebû Zehre'nin çalışmamızın merkezinde olan kitabının ana hatlarıyla tanıtımını yapmaya çalıştık. Kitabın önemli bir bölümü zaten Kur'an ilimleri ve Kur'an tarihi ile ilgili olduğu için diğer bölümde detaylı bir biçimde ele alacağımız bazı başlıkları bu kısımda sadece tanıtım amaçlı bir biçimde özet olarak verdik.

İkinci bölümde ise, Muhammed Ebû Zehre'nin *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ, el-Kur'an* adlı eserinde takip ettiği sıralamaya genel olarak bağlı kalarak, konuları işlediği biçimde biz de ele alarak işledik. Bunu yaparken hem tamamlamadığı tefsirinden hem çalışmamızın konusu olan kitabından yararlandık. Bunlarla beraber seksene yakın telifâtı bulunan Ebû Zehre'nin diğer eserlerinden de konularla ilgili kısımlarda yapmış olduğu açıklamalara ulaşabildiğimiz ölçüde ve tezin sınırları çerçevesi içinde yararlanmaya ve aktarmaya özen gösterdik.

Bu bölümde işlenen ve ele alınan konuları Kur'an tarihi ve Kur'an ilimleri olmak üzere iki kısımda ayrı ayrı ele alarak işledik. Birbirleriyle ilgili olan ve yer yer birbirinin mütemmimi olarak değerlendirilebilecek hususlarda ise, müellifin kitaptaki sıralamasında takdim ve tehir gibi dokunuşlarda bulunduk. Bu konularda literatür bilgisi verirken farklı usul kitaplarından yararlanmayı da bir zenginlik olacağı düşüncesiyle metot olarak benimsedik.

Ebû Zehre'nin yaşadığı coğrafyada ve ülkemizde, kendisi ve çalışmalarıyla ilgili yapılan araştırma ve incelemeleri de ulaşabildiğimiz ölçüde yararlanarak ve kaynak göstererek çalışmamıza zaman zaman kattık. Müellifin yazımına başlayıp tamamlayamadığı tefsiri özel olarak çalışılmıştır. Biz zaman zaman bu çalışmaya da müracaat ettik; ancak özel olarak çalışmamızın kitabı *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ, el-Kur'an* olduğundan gerektiği yerlerde gerektiği kadar bu tür eserlere müracaat ettik. Kendi çalışmamızın hususi konularını müstakil olarak, yer yer karşılaştırmalı bir biçimde ele aldık. Bazen de müellif ile aynı düşünülmeyen durumlarda akademik sınırlar göz önünde bulundurularak farklı fikirleri de çalışmamızda ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamızın son bölümünü, müellifin izlediği anlatım biçimini takip ederek ve mümkün olduğunca o sistemi bozmadan konuları sıraladık. Bu noktada da diğer eserlerinden istifade ederek meseleleri işledik ve çalışmamızı nihayetlendirdik.

III. MUHAMMED EBÛ ZEHRE'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

A. Hayatı ve İlmî Kişiliği

1. İsmi, Doğumu, Ailesi ve Vefatı

İsmi, Doğumu ve İlmî Hayatı

Tam künyesi; Muhammed b. Ahmed b. Mustafa b. Ahmed b. Abdullah Ebû Zehre eş-Şeştâvî şeklindedir. Ebû Zehre'nin geniş manada ailesi, Mısır'ın batı bölgesinde Kahire'nin kuzey taraflarında Şešta isimli bir beldeye ait olmalarından ötürü “Şeştâvî” nisbesiyle bilinmektedirler. Ailenin geçmişinde rivayete göre “Zehre” adlı bir kız sebebiyle lakap olarak aileye “Zehre” denilmiştir.¹

Muhammed Ebû Zehre, 5 Zilkade 1316 (29 Mart 1898) tarihinde Mısır'ın Nil deltasının orta kesimlerinde, ülkenin her açıdan önemli merkezlerinden biri olan Mahalletülkübrâ şehrinin Sendefâ mahallesi Berham caddesindeki bir evde dünyaya

¹ Abdürrezzâk, Ebû Bekir, *Ebu Zehre: İmâmu asrih, hayâtühû ve eserühû'l-ilmî*, Dârü'l-i'tisâm, Kahire 1985, 24-25; Müsteşâr Abdullah Akîl, *Min A'lâmi'd-da'veti ve'l Hareketi'l-İslâmiyyeti'l-Muasıra*, Dâru'l-Beşir, Kahire 2008, 771.

gelmiştir.² Ebû Zehre'nin dünyaya geldiği bu şehir Mahalletüdeklâ ve Mahalletüşarkıyyûn diye adlandırılan şehir; sanayi, ticaret, eğitim başta olmak üzere genel olarak gelişmiş bir yerleşke olduğundan buraya Mahalletülkübrâ adı verilmiştir.³ Doğduğu bu şehrin ileri gelen ailelerinden birine mensup olan Muhammed Ebû Zehre, Kur'an-ı Kerim'i henüz ilkokulda iken ezberlemiş, bir müddet devam eden medrese eğitiminden sonra Tanta'da el-Câmiu'l-Ahmediye'ye girmiştir (1913). 1916'da Medresetu'l-kazâi's-şer'i'ye kaydolan Ebû Zehre, burada Ali el-Hafif başta olmak üzere; Abdulcelîl İsâ, Muhammed Âtîf Berekât Paşa ve Ahmed İbrahim Bey gibi hocalardan dersler almıştır. Dokuz yıl boyunca süren buradaki eğitim hayatının sonunda okuldan 1925 yılında “doktor” unvanı ile mezun olmuştur.⁴ Medresetu'l-kazâi's-şer'iyye'den mezun olunca bir yıl stajyer avukatlık yapmıştır. Bu arada dışarıdan Kahire Üniversitesi Dârülulûm Fakültesi'ni bitirmiştir (1927). Aynı zamanda Medresetu'l-kazâi's-şer'iyye'de Arap dili ve fıkıh derslerini okutmak üzere müderris olarak tayin edilmiştir. Sonrasında Sûhâc ve I. Fuâd Liselerinde çalışmış olan Muhammed Ebû Zehre 1933'te Ezher Üniversitesi'nin Külliyyetü usulî'd-dîn'in Vaaz ve İrşad bölümüne müderris olmuştur. Bununla beraber okuttuğu dersler ile ilgili yazmaya başladığı eserlerle birlikte Ebû Zehre'nin telif hayatı da başlamıştır.⁵

2 Kasım 1934 yılında hocalığına getirildiği I. Fuad Üniversitesi (Kahire Üniversitesi) Hukuk Fakültesi'nde Hitabet başta olmak üzere İslam Hukuku ve birçok dersin hocalığını yapmıştır. 1958 yılında Hukuk fakültesinden emekli olmuştur; ancak misafir öğretim üyesi olarak bulunduğu Külliyyetü usulî'd-dîn'deki derslerine devam etmiştir. 1960 yılında Evkaf Bakanlığı'nın Kur'an-ı Kerim'in bir tefsirinin hazırlanması ve başka dillere tercüme edilmesi amacıyla oluşturulan komisyonun raportörlüğüne getirilmiş ve burada hazırlanan “*el- Müntehâb fî tefsiri'l Kur'âni'l Kerim*” adlı eser (Kahire 1423/2002, 20. bs) birçok dile çevrilmiştir.⁶

Tüm bu yazılanların yanı sıra, 1962 yılında Ezher'de Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye, Kriminoloji ve Sosyoloji Enstitüsü, Ezher Üniversitesi Meclisi gibi birçok

² Vehdân, Nâsır Mahmud, Ebû Zehre: *Âlimen İslâmiyyen, hayâtühû ve menhecühû fî buhûsihî ve kütübih*, Kahire: Şirketü'n-nâs li't-tibâa, 1996, 10; Ziriklî, *el-A'lâm*, nşr. Züheyr Fethullah, Dârü'l-ilm li'l-Melâyin, Beyrut 1996, VI, 25-26.

³ Abdürrezzâk, 23-24.

⁴ Ebû Zehre, Muhammed, *Son Barış Çağrısı*, trc. Cemal Aydın, Şûle Yay., İstanbul 1998, 1.

⁵ Saffet Köse, “Muhammed ebû Zehre”, *DİA*, 2005, XXX, 519.

⁶ Köse, 520.

yerin üyeliklerinde görev yapan Muhammed Ebû Zehre, Hanefî ve Şâfiî mezheplerine göre kanunlaştırma komisyonu başkanlığı çalışmalarında bulunmuştur. Ayrıca, çeşitli konferanslar, yaptığı konuşmalar ve başta *Livâu'l-İslâm* olmak üzere dergilerde yazdığı din, eğitim, siyaset ve toplumsal meselelerle ilgili birçok makalesiyle yaşadığı çağın fikir hayatına katkısı olmuştur.⁷

Muhammed Ebû Zehre, 1969 yılında aile planlaması, çok evlilik ve talâkın sınırlandırılması gibi konuları ihtiva eden ahvâl-i şahsiyye kanun tasarısına yönelik sert eleştirileri üzerine gazete ve dergilerde yazı yazması engellenmiş ve ders vermesi yasaklanmıştır. 1970 yılında Cemal Abdünnâsır'ın ölümüyle beraber bu yasaklar kalkmıştır. Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'a da bu konularla ilgili görüşlerini izah eden bir mektup yazan Muhammed Ebû Zehre, içinde bulunduğu toplumun gelişmelerine duyarsız kalmayan önemli bir ilmî şahsiyettir.⁸

Düşüncelerini açıklamada çekingen bir tavra sahip olmayan Muhammed Ebû Zehre, zamanının çok yönlü âlimlerinden birisidir. Kur'an'ın asıl mûcizevî yönünün onda bulunan hukuk prensiplerinde mevcut olduğunu ifade etmiş olan Ebû Zehre, İslâmî değerlere aykırı bulduğu görüşlere karşı çıkmıştır.⁹

Eserlerinde klasik fıkıh sistematığı yerine modern tasnifi esas alan bir yöntemi benimseyen Muhammed Ebû Zehre; mezhepleri birbirine yaklaştıracaklarını, ihtiyaç halinde hepsinden faydalanmaya kapı aralayacağını belirtmiştir. Hukukla meşgul olanların İslâm hukukunun kavram ve teorilerini anlaması gerektiğini, teori ve pratik arasında bağlantı kurmayı özellikle hocası Ahmed İbrâhim Bey'in derslerini işlerken dört mezhebin yanı sıra İmâmîyye, Zeydiyye, Zâhiriyye, İbaziyye ile İslâm hukukunu mukayeseli bir yöntemle işleminin etkili olduğunu açıkça ifade etmiştir.¹⁰

Muhammed Ebû Zehre'ye göre fıkıh araştırmalarında bir yöntemin tutarlı olması şu üç esasa uyması ile mümkündür: Öncelikli kaynak olarak Kur'an'a ve Sünnet'e başvurmak, bu kaynaklarda açık bir hüküm bulunmadığında nasların ana ilkeleri ışığında icthad etmek (bu da bazen kıyas, bazen de maslahatı gözetmek ile olur), sahâbe, tâbiîn ve müctehid imamlardan oluşan Selef'in sözlerine başvurmak. Ebu Zehre'nın sahâbe

⁷ Vehdân, 57-58.

⁸ Akıl, 776; Köse, 521.

⁹ Abdürrezzâk, 148.

¹⁰ Ebû Zehre, "Tefsirü'l-Kur'an'i'l-Kerim", *Livâ'u'l-İslâm*, XVIII/4, 1964, 208-212.

kavli konusundaki yaklaşımı Ebû Hanife'nin yönteminde olduğu gibi; icmâ ettikleri konularda onlara uyma, ihtilaf ettikleri meselelerde ise delili en güçlü olanın görüşünü tercih etme şeklindedir. Ayrıca burada bir ölçü olarak, ya müctehid imamların çoğunun tâbi olduğu görüşü benimsemeyi ya da Hz. Ömer gibi ileri gelen bir sahabîye uymayı ortaya koymuştur.¹¹

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ı tefsiri konusunda ise üç ilke belirlemiştir:

1. Kelimelere anlam verirken Arapların anladığı ilk manayı gözetmek;
2. Bilimsel tez ve tespitler zamanla değiştiği için nasları açıklamaya çalışırken günün bilimsel sonuçlarını ispat gayreti içine girmemek, çünkü bilim sürekli bir gelişme ve değişme göstermektedir;
3. Kur'an-ı Kerim'i anlama çabasıdayken belağî hususları dikkate almak.¹²

Ailesi ve Vefatı

Ebû Zehre ailesi, yaşadıkları çevrede gayretli, vatanperver, dindarlıkları ile bilinen bir ailedir. Örneğin dede Mustafa Şeştâvî, bulunduğu çevrede dini-sosyal dersleri vermesi hasebiyle “mahallenin hocası” olarak tanınmış; birikimli ve saygın bir zattı. Aynı şekilde baba Ahmed Ebû Zehre; dindar, hafız ve çocuklarını da bu yönlü yetiştirmeye özen gösteren birisiydi. Anne, Hadîre de, Kur'an ile çok içli dışlı, onu ezberleyen ve ailesini de bu çizgide yönlendiren bir hanımefendi.¹³

Muhammed Ebû Zehre'nin kendisi gibi aynı ailede yetişen ve alanlarında uzman olan altı kardeşi bulunmaktaydı. Bunlar Abdülfettâh Ahmed Ebû Zehre (ö. 1969), Mustafa Ahmed Ebû Zehre (ö. 1946), Abdülaziz Ahmed Ebû Zehre (ö. 1970), Sekîne Ahmed Ebû Zehre (ö. 1968), Fâtıma Ahmed Ebû Zehre ve Rûhiye Ahmed Ebû Zehre'dir.¹⁴

Ebû Zehre, tahsilini bitirdikten sonra 1929 yılında Hadîre Hanımefendi ile evlenmiştir. Bu evliliğinden dördü kız, ikisi erkek toplam altı çocuğu dünyaya gelmiştir.¹⁵

¹¹ Livâ'u'l-İslâm, XVIII/3, 1964, 147-151.

¹² Daha geniş açıklamalar ve gerekçeler için bkz. Livâ'u'l-İslâm, XVIII/7, 1964, 403-407; XVIII/8, 1964, 465-468

¹³ Vehdân, 11.

¹⁴ Vehdân, 12.

¹⁵ Şübeyr, M. Osman, *Muhammed Ebû Zehre: İmâmü'l-fukahî'l-muâsirîn ve'l-müdâfiu'l-cerî an hakâiki'd-dîn*, Dârü'l-kalem, Dımaşk 2006, 92-93.

Yetişmeleri için büyük gayret gösterdikleri çocukları şunlardır: Emire Ebû Zehre, Süheyr Ebû Zehre, Nâdiye Ebû Zehre, Ahmed Ebû Zehre, Hayâtünnüfûs Ebû Zehre ve Mustafa Muhib Ebû Zehre.¹⁶

Muhammed Ebû Zehre, 12 Nisan 1974 Cuma günü kendi emekleri ile çeşitli toplantılara ev sahipliği yapmak amacıyla tertip ettiği toplantı çadırının son durumunu görmek üzere toplantı yerine gitmişti. İncelemelerinin ardından evine dönmüş ve evinin üst katındaki kütüphanesine çıkmıştı. Amacı Cuma saatine kadar yazmaya devam ettiği tefsiri ile ilgili çalışmasını sürdürmekti. Bir süre sonra elinde Neml sûresinin 19. Âyeti olan *فَتَبَسَّمْ ضَاحِكًا مِنْ قَوْلِهَا وَقَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا* (Onun bu sözünden dolayı Süleyman neşeyle gülümsedi ve “Ey rabbim!” dedi, “Gerek bana gerekse anne babama verdiği nimete şükretmeye ve hoşnut olacağın iyi işler yapmaya beni muvaffak kıl. Rahmetinle beni iyi kullarının arasına kat!) ayetinin bulunduğu sayfa açık bir biçimde, sayfalar elinde alt kata inerken secde eder vaziyette düşmüştü. Başından yaralanmış ve o gün akşam geç saate kadar baygın kalmıştı. Aynı gün yetmiş yedi yaşında iken ruhunu mevlâsına teslim etmiştir.¹⁷

B. Eserleri ve İlmî Yöntemleri

1. Eserleri

Muhammed Ebû Zehre, fıkıh başta olmak üzere, tefsir, mantık, biyografi gibi eserler bağlamında ilmî çerçevesi oldukça geniş bir pencereden birçok telifi ilim dünyasına kazandıran velût bir âlimdir. Bunların yanında *Livâü'l-İslâm* dergisi gibi ilmî dergilerde yayımlamış olduğu makaleleriyle,¹⁸ çeşitli ortamlarda katıldığı konferanslarıyla¹⁹ zamanında ve sonrasında ilim yolcularına çok büyük bir ışık olmuştur. Toplamda birçoğu Türkçe'ye tercümesi yapılmış yaklaşık olarak seksen kitap ve araştırma telif etmiştir. Biz bu eserlerin çok önemli bir kısmını sadece ismen vermeye çalışacağız. Çalışmamızın hususen konusu olan tefsir sahası ile ilgili eserlere gelince bir

¹⁶ Vehdân, 13; bu konuda ayrıca bkz., Adnan Zerzûr, *A'lâm-u ve Ulemâu Kudemâu ve Muasirûn*, Darü'l-Fethi Liddiraseti Ve'n-neşri, Ürdün 2010, 17-19.

¹⁷ Vehdân, 72; Şübeyr, 123-124.

¹⁸ Vehdân, 320-341; 376-380.

¹⁹ Vehdân, 342-358.

kısım özet bilgileri burada zikretmeye gayret edeceğiz. Müellifin genel olarak çalışmalarıyla ilgili Türkçe hazırlanan oldukça doyurucu tanıtım bilgilerine bu konuda yapılan bazı çalışmalardan ulaşmak mümkündür.²⁰

a. Fıkıh ve Fıkıh Usulüne Dair Eserleri

- ***Usûlü'l-fıkh*** (Kahire, 1957, 1958). Eser, alanında yazılmış modern çalışmaların önde gelenlerinden biridir. Kitabın önsözünden de anlaşılacağı gibi dönemin yüksek tahsil yapanlarına yardımcı bir kaynak niteliğinde hazırlanmıştır. Bu eser Abdulkadir Şener tarafından bazı notların da eklenmesiyle Türkçe'ye çevrilmiş, *İslam Hukuku Metodolojisi: Fıkıh Usulü* adıyla ve alfabetik terimler sözlüğü ilavesiyle 1986 yılında Fecr Yayınları tarafından yayımlanmıştır.
- ***Muhâdarât fî usûli'l - fıkhî'l- Ca'ferî***: Müellifin, Ca'ferî mezhebinin fıkhına dair yazdığı eseridir. Yaklaşık 180 sayfa olan bu eserin ilk baskısı Ma'hedü'd-dirâsati'l-Arabiyye tarafından Kahire'de 1956 yılında yapılmıştır.
- ***Mesadirü'l-fıkhî'l-İslâmî***: Eser, muhteva olarak tefsir yöntemleri, Kur'an'ın i'câzı, tercümesi, sünnetin Kur'an'daki yeri gibi konulara değinmiştir. Eser ilk baskı olarak 1956 yılında Ma'hedü'd-dirâsati'l-Arabiyye tarafından Kahire'de basılmıştır.
- ***El-Mesâlihu'l-mürsele ev mezhebü'l-menfe'a fî'l-fıkhî'l-İslâmî***: Muhammed Ebû Zehre'nin fıkıh usulü alanına dair araştırmalarını içeren bu eser 1947 yılında, Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi hocalarının çıkardığı *Mecelletü'l-kânûn ve'l-iktisâd* dergisinde neşredilmiştir.
- ***İsâetü isti'mâli'l-hak***: Bu eser sonrasında bazı ekleriyle beraber yetmiş yedi sayfadan müteşekkil *et-Teassüf fî isti'mâli'l-hak* adıyla Matbaatü'l-ulûm tarafından 1963 yılında Kahire'de basılmıştır.
- ***Târîhu'l-cedel***: Çeşitli ilim dallarına ait münazaraların tarihi seyrini hacimli bir şekilde yansıtan bu eser, 1935 yılında Kahire'de Matbaatü'ulûm tarafından basılmıştır.

²⁰ Bu çalışmaların en önemlilerine iki örnek verilebilir: Muhammet Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 44-65; Köse, 519-521.

- *Eş-Şeri'atü'l-İslâmîyye*: 1956 yılında verdiği bir konferansın metni olup öğrencileri tarafından vefatından sonra 1987 yılında Beyrut'ta basılmıştır.
- *El-Cerîme ve'l- 'ukûbe fî'l-fikhi'l-İslâmî*: Muhammed Ebû Zehre'nin İslâm hukukunun suç ve ceza terminolojisini ele alan bu eseri alanındaki ilk eserlerden sayılmaktadır. Kitap daha sonra iki ayrı cilt halinde *el-Cerîme fî'l-fikhi'l-İslâmî* (Kahire, 1974) ve *el- 'Ukûbe fî'l-fikhi'l-İslâmî* (Kahire, 1974) adıyla neşredilmiş, İbrahim Tüfekçi eseri *İslâm Hukukunda Suç ve Ceza* ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir. (Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 1994)²¹
- *el-'Alâkâtü'd-devlîyye fî zılli'l-İslâm*: Hüseyin Algül ve Osman Şekerci tarafından *İslâm'da Beşerî Münasebetler* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilen (Şamil Yayınevi, İstanbul, 1971) bu eser Muhammed Ebû Zehre'nin 1964 yılında Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmîyye'nin düzenlediği konferansta sunduğu tebliğidir.²²
- *Nazariyyetü'l-harb fî'l-İslâm*: 1961 Kahire baskılı bu küçük hacimli eseri Cemal Karaağaçlı Fransızca çevirisinden Türkçe'ye *İslâm'da Savaş Kavramı* ismiyle aktarmıştır. (İstanbul, 1976, 1985).
- Muhammed Ebû Zehre'nin bu alandaki diğer eserleri de şu şekildedir:
- *el- Milkiyye ve nazariyyetü'l-'akd* (Kahire, 1977).
- *Muhâdarât fî'l-vakf* (Kahire, 1959).
- *Müşkiletü'l-evkâf* (Kahire, 1935).
- *Buhûs fî'r-ribâ* (Kahire, ts.).
- *el-Ahvâlü's-şahsîyye* (Kahire 1948, 1950, 1957).
- *Muhâdarât fî 'akdi'z-zevac ve âsâruhû, mukârene beyne'l-mezâhibi'l-fikhîyye ve'l-kavânîni'l-'Arabîyye* (Kahire, 1948, 1971).
- *el-Velâye 'ale'n-nefs* (Beyrut, 1970; Kahire, 1994).

²¹ Köse, 519-521.

²² Köse, 521.

- *Şerhu Kânûni'l-vasiyye* (Kahire, 1950, 1978; bu eser ayrıca Urduca'ya çevrilmiştir).
- *Ahkâmü't-terikât ve'l-mevârîs* (Kahire, 1949).
- *el-Mirâs 'inde'l-Câ'ferîyye* (Kahire 1955, 1970; Tahran, 1984).
- *Fetâva's-şeyh Muhammed Ebû Zehre*: (Dımaşk, 2006).
- *ez-Zekât*: Osman Şekerci, Muhammed Ebû Zehre'nin zekâtla ilgili bu çalışmasını *Uygulamalı Zekât Hukuku: Temel Kaideler* ismiyle tercüme etmiş (Çanakkale Seramik Kültür ve Araştırma Hizmetleri, Selçuklu Matbaası, Konya, 1978), Mustafa Ahmed ez-Zerkâ'nın sigorta ile ilgili görüşlerine karşı yazdığı mütalaayı ise "Büyük Üstat M. Ebû Zehre'nin Cevabî Yazısı" adıyla Hayreddin Karaman Türkçe'ye çevirerek *İslâm'a Göre Banka ve Sigorta* isimli eserinin sonuna eklemiştir (İz Yayıncılık, İstanbul, 1981, s. 200-224).
- *el-iktisâdü'l-İslâmiyye*: (*Risâletü'l-İslâm* dergisinde yayımlanmıştır).
- *el-Milkiyye ve nazariyyetü'l-akd*: (Kahire, 1938).
- *Tahrîmü'r-ribâ tanzîm iktisâdî*: (Cidde, t.s).
- *et-Te'mîn*: (Dımaşk, 1961).
- *Meşrûu tanzîmi'l-vakf*: (Kahire, 1943).
- *el-İstihkâk el-vâcib fî kânûni'l-vakf*: (Kahire, 1950).
- *İntihâü'l-vakfi'l-ehlî ve'l-edvârülleti merrâ bihâ*: (Kahire, 1953).
- *Hakr*: (Kahire, 1940).
- *Nazarât fî meşrûi kânûni'l-vasiyye*: (Kahire, 1943).
- *Şerhu Kânûni'l-vasiyye*: (Kahire, 1947).
- *el-Cedîd fî kânûni'l-vasiyye*: (Kahire, 1947).
- *Nazarât fî kânûni'l-üsre*: (Kahire, 1937).
- *Meşrûu'l-kânûni'l-hâs bi-takyîdi't-talâk ve taaddüdi'z-zevcât*: (Kahire, 1945).
- *Islâhu'l-üsre*: (Kahire, 1954).
- *Muhâdarât fî akdi'z-zevâc ve âsârüh*: (Kahire, 1958).

- *el-Milkiyye bi'l-hilâfe fî's-şerîa ve'l-kânûni'r-Rûmânî*: (Kahire, 1951).
- *el-Fikhü'l-İslâmî ve'l-kânûnü'r-Rûmânî*: (Kahire, 1961).
- *el-Mîrâs inde'l-Ca'feriyye*: (Kahire, 1955).
- *el-Velâye ale'n-nefs*: (Kahire, 1966).
- *Felsefetü'l-ukûbe fî'l-fikhi'l-İslâmî*: (Kahire, 1966).²³

b. Biyografilere Dair Eserleri

Muhammed Ebû Zehre, dört mezhep imamının yanı sıra İbn Hazm, İbn Teymiyye, Zeyd b. Ali ve Ca'fer es-Sâdık'tan oluşan sekiz imamın hayatlarını geniş bir biçimde müstakil eserler olarak kaleme almıştır. Eserlerin muhtevasında imamların hayatları, eserleri, görüş ve yöntemleri, mezhepler arası birtakım görüş ayrılıkları ve sebepleri gibi geniş yelpazede birçok konu kendisine yer bulmuştur. Tüm bunları yaparken olabildiğince tarafsız kalabilmesi birçok kesimin takdir ettiği bir durum olarak dikkat çekmektedir. Daha sonra da değinileceği gibi mezhepleri bir yol olarak değerlendiren Muhammed Ebû Zehre, ihtiyaç halinde bu farklı görüşlerden yararlanılması gerektiğini savunmuş, tefsire dair yazdığı eserlerde de yer yer bu düşüncesine binaen atıflar ve nakiller yapmıştır.²⁴

Bu alana dair yazdığı eserler ile ilgili daha önce yapılan çalışmalar olduğundan ve çalışmamızın uygun yerlerinde mevzubahis eserlere atıflar yaptığımızdan dolayı burada Muhammed Ebû Zehre'nin biyografilerle ilgili yaptığı çalışmalarının sadece isimlerini ve basım yer/tarih bilgilerini vermekle yetineceğiz.

Müellifin bu alana dair yazdığı eserler, şunlardır:

- *el- İmâm Ebû Hanîfe: Hayâtühû ve asrüh-ârâühû ve fikhuh*: Bu eser, özel bir baskı olarak 1945 yılında basılmış, daha sonra 1947 yılında Dârü'l-fikri'l-Arabî tarafından Kahire'de neşredilmiştir. Osman Kesikoğlu'nun, *Ebu Hanîfe* adıyla Türkçe'ye tercüme ettiği bu eser, Diyanet İşleri Başkanlığı'na 1962 yılında ilk olarak basılmıştır.

²³ Muhammet Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 56-63.

²⁴ Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 53.

- ***el-İmâm eş-Şâfî: Hayâtühû ve asrüh-ârâühû ve fıkhu***: Muhammed Ebû Zehre'nin 1944 yılında kaleme aldığı bu eseri ilk olarak Kahire'de 1945 yılında basılmıştır. 1969 yılında Osman Keskiöğlü'nün, *İmâm Şafî* ismiyle Türkçe'ye tercüme ettiği bu eser, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1987 yılında ikinci baskısı yapılmıştır.
- ***el-İmâm el-Mâlik: Hayâtühû ve asrüh-ârâühû ve fıkhu***: Ebû Zehre'nin bu eseri ilk olarak 1946 yılında Mektebetü'l-Enclû'da basılmıştır. Urduca'ya tercüme edilen bu eser, yine Osman Keskiöğlü tarafından *İmâm Mâlik: Hayatı-Görüşleri-Fıkhu* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. (Ankara 1984)
- ***el- İmâm Ahmed b. Hanbel: Hayâtühû ve asrüh-ârâühû ve fıkhu***: 1947 yılında Dârü'l-fikri'l-Arabî tarafından Kahire' de basılan bu eser, Urduca'ya da tercümesi yapılmıştır. Eseri Osman Keskiöğlü, *Ahmed b. Hanbel: Hayatı, Görüşleri, Fıkhta Yeri* ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir (Ankara 1984)
- ***el-İmam İbn Hazm el-Endelüsî: Hayâtühû ve asrüh-ârâühû ve fıkhu***: 1954 yılında Dârü'l-fikri'l-Arabî tarafından Kahire' de basılan bu eser, Urduca'ya da tercüme edilmiştir. Osman Keskiöğlü ve Gündüz Ercan tarafından Türkçe'ye çevrilerek İstanbul' da 1996 yılında basılmıştır.
- ***el- İmâm Zeyd: Hayâtühû ve asrüh-ârâühû ve fıkhu***: Müellifin bu eseri ilk olarak Dârü'l-fikri'l-Arabî tarafından Kahire'de 1959 yılında basılmıştır. Salih Parlak ve Ahmet Karababa, *İmâm Zeyd* adıyla Türkçe'ye çevirmiş ve 1996 yılında İstanbul'da basılmıştır.
- ***el- İmâm İbn Teymiyye: Hayâtühû ve asrüh-ârâühû ve fıkhu***: Muhammed Ebû Zehre'nin bu eseri ilk olarak 1952 yılında Dârü'l-fikri'l-Arabî, Kahire'de basmıştır. Osman Keskiöğlü bu eseri, Şeyhülislâm *Ahmed İbn Teymiyye: Hayatı, Görüşleri, Fıkhtaki Yeri, Usûlü* adıyla tercüme etmiş, 1987 yılında da Ankara'da basılmıştır. Bunun dışında Nusrettin Bolelli, Vecdi Akyüz ve Âdil Bebek tarafından *İmâm İbn Teymiyye: Hayatı-Fikirleri-Eserleri-Çağı ve Fıkhu* adıyla ikinci bir çevirisi de yapılmıştır (İstanbul 1988).
- ***et-Ta'rîf bi-İbn Teymiyye***: Muhammed Ebû Zehre, bu eserinde İbn Teymiyye'nin hayatını, çocukluğunu, yaşadıklarını, bazı mücadelelerini ve

zamanının bazı ilim adamları tarafından çekilememesini özet bir biçimde kaleme almıştır.

- **el- İmâm es-Sâdık: Hayâtühû ve asrüh-ârâühû ve fikhuh:** Eser, tarihsiz olarak Dârü'l-fikri'l-Arabî tarafından Kahire' de basılmıştır. İbrahim Tüfekçi'nin *İmâm Ca'fer* adıyla Türkçe'ye çevirdiği bu eser, 1992 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.
- **İbn Haldûn ve'l-fikh ve'l-kazâ:** Muhammed Ebû Zehre'nin, 2-6 Ocak 1962 yılında Kahire'de düzenlenen İbn Haldûn Sempozyumu'na sunduğu bu tebliği yirmi sekiz sayfadan oluşmaktadır.²⁵

c. Tefsir ve Kur'an İlimlerine Dair Eserleri

Muhammed Ebû Zehre'nin tefsire ve Kur'an ilimlerine dair kaleme aldığı eserlerin kısaca tanıtımına geçmeden önce onun Kur'an tefsirine dair benimsediği birkaç prensibine yer verilmesi daha doğru olacaktır. Ebû Zehre, Kur'an tefsiri konusunda ana hatlarıyla dört prensip benimsemiştir:

1. Tefsir yaparken kelimelere anlam verildiğinde Arapların kelimelere verdiği anlamın dışına çıkmamak;
2. Bilimsel teoriler sürekli yenilenip değişiklikler gösterdiği için Kur'an ayetleri tefsir edilirken modern bilimin nazariyelerini Kur'an'ın ayetleri bağlamında ispat etmek için özellikle gayret sarf etmemek;
3. Kur'an-ı Kerim'i derinlemesine anlamak için ondaki belâğî incelikleri araştırmak. Bu noktada müellif, Kur'an'ın başka dillere tercüme edilmesinin doğru olmayacağını hatta mümkün de olmayacağını savunmaktadır.²⁶
4. Kur'an ayetleri tefsir edilirken, kelimelerdeki inceliklerin farkında olarak açık ve anlaşılır biçimde fikhî meseleleri arz etmek gerekmektedir.²⁷

- **Zehretü't-tefâsir:** Muhammed Ebû Zehre'nin 1951 yılında başlayıp yaklaşık yirmi üç yıl boyunca devam ettirdiği tefsir çalışmasıdır. Genel olarak Kur'an'ın

²⁵ Vehdân, 222-227.

²⁶ Şübeyr, 102-103.

²⁷ Vehdân, 222-227.

başından başlayarak Neml sûresinin 74. ayetine kadar tefsirini yapmış; ancak sonrasına ömrü vefâ etmemiştir. Yetmiş yakın fasikülden oluşan mevzubahis çalışma 2002 yılında Dârü'l-fikri'l-Arabî tarafından on cilt olarak Mısır'da basılmıştır.²⁸

- ***el-Mu'cizetü'l-kübrâ: el-Kur'ân***: Muhammed Ebû Zehre'nin bu eserinde başta “İ'câzü'l-Kur'ân” olmak üzere Kur'an-ı Kerim'in tarihi, tefsiri, tilâveti, Kur'an'ın başka dillere tercümesi gibi konular ele alınmıştır. Bunun yanı sıra ulumü'l-Kur'ân ve Kur'ân kıraatinde teganni gibi meseleler de bu eserde kendisine yer bulmuştur. 1971 yılında Dârü'l-fikri'l-Arabî tarafından Kahire'de basılmıştır.²⁹ Bu eser, aynı zamanda çalışmamızın da konusu olduğu için eserle ilgili detaylı bilgiler sonraki bölümlerde verilecektir.
- ***Şerîatü'l-Kur'ân***: Muhammed Ebû Zehre bu eserinde, aile düzeni, Kur'an nizamıyla beşerî hukuk arasında mukayese, boşanma, çok eşle evlilik, kadın hakları, kısas gibi konuları Kur'an perspektifinden değerlendirmektedir. Eserin öne çıkan en önemli özelliği Kur'an'ın i'câz yönünü ortaya koyması ve bazı fikhî meseleleri Kur'anî bakış açısıyla değerlendirmesidir.

d. Ansiklopedi Maddeleri

- **“el-Müsned li-İbn Hanbel”**, *Mevsûatü türâsi'l-insâniyye* (Kahire: Vizâretü's-sekâfe, ts. , I, 186-198).
- **“el-İcmâ”, “İsâe” ve “er-Ribâ”**: Muhammed Ebû Zehre, Kahire'de 1966 yılından itibaren *Mevsûatü'l-fikhi'l-İslâmî (Mevsûatü Cemâl Abdinnasır)* adlı ansiklopediye “el-İcmâ” (III, 50-112); “İsâe” (V, 129-131) ve yayımlanmamış “er-Ribâ” maddelerini yazmıştır.³⁰

e. Diğer Eserleri

- ***Mukârenâtü'l-edyân:ed-Diyânâtü'l-kadime***: Muhammed Ebû Zehre, bu eserini Ezher Üniveristesi öğrencileri için ders kitabı olarak mukayeseli dinler tarihi

²⁸ Şübeyr, 182

²⁹ Şübeyr, 182.

³⁰ Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 64-65.

ilgili olarak kaleme almıştır. Kitap, ilk olarak 1938 yılında, ikinci baskı olarak da 1965 yılında Dârü'l-fikri'l-Arabî tarafından Kahire'de basılmıştır.

- ***Muhâdarât fi'n-nasrânîyye***: Eser, Ebû Zehre'nin üniversitede verdiği on konferansından oluşmaktadır. İngilizce, Fransızca ve Urduca'ya çevirisi yapılan bu eseri, Âkîf Nuri, Hristiyanlık *Üzerine Konferanslar* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir. (1978, İstanbul)
- ***Târihu'l-cedel***: Eser, başlangıçta vaiz olmak ve irşat faaliyetlerinde görev almak isteyen öğrencilerin ders notları bağlamında hazırlanmasına rağmen, sonrasında cedel tarihi ilgili hacimli bir kitap halini almıştır. Matbaatü'l-ulûm tarafından 1935 yılında Kahire'de basılmıştır.
- ***el-Hitâbe: Usûlühâ ve târihuhâ fî ezheri 'uşûrihâ 'inde'l-Arab***: Muhammed Ebû Zehre'nin Ezher Üniversitesi'nde girmiş olduğu hitabet derslerindeki notlarından oluşan hacimli bir eserdir. 1934 yılında Matbaatü'l-ulûm tarafından Kahire'de basılmıştır.
- ***Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmîyye***: Müellifin bu eseri, biri siyaset ve akaid (*fi's-siyâse* ve *'l-akâid*) diğeri fikhî mezhepler tarihi (*fî târihi 'l-mezâhibi 'l-fikhiyye*) olmak üzere iki ciltten müteşekkil bir kitaptır. Kitabın 1.cildi, Ethem Ruhi Fığlalı ve Osman Eskicioğlu tarafından *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (1970, İstanbul). Eserin ikinci cildini ise, Abdulkadir Şener, *İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi* adıyla Türkçe'ye çevirisini yapmış, dört cilt halinde yayımlanmıştır (1968, Ankara). Kitabın tamamı ise iki ayrı bölüm ama tek cilt olarak Hisar Yayınevi'nce *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi* adıyla tarihsiz olarak neşredilmiştir.
- ***Tânzîmü'l-üsre ve Tânzîmü'n-nesl***: Eser, kadın, aile planlaması, talak, çok evlilik konularının yanı sıra 1900'lü yılların başından itibaren aile hukuku alanında İslâm ülkelerinde yapılan tartışmalara ve kanunlaştırma hareketlerine dair görüşleri içerir. 1976 yılında Dârü'l-fikri'l-Arabî Kahire'de basmıştır.
- ***et-Tekâfülü'l-ictimâî fî'l-İslâm***: Müellif bu eserinde, İslâmî açıdan çalışmanın önemi, zekât, kefaretlar ve vakıfların sosyal yardımlaşmadaki önemi; ayrıca sosyal yardımlaşma, arazi ve maden mülkiyeti gibi konuları ele almıştır. Eser, 1969 ve 1976 yıllarında Yağmur Yayınevi'nce neşredilmiştir.

- ***Tanzîmü'l-İslâm li'l-müctemea'***: Sosyal dayanışma, çocuk hakları, beşerî ilişkiler, İslâm toplumunun temel değerleri gibi konuları ele alan bu eserinde Ebû Zehre, İslâm öncesi toplumların yapısına da değinmiştir. Mektebetü'l-Enclû Yayınevi 1965 yılında Kahire'de basmıştır. Nurettin Demir ve Vesim Taylan'ın Türkçe'ye çevirdikleri bu eser, Kayıhan Yayınları'nca 1993 yılında *İslâm'da Toplum Düzeni* ismiyle basılmıştır. Yine aynı yayınevi, ismi, *Sosyal Hayatta Aile ve Toplum* olarak değiştirerek 2004 yılında tekrar neşretmiştir.
- ***el-Müctemeu'l-insânî fi zılli'l-İslâm***: Muhammed Ebû Zehre'nin 1966 yılında Kahire'de düzenlenen bir konferansta sunduğu tebliğin kitaplaşmış şeklidir. Osman Şekerci tarafından *İslâm'ın Gölgesinde İnsanlık* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (Sinan Yayınevi, 1970, İstanbul)
- ***er-Red alâ meşrûi Vizâreti's-şüûni'l-ictimâiyye fi'l-üsre***: Sosyal İşler Bakanlığı'nın hazırladığı kanun tasarısına yapılan eleştiriyi üzerine oluşan bu eser, İslâm Araştırmaları Akademisi tarafından Kahire'de 1974 yılında neşredilmiştir.
- ***el-Vahdetü'l-İslâmîyye***: Muhammed Ebû Zehre, bu eserini dört bölümden oluşturmuştur. Birinci bölümde İslâm'ın evrensel bir din olduğu; ikinci bölümde Hz. Peygamber'in İslâmî birliği temellendirme esasları; üçüncü bölümde ilk halifeler sonrası oluşan dağılmayı; dördüncü bölümde ise bugünün müslümanlarının siyasî, ekonomik, kültürel birliğinin nasıl sağlanacağı gibi konuları işlemiştir. Kitap, *Dünya İslâm Birliği* adıyla İbrahim Sarmış tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, 1996 yılında Esra Yayıncılık'ça Konya'da basılmıştır.
- ***el- Cezâirü'l-müslime***: (Kahire, t.s)
- ***ed-Da've ile'l-İslâm***: 1973 yılında Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmîyye' de sunulan tebliğdir (Kahire, t.s). Maşuk Aydın *İslâm'a Davet* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir. Ayrıca bu eser, İngilizce ve Fransızca'ya da çevrilmiştir.
- ***el-Akîdetü'l-İslâmîyye kemâ câe bihâ el-Kur'ânü'l-Kerîm***: Ebû Zehre, bu eserinde tevhit, kullukta vahdâniyyet, kabir ziyareti, iman esasları, zâhir-müteşâbih, rü'yetullah gibi daha çok inanç ve kelâm ile ilgili konuları kaleme almıştır. Eser, 1965 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.

- **Hâtemü'n-nebiyyîn:** (Kahire, 1973). Bu eser, *Son Peygamber Hz. Muhammed* adıyla Türkçe'ye çevrilerek 1993 yılında İstanbul'da basılmıştır. 2008 yılında ise Mehmet Keskin tarafından bir çevirisi yapılarak dört cilt olarak basılmıştır.
- **Nazariyyetü'l-harb fî'l-İslâm:** (Kahire, 1958). Muhammed Ebû Zehre'nin bu eseri, Cemal Karaağaçlı tarafından Fransızca tercümesinden *İslâm'da savaş Kavramı* ismiyle Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul, 1976, 1985).
- **Cihâd:** (Kahire, 1968): Ebû Zehre, cihad konusunu etraflıca ele aldığı bu eserinde cihadı kısımlara ayırmış; mücahidin sahip olması gereken özellik ve mertebelerine değinmiştir. Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye'nin 1968 yılında Kahire'de düzenlediği konferansta Müellifin sunduğu tebliğin kitaplaşmış şeklidir.³¹

f. Basılmamış Eserleri

- *Lâ Nesha fî'l-Kur'an.*
- *Ehlü'l-kitâb.*
- *İslâmü Alî b. Ebî Tâlib.*
- *Şerhu'l-erbaîn hadisen fî'l-ahlâk.*
- *Târîhu'l-edebi'l-Arabî fî sadri'l-İslâm ve'l-asri'l-Abbâsiyyi'l-evvel:* Yaklaşık 200 sayfa ebatında olan bu eseri Ebû Zehre'nin 1929 yılında kaleme aldığı belirtilmektedir.³²

2. Eserlerinde Takip Ettiği Yöntem

Muhammed Ebû Zehre, aylık olarak yayımlanan *Livâü'l-İslâm* dergisinde ilmî faaliyetlerde nasıl bir yöntem takip edileceğini, bu konudaki düşüncelerini ele almıştır. Bu konuda en detaylı çalışma olarak Nâsır Mahmûd Vehdân'ın, *Ebû Zehre: Âlimen İslâmiyyen* isimli çalışması dikkat çekmektedir. Vehdân, bu çalışmasında Ebû Zehre'nin yaklaşık on makalesinden yaptığı araştırmalar sonucu eserlerinde takip ettiği metotlara dair ayrıntılı bilgiler vermektedir.³³

³¹ Şübeyr, 176-240; Abdürrezzâk, 79-116; Vehdân, 270-440; Köse, 520-521.

³² Vehdân, 320-404.

³³ Vehdân, 320-404.

Hem bahsi geçen çalışma hem de diğer araştırmalarımızın neticesinde vardığımız bilgiler çerçevesinde Muhammed Ebû Zehre'nin, çalışmalarında takip ettiği yöntemler şu şekilde sıralanabilir:

1. Kur'an ilimleri başta olmak üzere bütün çalışmalarda en başta müracaat edilmesi gereken kaynaklar, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in hadisleridir.
2. İlmî çalışmalarla meşgul olanların düşüncelerini çekinmeden belirtmeleri gerekir, bulunulan ortamlarda İslâmî genel çerçeveye aykırılık söz konusu ise bu duruma karşı çıkmak ilim adamı tavrıdır.³⁴
3. Hukuk ile ilgili çalışmalarda günümüz hukuku ile İslâm hukuku mukayeseli bir biçimde ele alınmış, bu saha ile ilgili çalışma yapacak öğrencilerin muhakemelerinin gelişip, tartışma ve hakikati arama melekelerinin ancak bu yöntemle mümkün olacağını savunmuştur.³⁵ Kendisi de eserlerinde klasik fıkıh sistematığı yerine modern bir tasnif yöntemi benimsemiş ve buna teşvik etmiştir.
4. İhtiyaç duyulması halinde mezheplerin hepsinden görüş alınabileceğini, mezheplerin birbirine yakınlaştırılması gerektiğini; böylece teori ile pratik arasındaki bağlantının daha sağlıklı kurulabileceğini ifade etmiştir. Bu metodu benimsemesinde bir kısım hocasının (örneğin, Şeyh Ahmed İbrahim), derslerini işlerken dört mezhebin dışında da bazı mezheplere hep müracaat ederek konuları ele almasının etkili olduğunu kendisi belirtmiştir.³⁶
5. Kur'an ve Sünnet'te açık olarak bir meselenin hükmü bulunmadığında, kıyas ve maslahatı da göz önünde bulundurarak, nasların ana ilkeleri doğrultusunda icthad etmek gerekir. Ayrıca bu bağlamda; sahabe kavli önemli bir başvuru kaynağıdır. Yalnız burada sahabe bir konuda icma etmiş ise o görüş alınır, aralarında farklı fikirler varsa delili en güçlü olanı alınır, şeklinde bir yol edinmiştir.³⁷
6. Sarih naslara aykırı olmadıkça tabiin müctehidlerinin çoğunluğunun ittifak ettiği görüşler alınmalıdır.
7. Ehil olanlar için icthad kapısı kapalı değildir. Görüşler savunulurken daima Kur'an, sünnet, akıl ölçü olarak ele alınmalı, her görüş rastgele bir biçimde kabul

³⁴ Abdürrezzâk, 148.

³⁵ Muhammed Ebû Zehre, *el-Milkiyye ve nazariyyetü'l-'akd*, Darü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1938, 3-4.

³⁶ Livâ'ü'l-İslâm, XVIII/4 (1964), 208-212.

³⁷ Livâ'ü'l-İslâm, XVIII/3 (1964), 147-151.

edilmemelidir. Aynı şekilde fikirler beyan edilirken abartılı ifade tarzından uzak durulmalıdır.³⁸

8. Muhammed Ebû Zehre, yazmış olduğu eserlerinde asıl kaynaklara müracaat ederek mukayeselere yer vermiş, sonuca ulaşma yolunun delilden hareket etmekten geçtiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda delili zikredilmeden ortaya konulan hükümlerin ruhsuz bir bedenden farklı olmadığını savunmuştur.³⁹
9. Müellif, Kur'an tefsiri çalışmaları yapılırken kelimelere anlam vermede Araplar'ın anladığı mana ve üslubun dışına çıkılmaması gerektiğini belirtir. Ayrıca Kur'ânî kavramlar tevil edilirken modern bilimsel çalışmalara bu kavramları uydurma çabasının asla doğru olmayacağını; çünkü bilimsel nazariyelerin sürekli bir biçimde değişikliklere uğradığını ifade eder.⁴⁰

³⁸ Şübeyr, 176-180.

³⁹ Köse, 482.

⁴⁰ Livâ'ü'l-İslâm, XVIII/7 (1964), 403-407; XVIII/8 (1964), 465-468.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED EBÛ ZEHRE’NİN KUR’AN İLİMLERİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI VE el’MU’CİZETÜ’L-KÜBRÂ: el-KUR’AN’IN ANA HATLARIYLA TANITIMI

1.1. MUHAMMED EBÛ ZEHRE’NİN KUR’AN İLİMLERİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI

Fıkıh ve fıkıh usulü başta olmak üzere, biyografi, güncel dinî meseleler, dinler tarihi, hitabet vb. birçok alanda yaklaşık seksen eser kaleme alan Ebû Zehre, münbit bir âlim olarak dikkat çekmektedir. “Yaşadığı dönemin önderi”, “Çağın fakihlerinin piri” gibi vasıflarla anılan müellifimiz, Kur’an ve tefsir sahasına da oldukça ilgi duymuş ve bu alana dair de eserler vermiştir. Yoğun olarak faaliyet gösterdiği ve eserler kaleme aldığı fıkıh ve güncel fikhî meselelerden fırsat buldukça tefsir çalışmalarının içinde yer almıştır. Bu bağlamda Kur’an’ın kısa ve anlaşılır bir tefsirinin hazırlanması ve bu tefsirin diğer dillere tercümelerinin yapılması amacıyla oluşturulan otuz yedi ilim adamının oluşturduğu komisyona başkanlık etmiştir.⁴¹

Ebû Zehre’nin bir müddet başkanlığını yaptığı bu komisyon, çalışmaların sonucunda *el-Müntehab fî tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm* isimli eseri neşretmiştir. Bununla beraber, Ezher’de bulunan İslâm Araştırmaları Akademisi’nin telif ettiği yeni bir tefsirin hazırlanmasında da Muhammed Ebû Zehre önemli vazifeler üstlenmiştir.⁴²

Mısır’da aylık yayımlanan *Livâü’l-İslâm* dergisinde çeşitli yazılar kaleme alan Ebû Zehre, yaşadığı dönemin ve şartların farkında bir ilmî portre çizmiştir. Dolayısıyla zaman zaman kendi İslâmî bakış açısına ters gördüğü çeşitli güncel konulara duyarsız kalmamış ve birçok reddiye yazmıştır. 1969 yılında “Vizaretü Şuuni’l-İslâmiyye” adıyla bilinen bakanlık tarafından hazırlanan aile planlaması, çok eşlilik ve talâkın sınırlandırılması gibi bazı konuların yer aldığı “el-Ahvâlü’ş-şahsiyye” kanun tasarısına yönelik oldukça sert eleştiriler yöneltmiştir. Ebû Zehre’nin bu eleştirilerinin toplumda karşılık bulması ile beraber, dönemin devlet başkanı Cemal Abdünnâsır, talimat vererek Ebû Zehre’nin yazı

⁴¹ Şübeyr, 100-102.

⁴² Şübeyr, 101.

yazmasını yasaklatmış, aynı zamanda üniversitelerde de konferans ve ders vermesine müsaade edilmemiştir.⁴³

Diğer taraftan bir müddet sonra Müellif, *Livâü'l-İslâm* dergisinde, kendisinden önce Muhammed Hıdır Hüseyin isimli zâtın Kur'an'ı belli bir düzenle başından itibaren tefsir ettiği yazılarını çeşitli nedenler sonucu bırakmasıyla bu çalışmaları sahiplenmiş ve yine belli bir düzenle kendisi tefsirini burada yazmaya başlamıştır. Çalışma büyük bir heyecan ve iştiaqla bu mecrada bölüm bölüm yayımlanmaya devam ediyorken, En'âm sûresinin 54. ayetine gelindiğinde mevzubahis yönetimin -daha önceden konusu geçtiği üzere- engellemeleri baş göstermiş, dergideki tefsir yazılarına mecburen ara vermiştir.⁴⁴

Cemal Abdünnâsır döneminin sonuyla beraber, Muhammed Ebû Zehre'ye öğrencileri başta olmak üzere ilmî çevreler tefsirine devam etmesi yönünde yoğun rica ve destekte bulunmuşlardı. Bu ısrarlar sonucunda Ebû Zehre tefsir yazılarına tekrar başlama kararı almıştır. Yalnız bu sefer daha önce dergide yazıları yayımlanan Muhammed Hıdır Hüseyin'in yapmış olduğu kısımlar da dâhil tek bir sistem üzerinden Fâtîha'dan başlayarak kaldığı yerden devam etmiştir.⁴⁵

Muhammed Ebû Zehre, kendi vefatından sonra “*zehretü't-tefâsîr*” adıyla isimlendirilecek bu kıymetli çalışmasına 1951 yılında başlamış ve vefat ettiği tarih olan 1974 yılına kadar sürdürmüştür. Yalnız bu tefsir yazılarının tamamının *Livâü'l-İslâm* dergisinde yayımlanmadığını belirtmek gerekir. Çalışmanın Muhammed Hıdır Hüseyin'in de tefsir ettiği yerler ile beraber önemli bir kısmı mevzubahis dergide, müellifin yaşadığı dönemde ve vefatından sonra yayımlanmıştır. Ama tefsirin dergide yayımlanmayan kısımları da mevcuttur.⁴⁶

2002 yılında *Zehretü't-Tefâsîr* adıyla basılan on ciltlik bu eser 2010 yılında doktora çalışması olarak kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır. Bu doktora çalışması aynı zamanda Ebû Zehre'nin tefsirindeki metodunun ve Kur'an ilimlerine yönelik değerlendirmelerinin derli toplu görüleceği öncelikli çalışmalardan birisidir.⁴⁷

⁴³ Vehdân, 62; bu konudaki duyarlılığa önemli bir örnek olarak bkz., Ebû Zehre, *Tanzimu'l-Üsreti ve Tanzimu'n-Nesli*, Dârü'l-fikrî'l-Arabî, Kahire, 1976, 61-118.

⁴⁴ Ebû Zehre, *Tefsir*, I, 14; Vehdân, 62.

⁴⁵ Cum'â, Ali, “Muhammed Hıdır Hüseyin”, *DÎA*, 2005, XXX, 539-541.

⁴⁶ Vehdân, 300-319.

⁴⁷ Muhammet Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, İsam Yayınları, İstanbul 2017.

Muhammed Ebû Zehre'nin tefsire dair çalışmalarından birisi de *Şerîatü'l-Kur'ân min delâili i'câzih* şeklinde adlandırdığı, daha çok "*Şerîatü'l-Kur'ân*" olarak bilinen çalışmasıdır. Müellif bu eserinde de özellikle Kur'an'ın i'câz yönünü ele almış ve birçok beşerî ve sosyal meseleyi Kur'an'ın öngörülerıyla kıyaslayarak açıklamalarda bulunmuştur. Ebû Zehre'nin bu çalışması Muhammet Yılmaz tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek ilim taliplerinin istifadesine sunulmuştur.⁴⁸

Bu bölümde müellifin tefsir ve Kur'an ilimlerine dair çalışmaları konu edildiği için eksik bıraktığımız hususları aktarmaya devam edeceğiz. Ebû Zehre'nin kendi yaşadığı dönemin günlük sayılabilecek dinî ve sosyal problemlerine karşı duyarlılığı zaman zaman onu zamanın yöneticileriyle karşı karşıya getirmiştir. Eleştirileri ve meselelere getirdiği alternatif İslâmî çözümler bazen sert bir tepkiyle karşılanmış ve nihayetinde radyo konuşmaları başta olmak üzere, konferansları, dergi yazıları ve hatta üniversitede verdiği dersler yasaklanmıştır. Bu susturma ve yasaklamalar, Ebû Zehre'nin bir müddet kapanmasına ve özellikle uzun zamandır niyetlendiği ama kaleme henüz alamadığı tefsire dair çalışmalarına hız vermesine vesile olmuştur.

Müellifin, Kur'an ilimleriyle ilgili çalışmalarına işaret ederken, onun bu yöndeki radyo konuşmalarına değinmemek doğru olmasa gerektir. Radyoda on beş dakikalık kırktan fazla kısa tefsir dersleri yapmıştır. Bu derslerde bazen bir âyet, bazen daha fazla âyetin kısaca açıklamalarını bu radyo oturumlarında yapmıştır.⁴⁹

1.2. EL-MU'CÎZETÜ'L KÜBRÂ: EL-KUR'ÂN

Hayatının belli bir döneminde bir taraftan ilmî çalışmalar konusunda birçok engelleme ile karşı karşıya kalan Muhammed Ebû Zehre, diğer taraftan Kur'ân ilimlerine dair bir kısım çalışmalarla alakalı eserler yazmaya niyetlenmiştir. Kur'an'ın nüzûlü, Hz. Ebû Bekir döneminde bir araya getirilişi, Hz. Osman döneminde çoğaltılması, Kur'an kıssaları, Kur'an'ın i'câzı ve i'câz çeşitleri, tefsir ve tercüme yöntemleri gibi birçok konuyu yazmayı düşündüğü bir eseri bu dönemde planlamıştır.

Ancak tüm bu yazmayı planladığı konuları bir tefsirin mukaddimesi mahiyetinde düşünmekteydi. Bu sebeple başka eserler yazmaya, dergi yazılarına ara verip bu

⁴⁸ Muhammet Yılmaz, *Bir İ'câz Delili Olarak Kur'an Hukuku*, STS Yayınları, İstanbul 2015.

⁴⁹ Vehdân, 283-291.

mukaddimeyi kaleme almaya başlayan Muhammed Ebû Zehre, mukaddime niyetiyle başladığı çalışmasının hacimli bir esere dönüştüğünü görünce müstakil bir kitap haline getirmiştir. İşte bu eser, aynı zamanda çalışmamızın da konusu olan ***el-Mu'cizetü'l-kübrâ: el-Kur'ân***(Nüzûlühû-Kitâbetühû-Cem'uhû-İ'câzühû-Cedelühû-Ulumühû-Tefsîruhû-Hükmü'l-Ğinâi Bihî) adlı çalışmadır.⁵⁰

Ebû Zehre'nin, 1969 yılında yazmaya niyetlendiği tefsirinin mukaddimesi olarak başladığı ancak hacmi artınca müstakil bir eser olarak yayımlama kararı aldığı 614 sayfadan müteşekkil bu çalışması, 1971 yılında Kahire'de Dârû'l-fikrî'l-Arabî tarafından tek cilt olarak basılmıştır. Bu ilk basımdan sonra eserin günümüze kadar farklı basımları yapılmıştır. Bizim çalışmamızı yaparken yararlandığımız baskı, aynı yayınevinin 2009 yılı 436 sayfalık baskısıdır.

Muhammed Ebû Zehre, eserin hemen giriş sayfalarında çalışmasının omurgasını okuyucusuyla paylaşmıştır. Buna göre eser, dört ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler başlıklar halinde şöyledir:

1.2.1. Kur'an-ı Kerim'in Parça Parça İndirilişi

Bu bölümde Müellif, Kur'an'ın peyderpey indirilişini ve bu şekilde indirilmesinin hikmetlerini bir kısım âyetleri de delil olarak getirip açıklamaya çalışmıştır. Kur'an'ın Hz. Peygamber döneminde yazılması, neden kalplerde ve hafızalarda saklanması gerektiği gibi alt başlıklar da bu kısımda izah edilen bölümlerdir. Yine bu bölümün sonlarına doğru ise Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde, Hz. Peygamber zamanında vahiy kâtiplerine yazdırılmış olan Kur'an'ın sayfalarının nasıl cem' edildiği, sonrasında da Hz. Osman döneminde de nasıl istinsah edildiği ele alınmıştır.⁵¹

1.2.2. Kur'ân-ı Kerîm'in Yedi Harf Meselesi, Kıraati, Nüzûlü

Ebû Zehre, bu bölümde Kur'an'ın kıraati, Hz. Peygamber'e indiriliş şekli ile ilgili olarak ileri sürülen birkısım iddialara cevaplar vermektedir. Ayrıca Kur'an ile ilgili yedi harf meselesine dair görüşlerini de eserinin bu bölümünde ele almaktadır. Kur'an'ın nasıl

⁵⁰ Şübeyr, 86-87.

⁵¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ el-Kur'ân*, Dârû'l-fikrî'l-Arabî, Kahire 2009, 6; bu konuda ayrıca bkz., Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İfav, İstanbul 2015, 77-85.

okunacağı ve Hz. Peygamber'e nasıl indirildiğine dair (mana ve lafız bağlamında) iddialara cevaplar verirken şu ayetleri konunun merkezine alarak defaâten vurgular yapmaktadır:

*“(Rasulüm!) O Kur’an’ı acele (kavrayıp ezber) etmek için (Cebrail vahyi iyice bitirmeden) dilini kımıldatma. Şüphesiz onu toplamak (senin kalbine yerleştirmek) ve (dilinde akıtip) okutmak bize aittir. O halde, biz onu okuduğumuz zaman, sen onun okunuşunu takip et. Sonra şüpheden olmasın ki, onu açıklamak da bize aittir.”*⁵²

1.2.3. Kur’an’ın İ’câzı ve İ’câz Vecihleri

Muhammed Ebû Zehre, çalışmasının bu bölümünde daha çok Kur’an’ın i’câz yönünü ele alarak bu çerçevede çokça ileri sürülen “Sarfe” nazariyesine karşı deliller serdederek Kur’an’ın i’câz meselesini anlatmıştır. Bunun yanı sıra bu bölümde; “Kur’an’ın İçeriği”nin nelerden oluştuğu, Kur’an’daki tartışma yöntemlerinin neler olduğu (Cedelü’l-Kur’ân), “Kur’an’ın Tefsiri”, “Tefsir Yöntemleri”, “Rivâyet Tefsiri”, “Tefsirde Re’yin Yeri” gibi hususlarla ilgili geniş açıklamalara yer vermiştir.⁵³

1.2.4. Kur’an’ı Tegannî İle Okumak

Müellif kitabının bu bölümünde ise Kur’an’ı teganni ile okumanın sakıncalarını birçok delil ortaya koyarak anlatmıştır. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’in başka dillere tercüme edilmesi meselesini bir perspektif ortaya koyarak açıkladığı kısım da eserinin bu bölümüdür.

Muhammed Ebû Zehre, kitabının girişinde eserini ana hatlarıyla tanıtırken, yazmaya başladığı döneme dair detaylar da paylaşmaktadır. Buna göre, bir taraftan dönemin yönetiminin kendisine uyguladığı her türlü ambargodan dolayı yazamadığını, konuşamadığını, ders veremediğini anlatırken; diğer taraftan bir hastalığa duçar olduğunu, bunun iki ay kadar sürdüğünü, bu süreçte Kur’an’ın kendisine gerçek bir yoldaşlık yaptığını anlatmaktadır.⁵⁴

⁵² Kıyâme, 75/16-19.

⁵³ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 7.

⁵⁴ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 7-8.

Müellifin, bu çalkantılı döneme dair kitabının başında bahsettiği sıkıntılar sadece kendi rahatsızlığı ile ilgili değildir. O sıralar eşinin de hayat şartlarını oldukça kötü etkileyen bir hastalıkla karşı karşıya olduğunu, bu sebeple dertlerinin daha da arttığını ifade ederken yine Kur'an'ın yakınlığından, Allah'ın gönüllerine bir sekînet ve sabır bahsettiğinden bahsederek süreci nasıl geçirdiklerini ve ne şekilde atlattıklarını detaylandırmaktadır.⁵⁵

Muhammed Ebû Zehre, her ne kadar kitabının ön bölümünde kitabın muhteviyatına dair bilgiler vermişse de içeriğe ayrıca bakıldığında başta değinilen konuların çok daha fazlasının işlendiği görülecektir. Kitaba dair açıklamaların yapıldığı çalışmamızın bu bölümünde mevzubahis içeriği dair biraz daha detay vermek gerektiğini düşünüyoruz.

Kitabı biraz daha iyi tanıyabilmek için bu başlıkların bir kısmını burada zikredebiliriz:

“Kur'an Kıraatleri, Kıraat İmamları, Kıraat Çeşitleri”, “Peygamberlerin Mu'cizeleri; Hz. Nûh'un, Hz. Hûd'un, Hz. Sâlih'in, Hz. Lût'un, Hz. Şuayb'ın, Hz. Musâ'nın, Hz. Süleyman'ın, Hz. İsmâ'il'in Mucizeleri”; “Yeniden Diriliş ve Ahiret Günü”, “Helal ve Haram Bilgisi”, “Adâlet-Uluslararası Adâlet”, “Kur'an'da Fıkhî Hükümler-İbadetler-Keffâretler”, “Kur'an'da Aile-Boşanma-Muhâle'a- İddet”, “Kur'an'da Mîras”, “Kur'an'da Toplumsal Cezalar-Had-Kıyas-Ta'zîr”.

Müellif eserin son bölümlerinde de şu konu başlıkları ile ilgili çalışmasını şekillendirmiştir:

“Kur'an'da Mâlî Muâmeleler-Faiz”, “Kur'an'da Uluslararası İlişkiler-Barışta ve Savaşta İlişkiler”, “Kur'an'da Kâinat ve İnsan”, “Kur'an'da İnsan Psikolojisi”, “Yûsuf Sûresinde Hz. Yusûf'un Hikâyesi”, “Tabiîler ve Tefsir'de İsrâiliyyât”, “Tefsir'de Zâhir ve Bâtın”.

Bu eserin tanıtımı yapılırken son olarak; 2018 yılında Muhammet Yılmaz tarafından bir kısım açıklamalarla, detaylı dipnotlarla zenginleştirilerek Türkçe'ye çevrildiğini ve böylece önemli bir çalışmanın ilim yolcularının istifadesine sunulduğunu belirtmemiz gerekmektedir.⁵⁶

⁵⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 7-9.

⁵⁶ Muhammet Yılmaz, *En Büyükle Mu'cize Kur'an*, Okur Akademi, İstanbul 2018.

Çalışmamızın merkezinde olan Muhammed Ebû Zehre'nin *el-Mu'cizetü'l-kübrâ el-Kur'ân* adlı eseri yeri geldiği için detaylı bir biçimde ele alınarak, eserin omurgasını oluşturan ana başlıklar ile alt başlıklara dair bir kısım detaylar verilerek tanıtılmış oldu.

Muhammed Ebû Zehre'nin tefsire dair çalışmalarını sonuç olarak özetleyecek olursak; o, ömrünün vefa ettiği süre içinde Kur'an-ı Kerim'in otuz cüzünden on dokuz cüzünün, yani neredeyse üçte ikisinin sistemli bir biçimde tefsirini yapmıştır. Bunun dışında Kur'ân ilimleri ve tefsir alanına dair yazmış olduğu sâir makaleler, birçok ortamda verdiği konferanslar, radyo konuşmaları bir bütün olarak ele alındığında bu mecrada azımsanmayacak derecede çalışmasının olduğu görülmektedir. Birçok alanda olduğu gibi tefsir alanındaki eserlerini de Kur'ân ile olan bağına, Kur'ân'a olan sevgisine borçlu olduğunu ifade eden Muhammed Ebû Zehre, hayatının sonuna kadar bu minval üzere yaşamıştır.⁵⁷

⁵⁷ Nedvî, M. Râşid, “Şeyh Muhammed Ebû Zehre”, *Mecelletü'l-mecmai'l-ilmî el-Hindî*, VI, Dârü'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1997, 196.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED EBÛ ZEHRE’NİN KUR’ÂN İLİMLERİNE BAKIŞI

2.1. KUR’ÂN’IN NÜZÛLÜ

Muhammed Ebû Zehre, Allah Teâlâ’nın, Hz. Muhammed’i risâlet vazifesiyle görevlendirdikten sonra Kur’ân’ın indirilişini başlattığını hatırlatarak bu indirilişin aynı zamanda gelen ilk âyetlerde ilmin rehberliğinde bir dinin yeryüzünde temel atmaya başladığına işaret ederek⁵⁸ söz konusu şu âyetleri adres göstermiştir: *“Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir aşılansmış yumurtadan yarattı. Oku! İnsana kalemle (yazmayı) öğreten, ona bilmediklerini bildiren Rabbin, en büyük kerem sahibidir.”*⁵⁹

Kur’ân; yirmi üç yılda peyderpey indirilmiş ilâhî bir kitaptır. Bu süre, aynı zamanda Hz. Muhammed’in davetini tebliğ ettiği yıllardır. Kur’an’ın indirildiği bu dönemde henüz nüzûlü tamamlanmadığı esnada bile, inanmayanlara bir benzerini getirmeleri yönünde meydan okumuştur. Ebû Zehre, Kur’an’ın mu’cize olduğu hakikatini döneminin inkârcılarına meydan okuyarak ispat ettiğini meallerini paylaşacağımız şu ayetleri delil göstererek izah etmiştir:

*“De ki: “Eğer Allah dileseydi, ben size onu okumazdım, Allah da size onu bildirmezdi. Ben sizin aranızda bundan (Kur’an’ın inişinden) önce bir ömür yaşadım. Siz yine aklınızı kullanarak gerçeği görmeyecek misiniz? Allah’a karşı yalan uyduran veya ayetlerini yalan sayandan daha zalim kim olabilir? Bilesiniz ki suçlular asla iflah olmazlar.”*⁶⁰

Yûnus sûresindeki başka ayetlerde de bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: *“Bu Kur’ân, Allah’tan (indirilmiş olup) başka birisi tarafından uydurulmuş bir şey değildir. O, kendisinden önce indirilmiş olan (ilahi kitap) ları doğrulayan, Allah’ın hükümlerini açıklayan, içinde hiçbir kuşkuyla yer bırakmayan ve âlemlerin Rabbi katından gelen kitaptır. Yoksa onu (Muhammed) uydurdu mu diyorlar? O zaman onlara, ‘Eğer doğru*

⁵⁸ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 19.

⁵⁹ Alak, 96/1-5

⁶⁰ Yûnus, 10/16-17.

sözlü kimselerseniz, haydi siz de onun benzeri bir sure getirin ve Allah'tan başka çağırabileceğiniz kim varsa onları da yardıma çağırın!' de."⁶¹

Mekkî sûrelerden biri olan Hûd sûresinde de yine aynı konuyla ilgili şu buyruk hatırlatılmaktadır: *"Yoksa 'onu (Kur'an'ı) kendisi uydurdu mu' diyorlar? De ki: Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Allah'tan başka çağırabileceklerinizi de (yardıma) çağırıp, siz de onun benzeri uydurma on sûre getirin."*⁶²

Muhammed Ebû Zehre, bu ayetleri paylaşarak, Kur'an'ın indiriliş sürecinin ilk anından itibaren bir yönüyle okuma ve ilim temelli bir dinin dinamiklerine atıfta bulunmuş, diğer taraftan da zamanının inkârcılarına meydan okuyarak bir benzerini getirmekten aciz kaldıklarını hatırlatıp Kur'an'ın mu'ciz tarafına işarette bulunmuştur.⁶³ Müellifin bu ayetler bağlamında tefsirine müraccat ettiğimizde özetle şu görüşlere yer verdiğini görmekteyiz: Kur'an indirildiğinde, ilk dönem muhataplar, Hz. Peygamber'e onu uydurduğu şeklinde iftira atmaya yeltendiler. Bunun üzerine onların bu yalanlarını anında ortaya koymak üzere birbirine yakın zamanlarda tahaddi ayetleri indirildi. Böylece hem onların bu iftiraları boşa çıkarılmış oldu hem de Hz. Peygamber'e yalnız olmadığı bir kez daha hissettirildi. Bununla beraber müşriklerin bu meydan okumaya karşılık bir şey yapamamaları da Kur'anın en önemli i'caz yönlerinden birisidir.⁶⁴

2.2. KUR'AN'IN PEYDERPEY İNDİRİLİŞİNDEKİ HİKMETLER

Kur'an'ın indiriliş sürecinin ilk dönemlerinde müşrikler, Hz. Muhammed'e Kur'an'ın önceki bazı kitaplar gibi niye bir kerede tüm olarak indirilmediğini soruyorlardı. Onların bu sorusu öğrenmek amaçlı bir soru olmaktan ziyade, itiraz amaçlı bir sorudur. Ebû Zehre, müşriklerin bu itiraz ve inat amaçlı sordukları soruya Kur'an'ın cevap verdiğini şu ayet ile izah etmeye başlamıştır:

⁶¹ Yûnus, 10/37-38.

⁶² Hûd, 11/13.

⁶³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 19.

⁶⁴ Ebu Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, VII, 3569-3570.

“İnkârcılar: ‘Kur’an ona bir bütün olarak bir defada indirilseydi ya!’ dediler. Biz, Kur’an’la senin kalbini pekiştirmek için onu böyle kısım kısım indirdik ve onu (sana) ağır ağır (tane tane ayırarak) okuduk.”⁶⁵

Bu ayeti temel aldıktan sonra müellif, ilâhî vahyin peyderpey indirilmesini üç farklı açıdan değerlendirmiştir:

2.2.1. Hz. Peygamber’in Kalbini Pekiştirmek

Hz. Peygamber’in Allah yolunda mücadele ederken ilahî davetin gereğini yapması onun aslî vazifesiydi. İşte bu vazife esnasında Kur’an her defasında onun azim ve gayretini artırmak, onu desteklemek için parça parça inmiştir. Bununla beraber vahyin azar azar inişi Hz. Peygamber’in vahiyle ünsiyet kurmasını kolaylaştıran en önemli unsurlardan biri olmuştur. Nasıl ki herhangi bir insan, bir dostuyla sürekli bir ilişki kurarak dostluğunu pekiştirip onunla ünsiyet kuruyorsa, Hz. Peygamber’in de Rûhu’l-emîn Cebrâil ve Kur’an ile olan bağı ayetlerin peyderpey inmesiyle oluşmuş ve gelişmiştir.⁶⁶

2.2.2. Vahyi Hz. Peygamber’in Kalbine Yerleştirmek

Kur’an, asırlar boyunca nesilden nesile ezberlenerek aktarılan bir kitaptır. Kur’an’ın Hz. Peygamber’in kalbine tam olarak yerleştirilmesi onun ihtiyaç duyuldukça ve azar azar indirilmesiyle mümkün olmuştur. Bir metin sadece yazılı olarak kalırsa zaman içinde değişikliklere, tahrife maruz kalabilir. Ama Kur’an gibi kutsal bir metin aynı zamanda ezberlenip gönüllere kaydedilerek gelecek nesillere ulaştırıldığı için bu tür tehlikelerden korunmuştur. Hz. Peygamber de kendi döneminde vahye her muhatap olduğunda onu ezberlemeye uğraşıyor, zaman zaman ezberleyememe endişesine kapılıp vahyin geldiği esnada ezberleyebilmek için acele ediyordu. Bu nedenle Allah, peygamberini zaman zaman uyarmıştır.⁶⁷

⁶⁵ Furkân, 25/32.

⁶⁶ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 20.

⁶⁷ Kıyâme, 75/16-19.

Bu uyarıların yanı sıra Allah, Kur'an'ın açıklanmasının ve korunmasının kendi zatına ait olduğunu da ayrıca şu ayet ile haber vermektedir: “*Şüphesiz o Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik. Onu koruyacak olan da elbette biziz.*”⁶⁸

Ebû Zehre, Hz. Peygamber'in Kur'an'ın indiriliş sürecindeki ezberleme gayretini ve Kur'an'ın onun kalbine nasıl nakşedildiğini bu şekilde anlatmaya çalışmıştır.⁶⁹

2.2.3. Kur'an'ın Tertil İle Okunuşunu Hz. Peygamber'e Öğretmek

Muhammed Ebû Zehre, “*Kur'an'ı tertil üzere (ağır ağır, düşünerek) oku*”⁷⁰ ayetini merkeze alarak Allah'ın, Kur'an'ın nasıl okunacağına dair emrini gerekçelendirerek izah etmiştir. O'na göre, Kur'an peyderpey değil de bir bütün olarak indirilseydi, bu durumda Hz. Peygamber bile onu tertil üzere öğrenip okuyamazdı. Aynı şekilde, şayet Kur'an bir defada toplu bir biçimde indirilmiş olsaydı, Hz. Peygamber'in onu kendisinin öğrenmesi zor olacağı gibi, kendisinden sonraki nesillere ulaştıracak olan kavmine de öğretmesi zor olacaktı. Bu yüzden Kur'an, yalnız lafızlarıyla değil; aynı zamanda okunuş biçimiyle de inananlarını etkilemekte ve faydalandırmaktadır.⁷¹

Müellif, maddeler halinde açıkladığı Kur'an'ın peyderpey indirilişine dair hikmetleri daha da genişleterek bu konudaki diğer fikirlerini de ifade etmiştir. Şöyle ki; Arap toplumu, geneli itibarıyla o dönemde okuma yazma bilmeyen bir topluluktur. Özellikle yazma, o günün toplumunda alışlagelen bir durum değildir. Çünkü Araplar genelde savaş, ticaret vb. işlerle ilgilendiklerinden yazma işine pek vakit ayırmamışlardır. Dolayısıyla Kur'an, bir defada topluca indirilmiş olsaydı tamamını yazıya geçirmek onlar için neredeyse imkânsız bir durum olacaktı. Yazmak için imanlarından güç alıp ayrı bir motivasyonla hareket etselerdi bu defa da ciddi okuma ve yazım hataları ortaya çıkacaktı.⁷²

Kur'an'ın parça parça indirilişinin bir diğer faydası da içinde yaşanılan toplumda ve dönemde meydana gelen olaylara göre ihtiyaç anında ayetlerin gelmesidir. Bu yüzden, bazı olaylar ve ihtiyaçların sonucunda ayetlerin hükmünün beklenmesi, Kur'an'ın

⁶⁸ Hicr, 15/9.

⁶⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 20.

⁷⁰ Müzzemmil, 73/4.

⁷¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 20-21.

⁷² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 21.

aralıklarla inmesinin bir diğer faydasıdır. Bu bağlamda Kur'an'ın ilk açıklayıcısı, *“İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamaları ve onların da (üzerinde) düşünceleri için sana bu Kur'an'ı indirdik”*⁷³ ayetinde işaret edilen Hz. Peygamberin kendisidir.⁷⁴

2.3. KUR'AN AYETLERİNİN MEKKİLİĞİ VE MEDENİLİĞİ

Kur'an-ı Kerim, yaklaşık yirmi üç yılda nâzil olan ilâhî bir kelâm olduğu için, ayetlerin bir kısmı Mekke'de, bir kısmı da Medine'de indirilmiştir. Kur'an'ın duruma, ihtiyaca göre inen ayetleri de göz önünde bulundurulduğunda her dönemde inen vahyin belli özellikleri havî olduğu anlaşılmaktadır.

Muhammed Ebû Zehre, ayetlerin Mekkî ve Medenî oluşlarındaki ölçütün Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti olduğunu belirttikten sonra, hicretten sonra bir kısım ayetler Mekke'de inmiş olsa bile Medenî ayetler olarak anlaşılmalıdır, demektedir. Yani, Mekkî veya Medenî olmadaki ana belirleyici, mekân değil, zamandır.⁷⁵

Bu konudaki kısa bir girişin ardından müellif, Mekkî ve Medenî ayetlerle ilgili detaylı, bu ayetlerin özelliği olabilecek nitelikleri açıklamaktadır. Şöyle ki; Mekkî ayetlerde; Allah'ın birliğine, meleklerle, peygamberlere, kitaplara ve âhiret gününe iman gibi daha çok akide ve inanca dair hükümler mevcuttur. Bununla beraber, Mekkî ayetlerde putlara tapmak yerilmekte, müşriklerle bu konuda mücadele edilmesi gerektiğine dair çağrıda bulunmaktadır.

Günün toplumunun bir kısmından haberdar olduğu, önceki ümmetlerin ahvaline dair kıssaları barındıran ayetler de çoğunlukla Mekkî'dir. Kur'an bu kıssaları anlatırken, önceki peygamberlere kavimlerinin yaklaşım biçimlerini, ilâhî davete icabet etmeyen, küfür ve inkârlarında ınatçı tavır takınanların sonunda rüzgâr, şehirlerin altını üstüne getiren korkunç ses, şiddetle esen soğuk rüzgâr gibi cezalarla helâk edildiklerini haber vererek Kur'an'ın ilk muhataplarının dikkatleri çekilmiştir.⁷⁶

⁷³ Nahl, 16/44.

⁷⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 21.

⁷⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 21.

⁷⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 21.

Muâmelâta dair hükümler genelde Medenî ayetlerde bulunmakla beraber, Mekkî ayetlerde bazen ihsas anlamında ifadelere rastlamanın mümkün olduğuna işaret eden Ebû Zehre, içki ve fâiz ile ilgili şu ayetleri örnek olarak göstermektedir:

*“Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel gıdalar edinirsiniz. İşte bunlarda da aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır.”*⁷⁷

*“İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz. Allah’ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte zekâtı veren o kimseler (sevaplarını ve mallarını) kat kat artıranlardır.”*⁷⁸

Bu ayetlerin ilkinde içki, “güzel gıda” kapsamının dışında değerlendirilmiş, ikinci ayette ise faizle ilgili açık bir haram hükmüne yer verilmemekle birlikte, onun zekât ve sadaka gibi olumlu bir anlatıma konu edilmemesi noktasında ilk muhataplara mesaj verilmiştir.

Ebû Zehre’ ye göre bu durum, Kur’an’ın insanı tedricî bir yöntemle belli bir kıvama getirme amacıyla ilgilidir. Çünkü Mekke döneminin en önemli konusu; şirk toplumunda tevhidin anlaşılması, sonra da tevhidin benimsenerek toplumun tüm katmanlarına yayılması meselesi olmuştur. Şirk bataklığından kurtarılması gereken topluma ahkâma dair ifadelerde bulunmanın bir karşılığı olmayacaktı, dolayısıyla ilk dönemlerde ahkâma dair ayetlerin olmayışı bununla alakalıdır.⁷⁹

Ancak bununla birlikte içki ve fâiz gibi konularda Mekkî ayetlerde bile bu tür fiillerin mübahlığına dair bir işaret bulunmayışını aslında Medine dönemine bir hazırlık olarak görmek pek yanlış bir bakış açısı olmayacaktır. İşin bu noktasında Ebû Zehre’nin dikkat çeken bir görüşünü paylaşmak gerekir. Müellif, içki ile ilgili örneği verdikten sonra, içkinin Mekke’de yasaklanmadığını ama mubah oluşuna dair bir işaretin de bulunmadığını belirterek, hakkında bir hüküm olmayan hususlarda, onun mubah yani yapılabilir olduğuna yönelik bir hüküm çıkarmanın prensip olarak doğru olmadığını ifade etmektedir.⁸⁰

⁷⁷ Nahl, 16/67.

⁷⁸ Rûm, 30/39.

⁷⁹ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 22.

⁸⁰ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 22.

Medine dönemi başlayıp, çeşitli hukukî düzenlemelerin altyapısı oluşunca şerî hükümlerin uygulanabilirliğinin zemini meydana gelmişti. Böylece Medenî ayetler bir yönüyle ahkâma, ahlâka ve sosyal ilişkilere dair prensip ve kanunları içererek indirilmeye başlanmıştır. İndirilen ayetlerin gerekleri yerine getirilmediğinde müeyyidelerle karşı karşıya kalınacağı da açık bir hakikat olarak ortaya konmuştur. Buna paralel olarak Hz. Muhammed, Medine döneminde diğer sosyal bazı düzenlemeleri de birer birer hayata geçirmeye başlamıştır. Örneğin; Ensar'dan bazı Müslümanları muhacirlerden bazılarıyla kardeş ilan ederek İslâmî toplumsal düzenin temellerini atmıştır.

Hz. Peygamber'in insanlar arası sosyal ilişkiler dışında Medine döneminin ilk yıllarında ticaret ve ziraata yönelik attığı adımlar Kur'an'ın Medenî ayetlerinin de konularını oluşturmaya başlamıştır. Bu bağlamda Medenî ayetlerin ihtiva ettiği meselelerin bir kısmı şu şekilde sıralanabilir:

Fâiz ve benzeri bazı işlerin yasaklanması, geniş anlamıyla sadaka müessesesinin kurulmasıyla ihtiyaç sahibi insanların haklarının garanti altına alınması, genel olarak toplumsal güvenliği tesis etmek bağlamında zecrî had ve kısas tedbirlerinin oluşturulması, cihad, savaş hukuku ve ahlâkının konulması, uluslararası ilişkilere dair hukukî düzenlemelerin belirlenmesi...⁸¹

Muhammed Ebû Zehre, Mekkî ve Medenî ayetlere dair açıklamalarının bir yerinde hem Mekke hem de Medine döneminin ortak noktalarından biri olarak adalet ilkesini örnek vermiştir. Çünkü adalet, devletten devlete değişmeyen öncelikli temel insan hakkıdır. Nitekim Mekkî bir sûre olan Nahl sûresinde bu konuya dikkat çekilen ayetlerde şöyle buyrulmaktadır:

“Şüphesiz ki Allah, adâleti, iyiliği ve yakınlara bakmayı emreder; hayâsızlığı, fenalık ve haddi aşmayı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt verir. Antlaşma yaptığınız zaman, Allah'a karşı verdiğiniz sözü yerine getirin ve Allah'ı üzerinize şahit tutarak, pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın. Şüphe yok ki Allah, yaptığınız her şeyi bilendir. Taraflardan biri diğerinden daha kalabalık, daha güçlüdür diye yeminlerinizi

⁸¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 22; a. Mlf, *el-Alâkatü'd-devliyye fî zillî'l-İslâm*, Çev: Hüseyin Algül-Osman Şekerci, *İslam'da Beşeri Münasebetler*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1971, 89-190.

*birbirinize karşı hile aracı olarak kullanmayın! Böylece eğirdiği yünü sağlam iplik haline getirdikten sonra çözüp bozan kadın gibi olmayın!...*⁸²

Müellif, Mekkî ve Medenî ayetlere/sûrelere dair açıklamalarının bir yerinde Kurtubî'den naklederek, Katâde'nin konuyla ilgili bir rivayetine dayanarak, Medenî sûrelerin şunlar olduğunu belirtmektedir: Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, Enfâl, Berâe (Tevbe), Ra'd, Nahl, Hac, Nûr, Ahzâb, Muhammed, Fetih, Hucurât, Rahmân, Hadîd, Mücâdele, Haşr, Mumtehine, Saff, Cumâ, Münâfikûn, Teğâbun, Talâk, Tahrîm, Zilzal ve Nasr sûreleri.

Bu sûrelerin dışında kalanlar ise Mekkî sûrelerdir. Bu rivâyet esas alındığında, Nahl sûresi, Medenî sûreler grubunda yer almaktadır; ancak burada Ebû Zehre, Mushaflarda Nahl sûresinin Mekkî sûre olarak görüldüğünden hareketle sûreyi Mekkî sûreler kategorisinde değerlendirmiş, Nahl sûresi için iki rivayetin bulunduğu işaret etmiştir.⁸³

2.4. KUR'AN'IN YAZILMASI VE EZBERLENMESİ

Kur'an-ı Kerim indirildiği zaman Hz. Peygamber'in ilk işi inen vahyi ezberlemek ve onu yazdırmaktı. Yazım işi ile vazifelendirilen "vahiy kâtipleri" bulunmaktaydı. İnen vahyi bu sahabîlerden hemen uygun olanlar marifetiyle kayıt altına alınıyordu. Hem vahiy kâtipleri hem de diğer birçok sahâbî inen vahyi öğrenip ezberlemek hususunda adeta yarış halindeydiler. Bu vahiy kâtiplerinin birkaçı şunlardır: Abdullah İbn Mesûd, Ali b. Ebî Tâlip, Zeyd b. Sabit.⁸⁴

Kur'an'ın bir nüzûl tertibi bir de Mushaf tertibi olmak üzere iki türlü tertibi bulunmaktadır. Kur'an'ın iniş tertibinde inen ayetler Allah'ın emriyle belirlenen yere konulup yazdırılıyordu. Yani Kur'an'ın ayetlerinin nüzûl tertibi bu anlamda ictihâdî değil, tevkîfî bir tertiptir. Ayetler elimizdeki Mushaf tertibiyle indirilmemesine rağmen ayetler ve sonrasında sûreler arasındaki uyumun muhteşem oluşu Kur'an'ın en önemli i'câz yönlerinden birisi olarak dikkatleri çekmektedir. Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunun en önemli delillerinden birisi de ayet ve sûreler arasındaki münasebette nazım, kelâm vb açılardan asla bir düzensizliğin bulunmamasıdır. Yani, kısacası; Kur'an'ın tüm

⁸² Nahl, 16/90-92.

⁸³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 22-23.

⁸⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 23.

sûrelerinde yer alan ayetlerin tertibi Allah'ın bildirmesi ve takdiri ile meydana gelmiş bir durumdur.⁸⁵

Muhammed Ebû Zehre, Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ın ezberlenmesi konusu ile ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır:

Sahabe içerisinde Kur'an'ın indirilişiyle beraber inen ayetleri hem yazan hem de ezberleyenler bulunmaktaydı. Örneğin; Abdullah İbn Mesûd, hem Mekkî hem de Medenî sûreleri ezberleyen bir sahabîdir. Hepsini ezberlemiş olmakla beraber Hz. Peygamber'e sadece Mekkî sûreleri ezbere arz ettiği rivayet edilmektedir. Buna benzer bir durum da Übey b. Kâ'b için söz konusudur. Übey b. Kâ'b'ın da sadece Medenî sûreleri Hz. Peygamber'e ezbere arz ettiği aktarılmaktadır. Bu konuda arzın en büyüğünü, Zeyd b. Sâbit'in Hz. Peygamber'in vefat ettiği yılda yaptığı ve Kur'an'ın tamamını ezberden Hz. Peygamber'e okuduğu belirtilmiştir.⁸⁶

Bugün bizim okuduğumuz Kur'an tertibi, Hz. Peygamber'in vefat ettiği yıl vahiy meleği Cibrîl'e arz ettiği (arza-i ahire) tertiptir.⁸⁷ Kur'an'ın günümüze ulaşma yollarından biri de tevatürdür. Hz. Peygamber başta olmak üzere sahabîlerden bir kısmı vahyi ilk andan itibaren ezberleme gayreti içinde olmuşlardır. Ezberleyenler ile ilgili çeşitli rakamlar verilmekle beraber Ebû Zehre, bu sayının yüzün çok üstünde olduğunu ifade etmektedir. Sonrasında Yemâme savaşıyla beraber birçok hâfız sahabînin şehid olması sonucu Hz. Ömer'in teklif ve ısrarı sonucunda Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın cem edilmesi kararı böylece verilmiştir.⁸⁸

Ebû Zehre bu konuyla ilgili bilgi verirken, Kur'an'ın tamamının sahâbe döneminde kişisel mushaflar halinde yazıldığını özellikle belirtmiştir. Bu kişisel mushaflar bir bütün olarak her kişide olmasa da, birinde olmayanın diğer birinde olması şeklinde kesin olarak Kur'an'ın tamamı bu dönemde dağınık bir biçimde yazılmıştır. Tevatür yoluyla ulaştırılması konusunu da bu bağlamda anlamak gerekir. Bunun sonucunda toplu bir tevatürden bahsetmek, ferdî (âhâdî) bir nakilden bahsetmekten evladır.⁸⁹

⁸⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 23.

⁸⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 23.

⁸⁷ Arza konusu ile ilgili bkz., Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, İfav, İstanbul 2015, 148-151.

⁸⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 23-24.

⁸⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 24.

Müellif, Kur'an'ın ezberlenmesi ve yazılması meselesinde Kur'an'ın ezberlenmesinin daha sistemli ve belirgin olarak gerçekleşip, yazımının ise niçin nispeten dağınık bir biçimde gerçekleştiği sorusuna da özetle şu şekilde cevap vermektedir:

Kur'an'ın indirildiği ve vahye muhatap olunan ilk dönem ve toplumda yazıyı bilen insan sayısı oldukça azdı. Buna paralel olarak kalem ve kâğıt gibi yazı materyalleri de az ve yetersizdi. Kur'an ayetleri, deri parçaları, bazı taşlar, hurma dallarının parçaları, kürek veya kaburga kemikleri vb. yazıya çok da uygun olmayan gereçler üzerine yazılmaktaydı. Böyle olmasına rağmen sahâbîlerin çok önemli bir kesiminde bu materyallere yazılı Kur'an parçaları bulunmaktaydı, bu da onların vahiy ile kurdukları samimi, içten bağlarla ancak anlaşılabilir bir durumdur. O dönemde Kur'an'ın ezberlenmesi ise farklı bir biçimde rağbet görmüştür. Bu şekilde sahâbîler, Kur'an'ı ama ferdî çabalarla ama Hz. Peygamber başta olmak üzere birbirlerine okumak (arz etmek) şeklinde hafızada tutmanın en iyi yollarını takip etmişlerdir. Tevâtüren intikal, Hz. Peygamber'in Allah'tan aldığı şekilde, sahâbîlerin de Hz. Peygamber'den aldıkları şekilde ilk zamanlar daha çok ezber yoluyla gerçekleşmiştir.⁹⁰

Muhammed Ebû Zehre bu konuyu sonuçlandırırken, yazı ile tevatürün her zaman sözlü tevatüre ihtiyaç duyduğunu ve bununla tamamlanması gerektiğini; ancak sözlü tevatürün ise her zaman yazılı tevatüre ihtiyaç duymayacağını belirtmektedir. Nihayetinde, Hz. Peygamber Allah'tan aldığı emaneti hakkını vererek muhataplarına iletmiş ve vakti geldiğinde aramızdan ayrılmış, ümmet de bu emanete yazarak, ezberleyerek, okuyarak sahip çıkıp sonraki nesillere aktarmaya devam etmiştir.⁹¹

2.5. KUR'AN'IN MUSHAF HALİNE GETİRİLMESİ (CEM'UL-KUR'AN)

Hız. Peygamber vefat ettiğinde emanet bıraktığı en önemli miras olan Kur'an, birçok sahâbînin ezberinde ve ellerindeki çeşitli materyallerde bölüm bölüm de olsa yazılı olarak bulunmaktaydı. Kur'an ile olan ilişkileri Hız. Peygamber sağ iken çok sıkı olan bu insanlar, vefatından sonra da onu hem gönüllerinde hem de zihinlerinde muhafaza etmeye devam etmişlerdir. Kur'an'a olan saygılarının şekli bir saygı olmadığını Hız. Osman'a atfedilen şu ifadeler oldukça net bir biçimde açıklamaktadır: “Bizler Kur'an'dan on âyet

⁹⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 24.

⁹¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 24-25.

ezberlediğimizde, derhal Hz. Peygamber'in yanına gider ve bu ezberlediğimiz âyetlerin ne anlama geldiğini ona sorardık; o da bize açıklamalarda bulunurdu."⁹²

Hz. Ebû Bekir döneminde müminler ile dinden dönenler (mürted) arasında şiddetli bir şekilde geçen Yemâme savaşında –Kurtubî'nin *el-Câmiu'l Kebîr*'indeki ifadesine göre- yedi yüz civarında sahabî şehit olunca başta Hz. Ömer olmak üzere sahâbîlerin önde gelenleri ciddi endişeler duymaya başlamışlardı. Bu endişesini halifenin huzuruna gelerek dile getiren Hz. Ömer, önde gelen ve Kur'an'a olan vukûfiyetleriyle bilinen sahâbîlerin vefat etmesi halinde bazı ayetlerin kaybolabileceği korkusunu paylaştı. Bu istişare ve müzakereler sonucunda Kur'an'ın toplanmasına karar verildi ve Zeyd b. Sâbit bu vazife ile görevlendirildi. Bu karar sonunda Kur'an-ı Kerim'in toplanması yaklaşık on beş ay içerisinde gerçekleşmiştir.⁹³

Mevzubahis bu hadise Buhârî'de Zeyd b. Sâbit'in ifadeleriyle şu şekilde geçmektedir:

"Yemâme savaşında Müslümanlardan çok şehit olunca Hz. Ebû Bekir beni yanına çağırttı, Hz. Ömer de o sırada yanında bulunuyordu. Bana dedi ki: 'Ömer savaşta çokça müminin şehit olduğunu, başka durumlarla beraber sahâbîlerin kurrâ olanlarının vefat etmesiyle beraber Kur'an'ın önemli bir bölümünün zayi olacağı endişesini taşıdığını, bu nedenle de Kur'an'ın bir araya getirilmesi gerektiğini söyledi' Ben de kendisine, 'Hz. Peygamber'in yapmadığı bir işi nasıl yaparım' dedim. Bunun üzerine Hz. Ömer, 'Vallahi bu hayırlı bir iştir' diyerek ısrar etti; sonunda Allah'tan bir ferahlık bana bahşedildiğini hissettim ve ben de Hz. Ömer gibi düşünmeye başladım."⁹⁴

Zeyd, konuyu şu şekilde aktarmaya devam etmiştir.

"Hz. Ömer'in sustuğu bu esnada Hz. Ebû Bekir bana, 'Sen, akıllı bir insansın ve şimdiye kadar bizler senin bir hatanı görmüş değiliz. Ayrıca sen vahiy kâtibiydin. O halde bu konuyu araştır ve Kur'an'ı topla' dedi. Allah'a yemin olsun ki, bir dağı yerinden kaldırıp başka bir yere nakletmeyi bana teklif etselerdi, teklif edilen bu vazifeden daha ağır gelmezdi bana. Onlara yine Allah Rasulü'nün yapmadığı bir işi nasıl yapabileceğimi sorduğunda Hz. Ebû Bekir teklifinde ısrar etti. Nihayetinde Allah Hz. Ömer'in kalbine

⁹² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 25.

⁹³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 25.

⁹⁴ Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 3.

verdiği ferahlığı benim de gönlüme bahşetti ve bu şekilde Kur'an'ı cem' etme vazifesini kabul ettim..."⁹⁵

Aktardığımız bu rivâyet başta olmak üzere diğer başka kaynaklarda geçen ifadelerden anlaşıldığı üzere Zeyd b. Sâbit'in bu görev için seçilmesiyle ilgili Muhammed Ebû Zehre birkaç neden zikretmektedir. Şöyle ki;

- a. Zeyd, Kur'an'ın indiriliş sürecinde onu ezberleyenlerin biriydi.
- b. Hz. Peygamber tarafından seçilmiş, görevlendirilmiş ve sürekli yanında bulunan vahiy kâtiplerinden biriydi.
- c. Sahâbe arasında ilimde ve dini kavrayışta öncü sayılan sahâbîlerden biriydi.
- d. Zeyd b. Sâbit, Kur'an'ı iyi okuyan, yazan ve ezberleyen bir sahâbîydi.
- e. Kur'an'ın tamamını, Hz. Peygamber'in vefat ettiği yıl gerçekleşen son arz'daki okuyuş şekliyle öğrenip sonrasında da bunu Hz. Peygamber'e arz etmiş birisiydi.

96

Zeyd b. Sâbit'in bu ve buna benzer özellikleri sebebiyle üstlendiği bu önemli görev sonrası işe koyulduğunu aktaran Ebû Zehre, söz konusu cem işini yaparken Zeyd'in bazı kriterler ortaya koyarak bu ölçütler nezaretinde ayetleri kabul edip bir araya toplamaya başladığını izah etmiştir. Buna göre; Zeyd b. Sâbit, yanında Kur'an ayetleri bulunan sahâbîlerin, güvenilir, zeki, Kur'an hafızı olmalarına rağmen onlardan getirdikleri ayetleri Hz. Peygamber'in döneminde ezberlediklerine ve yine O'nun tarafından ve O'nun huzurunda yazıldığını gösteren ayrı ayrı ya da aynı anda iki güvenilir şahit ile gelmelerini istemiştir. İşte bu prensipler eşliğinde gelen ayetler yazıyla kayıt altına alınmak suretiyle yaklaşık on beş ay içinde Kur'an'ın cem' edilmesi tamamlanmıştır.⁹⁷

Zeyd b. Sâbit başkanlığında ve belirlenen ölçütler etrafında ayetler bir araya getirilirken, iki şahit getirme kriterine uymayan, tek şahidin yeterli görüldüğü iki ayetten bahsedilmektedir. Bu tek şahit, Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'dir. Bahse konu ayet de şu ayettir:

⁹⁵ Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 3.

⁹⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 26.

⁹⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 26-27.

“Andolsun, size içinizden bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir. (Ey Muhammed! Tüm bunlara rağmen) onlar yine de yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Ben sadece O'na güvenip dayanırım. Zira Allah, yüce Arş'ın sahibidir.”⁹⁸

Hiz. Peygamber'in “*Senin şahitliğin, iki kişinin şahitliğine denktir*” hitabına mazhar olan Huzeyme, bu ayetleri getirdiğinde kendisinin dışında başka da şahit yoktu. Aynı şekilde sadece bu sahâbînin yanında olup başka da şahit getirilemeyen ikinci bir ayetten daha bahsedildiğini belirten Ebû Zehre, söz konusu ayetin şu olduğunu aktarmıştır:

“Müminler arasında öyle kişiler vardır ki, Allah'a verdikleri sözde durmuşlardır. Onlardan kimisi verdiği sözü yerine getirmiştir, kimileri de beklemektedirler (Allah yolunda mücadele etmeye devam ederek şehid olmayı). Onlar, verdikleri sözü hiçbir şekilde değiştirmemişlerdir.”⁹⁹

Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında farklı sahâbîlerin de destek ve yardımıyla başlayan bu faaliyet esnasında yukarıda özetlenmeye çalışılan hususlarla alakalı müellifimiz Buhârî'de geçen iki rivâyeti peş peşe Zeyd'in kendi ifadeleriyle bizlerle şu şekilde paylaşmıştır:

“Halife Hiz. Ebû Bekir, bana Kur'an'ın cem'ini emredince ben de Kur'an'ı araştırıp onu yazılı bulunduğu hurma dallarından, taş levhalardan ve hafızların ezberlerinden toplamaya başladım. Bu faaliyet esnasında sadece Tevbe sûresinin son iki ayetinin yalnızca Huzeyme el-Ensârî'de olduğunu farkettim.”

“Topladığım âyetleri sahifelere aktardığımda, Ahzâb sûresinden bir ayeti kaybettiğimi fark ettim; hâlbuki bu ayeti Hiz. Peygamber'den defalarca dinlemiştim. Fakat ayeti bir türlü bulamamıştım. Bu sırada ayeti, şehadetini Peygamber'in iki kişinin şehadetine eşit tuttuğu Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'nin yanında buldum. İşte o ayet, Yüce Allah'ın, ‘Müminlerden öyle kişiler vardır ki, Allah'a verdikleri sözde durdular...meâlindeki ayettir.’”¹⁰⁰

⁹⁸ Tevbe, 9/128-129.

⁹⁹ Ahzâb, 33/23.

¹⁰⁰ Ebû Zehre, el-Mu'cizetü'l-kübrâ, 26-27.

Müellif Ebû Zehre, bu paylaşımlardan sonra müfessir Kurtûbî'nin bu rivayetler ile ilgili bir değerlendirmesini de paylaşmıştır. Buna göre Kurtûbî mesele ile ilgili özetle şöyle bir bilgi vermektedir: Birinci rivâyet, yani Berâe (Tevbe) sûresinin ayetleriyle ilgili hadise, Kur'an'ın birinci cem'inde (Hz. Ebû Bekir dönemi) meydana gelmiştir. Ahzâb sûresindeki bir ayetin bulunamayışıyla ilgili olay ise Kur'an'ın ikinci cem' edilişinde (Hz. Osman dönemi) gerçekleşmiş bir hadisedir.¹⁰¹Bu da gösteriyor ki her iki dönemde de iki şahidin getirilmesi ya da yazılı ayetlerin iki kişide bulunması ile ayetlerin Hz. Peygamber döneminde yazılmış olması şartları genel manada aranmıştır.

Muhammed Ebû Zehre, konunun bu kısmında bir detaya giderek şöyle bir soruya cevap aramaktadır: İlk cem'de konulan şahitlik şartı, Hz. Osman zamanında yapılan ikinci cem'de bazı ayetlerde neden uygulanmamıştır?

Bu soruya cevap sadedinde ise özetle şu cevabı vermektedir: Birinci cem'de mer'i olan geçerlilik şartlarının ikinci cem'de de geçerli olması, iki şahitten birinin cem' esnasında Medine'de bulunmaması veya o kimsenin vefatıyla gerçekleşir. Buna binaen şahitler yaşıyorsa veya Medine'de halen bulunuyorsa, bu şartlar tekrardan aranmamıştır. Böylece Allah “*Şüphesiz o Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik. Onun koruyucusu da elbette biziz*”¹⁰²ayetinde vadettiği gibi ilâhî kelâmı her türlü tahrif ve bozulmadan muhafaza etmiştir. Örneğin; Birinci cem'de bulunan Huzeyme, ikinci cem'de de bulunmuş ilkinde olduğu gibi şahitliği iki şahit yerine geçmiş ve böylece şartlar tam tahakkuk etmiştir.¹⁰³

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an-ı Kerim'in cem'i ile ilgili bölümde son sözlerini toparlarken iki ayrı başlık açarak hem bir genel özet yapmış hem de değinmeyi gerekli gördüğü bu noktalara değinmiştir. Biz de çalışmamızın bu başlığını müellifin önemli olarak gördüğü bu iki meseleyi kendisinin yaptığı gibi maddeleştirerek vermek istiyoruz:

Kur'an-ı Kerim'in yazı ile tamamen tespiti bizzat Hz. Peygamber zamanında yapılmıştır. Dolayısıyla Zeyd b. Sâbit'in yaptığı yazı ile tespit aslında ilk değildir. Zeyd'in yaptığı, var olan ama aynı zamanda dağınık olan Kur'an ayetlerini şahitler marifetiyle bir araya getirme çabasıdır. Deri parçalarında, hurma dallarında, kürek ve kaburga kemiklerinde yazılı olan, aynı zamanda birçok sahâbînin ezberinde olan Kur'an

¹⁰¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 27.

¹⁰² Hicr, 15/9.

¹⁰³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 27.

sayfalarını tespit çalışması, sonradan Zeyd'in şahsında, bu cem' çalışmasının kendisine yönelik eleştirilerin de önünü baştan kapatmak amacı taşımaktadır. Yani Hz. Peygamber'in, vahiy meleği Cebrail'den aldığı, ezberlediği; sonrasında da vahiy kâtipleri marifetiyle yazdırdığı ve birçok sahâbînin de ezberlediği, bir kısmının ezberlediğini Peygamber'e arz ettiği Kur'an sayfaları bir araya getirilmiş ve Kur'an'a en büyük hizmetlerden biri bu şekilde gerçekleşmiştir.¹⁰⁴

Birinci cem'de işleyen dikkatli ve oldukça titiz sistem Hz. Osman dönemindeki ikinci cem'de de aynen uygulanmıştır. Bugün elimizde olan Osman mushafının hattı Hz. Peygamber döneminde olanın birebir aynısıdır. Elbette ki bugünün Kur'an okuyucusunun var olandan bir şey eksiltme veya var olana bir şey katma yetkisi asla bulunmamaktadır. Kur'an okurken farklı ses ve nağmelerle okumak bir yönüyle güzelliştir. Ama bunu yaparken eksiltme ve fazlalığı içeren bir kıraat yoluna girmek caiz değildir.¹⁰⁵

Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında yapılan bu çalışma, kesinlikle ferdî bir faaliyet değildir. Zaten işin başında dönemin halifesi Hz. Ebû Bekir başta olmak üzere bu konuda temâyüz etmiş sahâbîlerin birçoğunun katılım gösterdiği bir faaliyettir. Bu durum, Zeyd'in çalışma esnasında müracaat ettiği hemen tüm sahâbîlerin büyük bir ciddiyet ve özveriyle meseleye yaklaşımlarından ve gereken her türlü yardımı yapmalarından anlaşılmaktadır. Yani işin içinde karşılıklı bir yardım ve dayanışma bulunmaktadır. Herkes yapılan hizmetin aslında Kur'an'a yapılan bir hizmet olduğunun farkındadır.

Çalışma, iş esnasında bilinip paylaşıldığı gibi, bittiğinde de topluma bir bütün olarak sunulmuş ve gerçek mahiyetiyle herkesin farkında olduğu ve bir yönüyle katkısının olduğu bir tevatür ortaya çıkmıştır. Tüm bu tarihî gerçeklere rağmen geçmişte veya günümüzde Kur'an ile ilgili yapılan bu faaliyet hakkında ileri-geri konuşmaların yapılmasının ya da çeşitli şüpheler oluşturacak tarzda mesnetsiz iddialarda bulunulmasının hiçbir kıymeti bulunmamaktadır. Bu tür iddialar ve mesnetsiz söylemler ile meşgul olmak sadece kendini kandırmaktır ve kişinin kendisine zarar vereceği bir yol edinmektir.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 27-28.

¹⁰⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 28.

¹⁰⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 28.

2.6. HZ. OSMAN DÖNEMİNDE KUR'AN'IN ÇOĞALTILMASI VE “YEDİ HARF” MESELESİ

Kur'an, bir bütün olarak Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde cem' edilmiş ve iki kapak arasında mushaf olarak kayıt altına alınmıştır. Bu mushaf'ı okumaktan ziyade, gerektiğinde bakılıp müracaat edilmesi için Hz. Ömer kızı, müminlerin annesi Hafsa'ya emanet olarak bırakılmıştır. Bu dönemlerde müminlerin Kur'an'ı tilavet edişleri aynen Hz. Peygamber döneminde kendisinden öğrenildiği şekilde tertîl üzere, yani tane tane hakkını vererek yapılan bir okumaydı.

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın yazılı metninin tek olduğunu, asla değişmediğini ama bununla beraber birçok okuma şekline de elverişli olduğunu beyan etmektedir. Ona göre dikkatlerden kaçmaması gereken husus, mütevâtir kıraatin, Hz. Peygamber dönemindeki yazılı metne bağlı kalmak kaydıyla bir eksiltme ve fazlalık oluşturmama şartına bağlıdır. Bu metin aynı zamanda tüm kıraatleri de barındırmaktadır.¹⁰⁷

Ebû Zehre, Kur'an'ın nüzulünün ilk dönemlerinde Arap lehçeleri içinde yedi farklı lügat üzere okunmasına ruhsat verildiğini aktarmış; kıraate dair bu önemli tespiti yaptıktan sonra konuyla alakalı birkaç rivâyet paylaşarak meseleyi detaylandırmıştır.

Bu bağlamda Müslim'de konuya dair Übey b. Ka'b'dan şöyle bir hadis nakledilmiştir: *“Hz. Peygamber, küçük bir gölet olan Benî Gıfar Deresi yanındaydı. Cebrâil geldi ve ona, ‘Allah sana Kur'an'ı ümmetine bir harf üzere okutmanı emrediyor’ dedi. Bunun üzerine O, ‘Allah’tan affımı dilerim! Ümmetimin buna gücü yetmez’ buyurdu. Sonra vahiy meleği Cibrîl ikinci defa geldi ve ‘Allah sana Kur'an'ı ümmetine iki harf üzere okutmanı emrediyor’ dedi. Hz. Peygamber yine ‘Allah’tan af ve mağfîret dilerim! Ümmetimin buna gücü yetmez’ buyurdu. Cibrîl üçüncü kez de, ‘Allah sana Kur'an'ı ümmetine üç harf üzere okutmanı emrediyor’ deyince Hz. Peygamber tekrar aynı cevabı verdi. Cebrâil dördüncü kez gelince bu sefer de, ‘Allah sana Kur'an'ı yedi harf üzere okutmanı emrediyor; hangi harf üzere okurlarsa doğru okumuşlardır’ diyerek (ümmete kolaylık olsun diye) Allah'ın elçisine bu müjdeyi vermiştir.”¹⁰⁸*

¹⁰⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 28-29.

¹⁰⁸ Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 274.

Buhârî’de geçen bir rivâyet ise şu şekildedir: “Hz. Peygamber bir defasında Cebrâîl ile karşılaşınca ona, ‘Ben ümmî (okuma yazma bilmeyen) bir topluma gönderildim; onların içinde ihtiyarı, oldukça yaşlı olanı, kölesi, hizmetçisi, hayatında hiçbir kitap okumamışı var’ diyerek Kur’an’ı okumada kolaylık isteyince, Cebrâîl ona, ‘Kur’an yedi harf üzere indirildi’ diyerek yedi harfle okuma ruhsatını bildirmiştir.”¹⁰⁹Bu hadisi paylaşan Ebû Zehre “bu söz sahihtir” kaydını da düşmüştür.¹¹⁰

Bu konunun anlatıldığı bölümde yedi harf meselesiyle ilgili şu meşhur olay da anlatılmaktadır:

Hiz. Peygamber henüz hayatta iken, Hiz. Ömer hiç duymadığı şekilde bir harf üzere (namazda Furkan sûresini) Hişâm’ın okuduğunu işitmişti. Namazını bitirince yakasından tutup, ‘Bu sûreyi sana bu şekilde kim öğretti?’ diye sormuş, ‘Bu şekilde okumayı Peygamber’den öğrendim’ cevabını alınca da Hiz. Peygamber’in huzuruna götürmüştür. Durum Hiz. Peygamber’e aktarılınca Allah Rasûlü her ikisinden de sûreyi dinlemiş ve ikisinin de okuyuşlarının doğru olduğunu aktarınca sûrenin böyle indirildiğini belirtip, ‘Bu Kur’an yedi harf üzere nâzil olmuştur; bunlardan hangisi kolayınıza geliyorsa onu okuyun’ buyurmuştur.¹¹¹

Konuyla ilgili hadisler bir bütün olarak değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonucu Ebû Zehre özetle şöyle izah etmektedir:

Arapların özellikle yaşı ileri olan ihtiyarları başta olmak üzere bir kısmı Kur’an harflerini telaffuz etmede zorlanmışlardır. Çünkü kendi aralarındaki konuşmalarda farklı lehçeler söz konusuydu. Hiç bilmedikleri, daha önce hiç kullanmadıkları Kur’an lehçesini telaffuz etmek kolay olmamaktaydı. Yani bu reel durum, yedi harf’e giden yolu anlamak için önemli bir detaydır.¹¹²

Muhammed Ebû Zehre, Taberî başta olmak üzere birçok râvinin “Yedi harf”ten maksadın; Mudar, Rabîa, Kureyş gibi Arap kabilelerinin yedisinin dili ve lehçesi olduğu

¹⁰⁹Buhârî, *Sahih*, 6, 185; Muhammd Cerir et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’an*, (Tahk.: Abdullah b. Abdülmuhsin-i Türkî), Dâru Âlemi’l-Kütüb, Riyâd 2003., I,35; ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhan fî Ulumi’l-Kur’an*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 1972, I, 227.

¹¹⁰ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 29.

¹¹¹ Buhârî, *Fedâilü’l-Kur’an*, 5, 27; Müslim, *Salâtü’l-Müsâfirîn*, 270; Ebû Davud, *Vitr*, 22; Tirmizî, *Kıraat*, 11; Nesâî, *İftitâh*, 38.

¹¹² Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 29.

görüşünü aktardıktan sonra Hz. Osman döneminde Kur'an'ın istinsah edildiği esnada tek bir lehçe (Kureyş) ölçü alınarak bu çalışmanın yapılmasını, öncesinde Kur'an'ın farklı dil ve lehçelerle okunduğuna işaret saymaktadır. Bu bağlamda Ebû Zehre, Kurtubî' den naklen, elimizde bulunan Hz. Osman Mushaf'ının Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilen Mushaf'tan lehçe itibariyle hiçbir farklılığının bulunmadığını ifade etmektedir.¹¹³

Bu konuda öncelikli olarak bilinmesi gereken hakikatlerden biri de şudur: Hz. Peygamber döneminde yazılan Kur'an sayfaları hiçbir şekilde değişikliğe uğramadan günümüze ulaşmıştır. Bu sahifelerde ıstılahî anlamda “Yedi harf” yoktur. Haddi zatında “Yedi harf” meselesi Kur'an'ın yazımının konusu olmaktan ziyade, kıraatinin konusudur. Dolayısıyla, kanaatimize göre Hz. Peygamber'in “Yedi harf” ile ilgili ruhsatı Kur'an'ın metnine yönelik bir ruhsat değil; okunuşuna yönelik bir izin ve kolaylıktır.

Diğer taraftan, bu kolaylık sayesinde Kur'an'a muhatap olan ümmet, Arapça'nın Kureyş lehçesine aşinalık kesp etmiş, dillerini bu tarz okuma hususunda alıştırmışlardır. Çünkü bu lehçe aynı zamanda döneminin edebiyat dili olarak maruf ve meşhurdur.¹¹⁴

Muhammed Ebû Zehre, Hz. Osman döneminin istinsahı ile Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem' faaliyetini “Yedi harf” ve lehçe konularını da gözler önüne sererek konuyu şu şekilde izah etmeye çalışmaktadır:

Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen cem öncesinde sahabe arasında farklı okumalarla ilgili birtakım tartışmalar yaşanmaktaydı. Kimisi var olan ruhsattan istifade ile farklı bazı lehçeleri içine alan okumalar tercih ediyor, kimisi de Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem ile beraber artık Kureyş lehçesiyle okumanın dışına çıkılmaması gerektiğini düşünerek bu tür farklı okumalara mesafeli yaklaşıyordu.

Örneğin; Hz. Osman Mushaf'ında “Arz/أرض” kelimesindeki hemze, hem okuyuşta ifade edilerek “el-Arz/الأرض” şeklinde, hem de hazf edilerek “velarz/ولرض” şeklinde yazılmış olmasına rağmen, okunuşta hemzenin hazf haliyle okunmaktaydı. Anlam değişmediği için de Kur'an'ın maksadına uygundu. Binaenaleyh her iki okuyuş da sahih sayılmaktaydı.

¹¹³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 29-30.

¹¹⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 30

Buna benzer bir örnek de; “Enfûsiküm/أنفُسُكُمْ” ve “Enfesiküm/أنفَسُكُمْ” okunuş şekli ya da “Fetebeyyenû/فَتَيَيْنُوا” ve “Fetesebbetû/فَتَسَبَّتُوا” okunuşlarıdır. Birinde hareketler, diğerinde harfler değişikliğe uğruyor; ancak anlam taban tabana bir zıtlıkla değişmediği için kıraatler, kolaylık ilkesi ve “Yedi harf” ruhsatından ötürü caiz görülüyordu. Yine de bu farklılıklar sahâbe arasında tartışmalara konu olmaktaydı. Hz. Ömer, kendi döneminde bu durumun farkında olup, tedbiren, sahâbîlerin Mekke ve Medine’den uzaklaşmamalarını istiyordu.¹¹⁵

Her ne kadar Ebû Zehre böyle diyorsa da ilk örnekte anlam değişir; meşhur ve mevcut kıraatte: “...kendi içinizden”, ikinci ve şaz olanda ise “...en değerlinizden” şeklinde bir anlam vardır. İkinci örnekte ise temelden olmasa da kısmen anlam değişikliği vardır. Şöyle ki çoğunluğun kıraatinde “iyice araştırıp ortaya koyun”; ikincisi olan; Hamza, Kisâî ve Halef’in kıraatlerinde ise “acele etmeyin, durum ortaya çıkıncaya kadar bekleyin” anlamı vardır.

Sahâbe arasında tatsız bir boyuta varan bu tartışmalara Huzeyfe b. Yemân’ın şahit olduğu Buhârî’de geçen şu olay ayrıca bir fikir vermektedir:

“Ermenistan ve Azerbaycan’ın fethinde Suriyeli ve Iraklı askerlerle beraber bulunan ve Kur’an’ı farklı şekillerde okuduklarını gören Huzeyfe, gazveden döner dönmez henüz evine, ailesine uğramadan Hz. Osman’a geldi ve ona, ‘Ümmet yok olmadan önce duruma bir çare bul’ dedi. Hz. Osman ona, ‘Hangi Konuda Ey Huzeyfe?’ diye sorunca Huzeyfe, ‘Allah’ın kitabı Kur’an ile ilgili söylüyorum’ diyerek; gazveye iştirak etmiş birisi olarak; Iraklı, Suriyeli, Hicazlı Müslümanların Kur’an kıraati ile ilgili ihtilaf ve birbirlerini küfürle itham etmelerini aktardıktan sonra sözlerini şöyle tamamladı: ‘Ey Mü’minlerin Emiri! Şu ümmet Yahudi ve Hristiyanların yaptıkları gibi kitapta ihtilafa düşmeden önce, sen bu işin icabına bak; problemi çöz.’”¹¹⁶

Hiz. Osman ve durumdan haberdar olan diğer mü’minler bu durumdan ötürü oldukça endişelenmiş; ancak bu endişe aynı zamanda Hiz. Osman’ın konuyu bir çözüme kavuşturma hususunda kararlılığını arttırmıştı. Nitekim ilk iş olarak, Hafsa’ya haber yollayarak onda emanet olarak bırakılan Hiz. Ebû Bekir döneminde cem edilen Kur’an

¹¹⁵ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 30.

¹¹⁶ Buhârî, *Fedâilu’l-Kur’an*, 3.

nüshasını istetmiştir. Daha sonra da ashabın seçkin hafızlarından bir komisyon oluşturarak Zeyd b. Sâbit'i de bu komisyona başkan tayin etmiştir.

Hiz. Osman bu görevi Zeyd'e verirken aynı zamanda ona Hiz. Peygamber döneminde Bahreyn valiliğı de yapmış olan Ebân b. Saîd b. Âs el-Kureşî'yi yardımcı olarak tayin etmiştir.

Yazım başladığında, Bakara sûresi 248. âyetine gelince Zeyd, âyette geçen “et-tâbût/التابؤت” kelimesinin “kapalı ta” ile “التابؤة” şeklinde yazılması gerektiğini; Saîd b. Âs ise “açık ta” ile “التابؤت” şeklinde yazılmasının daha doğru olacağını söylemiştir. Bu durum Hiz. Osman'a iletildiğinde onun da kelimenin “açık tâ” ile yazılması gerektiğini söylediğı Zeyd b. Sâbit tarafından aktarılmaktadır.¹¹⁷

Zeyd b. Sâbit'e bu görevinde üç kişinin eşlik ettiğı belirtilmiştir. Bunlar; Abdullah b. Zübeyr, Ebân b. Saîd b. Âs ve Abdurrahman b. El-Hâris'tir. Üçünün de ortak noktası Kureyş'li olmalarıdır. Hiz. Osman onlara şu uyarıyı yapmıştır: “Yazımda bir ihtilafınız söz konusu olursa, onu Kureyş lehçesine göre yazınız; çünkü Kur'an Kureyş lisanıyla indirilmiştir.”¹¹⁸

Ebû Zehre, Kur'an'ın yazımı işinde Hiz. Osman'ın bu dört kişinin dışında bazı sahâbilerden, özellikle Kur'an'a vakıf olanlarından yararlandığını ve onları görevlendirdiğini aktardıktan sonra bu görevlendirmelere dair bir detayı İbn Asâkir'den naklen şöyle ifade etmektedir:

“Halife Hiz. Osman bir gün insanlara hitap ederek; onlardan, yanlarında Kur'an'dan yazılı olarak ne varsa getirmelerini istedi. Bunun üzerine, kimi üzerinde Kur'an yazılı olan yaprakları, kimi de deri parçalarını getirdi; bu getirilenlerin sayısı zaman içinde çoğaldı ve bu anlamda birçok kaynak oluştu. Kur'an'dan yazılı evrak getiren herkese, ‘Bunları Hiz. Peygamber bizzat sana yazdırdı mı?’ diye soruluyordu. Böylece, Hiz. Ebû Bekir zamanında oluşturulan disiplin burada da uygulanmış oluyordu.”¹¹⁹

Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki komisyonun yaklaşık beş yıl süren disiplinli çalışması sonucu Kur'an'ın ikinci kez cem'inin gerçekleştirildiğini ifade den Ebû Zehre, bununla beraber Hiz. Osman'ın mü'minlerin annesi Hafsa'da bulunan Mushaf'ı getirterek

¹¹⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 30.

¹¹⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 30-31.

¹¹⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 31.

her iki cem'i karşılaştırdığı bilgisini paylaşmaktadır. Sonuç olarak her iki Mushaf'ın tam bir uyum halinde olduğu görülmüş, bire bir aynı olduğu müşahade edilmiştir. Öyle ki, bu benzerlikten yola çıkarak kimi âlimler, Hz. Osman'ın istinsâh ettirdiği Mushaf'ın, Hafsa validemizde olan Mushaf'tan bire bir çoğaltıldığını söyleyebilmişlerdir. Ama işin gerçeği böyle değildir, yani Hz. Osman'ın çoğalttığı Mushaf, müstakil bir çalışma sonucu oluşturulmuştur ve sonradan karşılaştırıldıklarında aralarında hiçbir farkın olmamasıyla da konunun nasıl disiplinli ve titiz bir biçimde ele alındığı ayrıca ortaya çıkmış bir gerçektir. Ve ilk nesilden itibaren Kur'an'ın yazımı, çoğaltılması, nesilden nesile aktarımının nasıl bir ibadet bilinciyle yapıldığı bu konu bağlamında bir kez daha anlaşılmaktadır.¹²⁰

Muhammed Ebû Zehre, tüm bu tarihî verilerden hareketle ortaya çıkan sonuçları da şöyle ifade etmektedir:

a. Hz. Osman'ın mushafı cem' etmesinin en önemli sebeplerinden biri, Hz. Muhammed zamanında Kur'an'ın kolayca okunup ezberlenebilmesi için getirilen "Yedi harf" ruhsatını bir harfe, yani tek lehçeye indirmedir. Böylece tüm Müslümanların üzerinde ittifak ettikleri ve ayrışmaların azaltıldığı bir metin ortaya konmuştur. Kurtûbî de bu hususta şöyle demektedir:

*"Davudî ve İbn Ebî Süfrevî gibi birçok âlime göre; yedi Kurrâya nispet edilen yedi kıraatten kasıt, Hz. Peygamber tarafından Kur'an'ın okunmasına yönelik sahâbeye kolaylık amacıyla getirilmiş yedi harf; lehçe ruhsatı değildir. Hz. Osman dönemindeki cem'de de bu lehçelerden biri Mushaf'a yazılmıştır. İbnü'n-Nehhâs ve diğerleri de bu bilgiyi aynen paylaşmışlardır."*¹²¹

b. Hz. Osman'ın bu cem faaliyetiyle ciddi anlamda fitne ateşi sönmüş ve mevzubahis tartışmalarla alakalı gereken yapılmıştır. Ve bu hizmet birer mushaf nüshası halinde farklı beldelere gönderilmiştir. O her bir nüsha ise, gönderilen bölgenin örnek Mushaf nüshası kabul edilmiş ve Kur'an ona göre okunmuş, ezberlenmiş ve çoğaltılmıştır.¹²²

¹²⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 31-32.

¹²¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ el-Kur'ân*, 32; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî v.dğr.), el-Mektebetü'l-Asriyye Beyrut 2006, I, 42.

¹²² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ el-Kur'ân*, 32.

Mushaf'ın gönderildiği bölgeler şunlardır: Mısır, Şam, Mekke, Yemen, Bahreyn, Basra ve Kûfe. “İmam Mushaf” ismiyle de bir Mushaf Medine’de bırakılmıştır. Ve bu Mushaf resmi olarak her zaman başvurulmuş Mushaf olmuştur. Bu Mushaf da aynen müminlerin annesi Hafsa’nın elinde bulunan ve noktalama işaretleri olmadan ve harekesiz bir durumda olduğu anlaşılan Mushaf gibidir.¹²³

Tüm bu tarihî arka planı aktardıktan sonra Ebû Zehre, muhtemel bir soruya cevap vermeye çalışmıştır. Soru şudur: Bu asıl ve örnek Mushaf’ta, nokta ve harekeleme neden bulunmamaktadır? Bu soruya müellifin verdiği cevaplar şu şekilde sıralanabilir:

a. Kur’an, “Yedi harf” dışında “Yedi kıraat” yani daha sonraları yedi farklı imama nispet edilecek olan farklı şekillerde okunabilmektedir. Dolayısıyla bu İmam Mushaf, her biri mütevâtir yollarla rivâyet edilmiş bu kıraatleri de kapsamı için nokta ve harekesiz yazılmıştır. Yani zaten İmam Mushafta nokta ve hareke olsaydı bu rivâyetler her ne kadar mütevâtir de olsalar o şekilde okumalar mümkün olmayacaktı.

b. Kur’an’ın öncelikle gönüllerde ve zihinlerde olması, satırlarda olmasından tevâtür açısından daha önemlidir. Çünkü yazılı bir metin değişebilme kaybolma tehlikesi altındadır. Ancak zihinlerde, hafızalarda kayıt altında olan bir metnin kaybolma, değişme ihtimali daha azdır. Bununla beraber şayet Kur’an nokta ve harekeli olsaydı, Kur’an’ı öğrenmek isteyen kişi için ayrıca onu okutacak bir kimseye de ihtiyaç duyulurdu; zira onun sahih bir kıraat sayılması, onu okutan ve öğreten birinin bulunmasına bağlıdır. Kur’an’dan önceki vahiylerin tahrifinin sebeplerinden biri de, onların ezber yoluyla değil, çoğunlukla yazılı olarak aktarılmış olmalarıdır.

c. “Biz Kur’an’ı kısım kısım indirdik ve onu tane tane (ayırarak) okuduk”¹²⁴âyetinden de anlaşılacağı gibi Kur’an’ın, Hz. Peygamber’den geldiği gibi tertîl ile yani yavaş ve düzgün okunuşu, ancak onu ezberlemiş, kıraatine hâkim olan birinin öğretmesi ve okumasıyla tamamlanır. Bu nedenlerle, nokta ve harekelemeler söz konusu vazifenin ifası için yeterli değildir ve konulması uygun görülmemiştir.¹²⁵

¹²³ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 32-33.

¹²⁴ Furkan, 25/32.

¹²⁵ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 33.

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın cem ve Hz. Osman dönemindeki istinsâh meselelerini “Yedi harf” konusunu da merkeze alarak aktardıktan sonra konuyu buraya kadar olan kısmıyla şöyle özetlemektedir:

a. Hz. Hafsa'nın yanında yazılı olarak bulundurulmuş Mushaf, Hz. Peygamber zamanında yazılmış olan Kur'an metninin aynısıdır ve bu metin olduğu gibi Hz. Osman dönemindeki cemde ortaya konulan Mushaf'ta mevcuttur. Buna binaen bu metne herhangi bir şekilde ilavede bulunmak veya eksiltmeye gitmek asla caiz değildir. Böyle bir durum bizzat Hz. Peygamber'in yazdırdığı metne müdahale anlamına gelir.

b. Kur'an asıl olarak Kureyş lehçesi ile yazılmıştır; okunuşunda da bu lehçe üzere karar kılınmıştır. Diğer lehçelerle okuma ise asıl değil, muvakkaten bir ruhsattır. Kurtubî'nin bu konudaki şu ifadeleri oldukça manidardır: “*Kur'an, Kureyş diliyle/lehçesiyle indirilmiştir*” sözünden kasıt; Kur'an'ın hepsinin değil çoğunun Kureyş lehçesine göre indirildiğidir. Çünkü sahih kıraatlerden de anlaşıldığı üzere, kıraatler arasında Kureyş dışındaki lehçeler de bulunmaktadır. Bunun en önemli örneklerinden biri Kur'an'da bulunan hemzeli kelimelerdir ve hemze, Kureyş lehçesinde değil; diğer Arap lehçelerinde kullanılan bir harftir.”¹²⁶

c. Kur'an lafızları, Kur'an'daki söylemler ve Kur'an'ın ifade tarzı, Kureyş lehçesi üzerine indirilmiştir. Ama bunun dışında hemze veya imâle ile okuma gibi farklılıklar Kureyş lehçesi dışındaki lehçelere göre indirilmiştir. Tüm bunlar Hz. Peygamberin bilgisinin olduğu okuma usulleridir.¹²⁷

Okunuşa yönelik tüm kıraatler Hz. Osman döneminde cem edilmiş olan Mushaf metnine uygun olmak zorundadır. Bu mesele ile ilgili ortaya atılacak herhangi bir şüphe, doğrudan Kur'an'a yönelik bir şüphe olacağından küfürdür. Bu nedenle asıl olan bu metne herhangi bir ilavede bulunmak caiz değildir. Kur'an bize mütevâtir yollarla ulaşmış ve bu şekilde kalacak yegâne ilahî kelâmdır.¹²⁸

Muhammed Ebû Zehre, yer yer başvurup istifade ettiği kaynaklardan alıntılarla bu konuyu genişçe ele aldıktan sonra, Kur'an ilimlerine dair bazı eserlerde Kur'an'ın anlatılmaya çalışılan mütevâtirliğine hâlel getirecek tarzda ifadelerin olmasını hayretle

¹²⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 33.

¹²⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 33-34.

¹²⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 33-34.

karşılamıştır. İlmî çalışma kapsamında olsa bile Kur'an'ın bize ulaşana kadar geçen yolculuğunda hiçbir nesilde tevatürüyle ilgili problem olmadığını ifade eden Ebû Zehre, muarız görüşlerin bu ilmî çalışma kapsamında değerlendirilemeyeceğini, bunun Kur'an'ın lekesizliğine, tertemiz oluşuna toz kondurmak olacağına işaret etmiştir.¹²⁹

Ebû Zehre, döneminin düşünürlerinden Mustafa sâdık er-Râfî'nin Kur'an'a yönelik yapılan asılsız ithamlara karşı *İ'câzu'l-Kur'an*'¹³⁰ adlı eserinde verdiği cevabı şu şekilde aktarmıştır:

“Kur'an'ın cem'i ve kitabetine yönelik gelen rivâyetler arasında dikkate değer bir ihtilaf ya da çelişkinin olduğunu düşünmüyoruz. İhtilaf, Kur'an'ın metninin dışındaki olaylarda olduğunda reddetmek veya te'vil etmek mümkün olabilir. Ama Kur'an'ın metni söz konusu olduğunda buradaki tevâtür, icma ile sabittir, bu tartışmalara konu olacak bir mesele değildir. En güvenilir olanından mertebeye daha aşağıda olanına kadar Mushaf metni ile ilgili herhangi bir ihtilaf olmamıştır. Durum budur; zira Kur'an, dinin aslı ve esasıdır.¹³¹

Konuyla ilgili zaman zaman bazı kitaplarda görülen ihtilaflar ise, fitne ve karışıklıkların artmasından kaynaklı olayların ortaya çıkmasıyla meydana gelmiş hadiselerdir. Bazısı da inadından, art niyetinden ötürü sapmalara bilerek yönelmiştir. Bu düşüncede olanlar Kur'an üzerinden çatışmayı kendilerine gaye edinen insanlardır. Böylece Kur'an etrafında oluşturdıkları tartışma zeminiyle görüşlerine destek aramışlardır.

Bu düşüncede olanların amaçlarına ulaşmaları mümkün değildir. Bu hoş olmayan yorumlar neticesinde yaptıkları, olsa olsa sadece şahsî fikirler ve te'viller olarak değerlendirilebilir. Bununla da ortaya çıkacak olan sonuç Allah'a ve Peygamberine bağlanamaz. Bize göre bu tür ifade ve yaklaşım biçimleri iftiradan başka bir şey değildir. Kendi mezhebî görüşlerine ya da sapkın düşüncelerine Kur'an'ı dayanak haline getirmeye çalışanlar, hak ile batılı karıştırır duruma düşerler. Bu düşüncede olanların Allah'ın nurundan istifade etme ihtimalleri asla bulunmamaktadır.”¹³²

¹²⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 34.

¹³⁰ Mustafa Sâdık er-Râfî'nin, Kur'an'ın i'câzını anlattığı bu eseriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Aruci, “İ'câzü'l-Kur'an”, *DİA*, TDV, İstanbul 2000, XXI, 408.

¹³¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 34.

¹³² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 34; A.mlf., *İslam Hukuku Okulları ve Sekiz Büyük İmam*, Çev., İ. E. Dal, Alternatif Düşünce, İstanbul 2006, 89-91.

Ebû Zehre, Râfî’den naklettiği tüm bu görüşleri önemsediyini ifade ettikten sonra, Kur’an’ın cem’i ve bu bağlamda Hz. Osman’ın faaliyetleri etrafında şüphe oluşturmaya çalışanların amaçlarının sadece ortalığı karıştırmak olduğunu aktarmaktadır. Karışıklığa sebep olan unsurların en önemlilerinden birinin de isrâiliyyât türü rivâyetlerin olduğunu da özellikle belirtmektedir.¹³³

Müellif, konunun sonunda Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra, Hz. Ali’nin huzursuzluk çıkarmak isteyenlere yaptığı konuşmadan şöyle bir bölüm nakleder:

*“Ey topluluk! Allah’tan korkun; Hz. Osman hakkında aşırıya kaçmamanız hususunda sizi uyarıyorum. Zira sizler, Hz. Osman’ın Mushaf’ları yaktığını iddia etmektesiniz. Yemin olsun ki, O, Mushaf’ları yakmamıştır ve ne yapmışsa biz Muhammed ahabından bir topluluk huzurunda, onların görüşlerine dayanarak yapmıştır... Şayet Osman zamanında onun makamında ben olsaydım, onun Mushaflara yaptığığın aynısını ben de yapardım.”*¹³⁴

2.7. HZ. OSMAN MUSHAFI DIŞINDAKİLERİN VE BU MUSHAF’TAN ÇOĞALTILMAYANLARIN YAKILMASI

Fetihlerle beraber Müslümanların farklı coğrafyalara dağılması ile İslâm’a ve Müslümanlara düşmanlık besleyenlerin, mümin görünüp aslında mümin olmayanların sayısı da artmaya başlamıştı. Düşmanlık besleyenler çeşitli bahanelerle İslâm’a zarar verme hesabı içindeydiler. Bunların bir kısmı ruhsatı ortadan kaldırılmış ve hükmü bulunmayan harfler/lehçeler konusunu gündeme getirerek fitne ateşini yakmaya çalışmışlardır. Böylece kesinliği hususunda hiçbir sorun olmayan mesele ile ilgili endişe uyandırmaya yeltenmişlerdir.¹³⁵

Hz. Osman, bu düşüncelerle mücadele etmiş, zararlarını temelden çürütüp bertaraf etmiştir. Kendisi, hiçbir şüpheyi yer bırakmayacak şekilde, en güvenilir ve disiplinli yöntemlerle Kur’an’ı cem’ etmiştir. Onun yazdırdığı Kur’an ile Hz. Ebû Bekir ve Hz.

¹³³ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 34-35.

¹³⁴ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 35.

¹³⁵ Muhsin Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, İfav, İstanbul 2012, 76-80.

Ömer döneminde yazılıp cem' edilen Mushaf; Hz. Peygamber'in yazdırdığı ile birebir aynıdır.¹³⁶

Hiz. Osman, sadece Allah'ın rızasını kazanmak ve Kur'an'a hizmet etmek için giriştiği bu hayırlı faaliyeti bitirdikten sonra, ortaya çıkan "İmam Mushaf" dışındaki Mushafları imha ettirmiştir. Özel Mushafları olanlara da ellerindeki bu Mushafları imha etmelerini emretmiştir; çünkü bu Mushaflardan kimi Kureyş lehçesiyle, kimi de başka Arap lehçeleriyle yazılmıştı.

Müminlerin arasında ikilik, ihtilâf çıkmaması için İmam Mushaf ve ondan çoğaltılanlar dışında Mushaflara izin verilmemiş ve imha edilmiştir. Ebû Zehre, Hiz. Osman'ın aslında böyle yaparak Kur'an'ın korunmasına da hizmet ettiğini ifade etmektedir.¹³⁷ Hiz. Osman'ın dokunmadığı Mushaflardan biri de Hafsa annemizin elinde olan ilk cem'den oluşan Mushaf'tır.

Hiz. Osman'ın Hafsa annemizin Mushaf'ına ilk etapta dokunmaması ona iade edileceği sözüyle ondan bu Mushaf'ın emaneten alınmış olmasıdır. Hafsa annemiz bu Mushaf'ı hiç yanından ayırmaz, ona çok kıymet verirdi. Ama vefatı ile ilgili farklı rivâyetler olmakla beraber, bu Mushaf'ın da onun vefatıyla beraber imha edildiği bilgisi kesin bir bilgidir.

Hiz. Osman, cem' edip çoğalttığı Mushaf'ın dışındaki Mushafları ümmetin genel maslahatını düşünerek imha etmiştir. Kendi döneminin Mushaf'ı ile Hafsa annemizin elindeki Mushaf karşılaştırıldığında fark olmamasına rağmen bu Mushaf'ı da imha ettirmesi nasıl anlaşılmalıdır? İşte bu soruya Muhammed Ebû Zehre özetle şu şekilde cevap vermektedir:

Hiz. Ömer'den sonra göreve gelen Hiz. Osman, Mushaf ile ilgili tarihî ikinci cem' çalışmasıyla beraber, şahsî Mushaflar başta olmak üzere farklı lehçe vb. ilaveleri barındıran diğer tüm Mushafların toplanmasını ve imha edilmesini emretmişti. Hafsa annemizin yanında bulunan Mushaf'a ise müminlerin annesi olmasından ötürü bir de Mushaf'ın yanında kalmasını çok istediğini bilmesinden ötürü ilk etapta dokunmamıştı. Ama Hiz. Osman'a göre şimdilik her ne kadar müminlerin annesinin elinde olmasına rağmen günün birinde art niyetli birilerinin eline geçerse, bu Mushaf üzerinde oynamalar

¹³⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 35.

¹³⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 35-36.

yaparak zar zor dindirilen fitne ateşi ümmet arasında tekrar alevlendirilebilirdi. Bu yüzden Hafsa annemizin vefatı ile beraber bu muhtemel tehlikelerin bertaraf edilmesi düşüncesiyle o Mushaf da imha edilmiştir. Böylece Hafsa annemiz yaşarken de ona gerekli saygı da korunmuştur.¹³⁸

2.8. ÂYET VE SÛRELERİN TERTİBİ

Ebû Zehre, âyet ve sûrelerin tertibinin tevkîfî olduğunu, yani Allah'ın bildirmesiyle oluştuğu hususunda âlimlerin genel olarak ittifak ettiğini ifade etmektedir. Bu süreci müellif kısaca şöyle anlatmaktadır: Âyetler her indirildiğinde Hz. Peygamber, inen âyetlerin Kur'an'da hangi surede nereye konulacağını bizzat söyler, bu doğrultuda tertip olurdu. Hicretten önce inen âyetler Mekkî; hicret sonrası inenler ise Medenî âyetlerdir. Tertip bağlamında bunun istisnaları az da olsa bulunmaktadır. Şöyle ki; bazen hicret sonrası inen âyetler Mekkî sûrenin ilgili bir yerine konuluyordu, bu da Hz. Peygamber'in işaretiyle gerçekleşmekteydi. Yaklaşık yirmi üç yılda inişi bu şekilde parça parça tamamlanan Kur'an'ın âyet ve sûreleri arasındaki muhteşem ahenk ve uyum, Kur'an'ın i'câz yönlerinden bir hakikat olarak görülmelidir.

Bunun dışında Kur'an ayetlerinin tertibi ile ilgili icma' olduğunu belirten müellif; Hz. Peygamber ile vahiy meleği Cebrâil arasındaki son arzadaki âyet tertibinin de bu şekilde oluştuğunu izah etmektedir. Dolayısıyla bu şekilde oluşan âyet tertibi bilinçli bir şekilde değiştirilmeye çalışılırsa dinde kesin olarak bilinen bir şeyi değiştirmeye yeltenilmiş olunacağından bu durum dinden çıkmayı gerektiren bir cürüm olur, demektedir.¹³⁹

Tüm bu ifadeler âyet tertibi konusuyla ilgilidir. Sûrelerin tertibinde ise; kesin olan bir şey var ki, Hz. Ebû Bekir'in cem' ettirip Medine'ye bıraktırdığı İmam Mushaf bugünkü tertip üzere yazılmıştır. Daha sonraları Hz. Osman dönemindeki ikinci cem'de de tertibin bu İmam Mushaf tertibiyle aynı olduğunda herhangi bir tereddüt bulunmamaktadır.¹⁴⁰

¹³⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 36.

¹³⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 36.

¹⁴⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 36; bu konudaki diğer bazı genel açıklamalar için bkz., M. Zeki Duman, *Levh-i Mahfuz'dan Mushaf-ı Şerif'e Kelâmullah*, Fecr Yayınevi, Kayseri 2013, 155-163.

Muhammed Ebû Zehre, sahâbe arasında özel Mushaf sahibi insanların bulunduğunu, hatta bu Mushafların tertip itibariyle de birbirinin aynı olmadığını ifade etmektedir. Bu sahâbîlere Übey b. Ka'b'ı ve Hz. Ali'yi de örnek olarak vermektedir. Ayrıca son arzada vahiy meleği Cebrâil ile Hz. Peygamber arasındaki okuyuştaki tertibin, bugünkü Mushaf tertibinin kaynağı olduğunu da eklemektedir.

Bu noktada Kurtûbî'den naklen şu ifadeler de calib-i dikkattir:

“İbn Vehb el-Câmi' adlı eserinde şöyle demektedir: Hadis hafızı Süleyman b. Bilal'in şöyle söylediğini kendisinden duydum: Rebîa'ya, 'Kendilerinden önce yaklaşık seksen sûre inen Bakara ve Âl-i İmrân sûreleri neden Mushaf'ta ilk sırada yer almaktadır?' diye soruldu. Rebîa' da bu soruya şöyle karşılık vermiştir: Evet, Bakara ve Âl-i İmrân sûreleri Kur'an'da ilk sıralarda yer almaktadır, çünkü Kur'an, onu ilk alan, ezberleyen, okuyan Hz. Peygamber'in bilgisi dâhilinde düzenlenmiştir. Bu yönüme itiraz edilmemiş ve bugüne kadar da böyle gelmiştir.”¹⁴¹

Muhammed Ebû Zehre, konuyla ilgili olarak Mâlikî mezhebinin imamı, İmam Mâlik'in konuyla ilgili şu sözünü nakleder: “Kur'an, Hz. Peygamber'den işitildiği şekil üzere yazılmış ve tertip edilmiştir”. Sonrasında da Kurtûbî'den naklen Kur'an İlimleri ve hadis âlimi Ebû Bekir Enbârî'nin bu husustaki açıklamalarını özetle şu şekilde nakletmektedir:

“Kur'an öncelikle bir bütün olarak dünya semasına indirilmiştir. Sonrasında da peyderpey değişik vesilelerle yaklaşık yirmi üç yılda Hz. Peygamber'e indirilmiştir. İnən her âyet ve sûrenin yerini Cebrâil Hz. Peygamber'e bildirmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki sûrelerin tertibi aynen âyetlerin tertibi gibi vahye dayanmaktadır. Buna binaen kim kendi fikrine göre âyet ve sûrelerin yerleriyle ilgili değişikliklere giderse, Kur'an'daki ahenk ve dengeyi bozmuş, harf ve kelimelerini değiştirmiş gibi olur.”¹⁴²

Sâhabe arasında şahsî Mushaf'ı olanlardan Übey b. Ka'b'ın ve Hz. Ali'nin Mushaf'ının elimizde bulunan tertip üzere olmadığı; nüzul sırasına göre tertip edildiğine dair bir kısım rivâyetler bulunmaktadır. Bunların nasıl anlaşılması gerektiğine dair Ebû Zehre, iki madde halinde bunu açıklamıştır:

¹⁴¹ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, I, 43-44.

¹⁴² Ebû Zehre *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 37.

- a. Sahâbe arasında çoğunluğa bakıldığında oluşan icma', eldeki tertibi işaret etmektedir. Bu durumda Übey ve Hz. Ali nüshaları diğerlerine göre zayıf bir konumda kalmaktadır. Senedleri sahih olmadığı için de bunlarla amel edilmez ve o nüshalara itibar edilmez.
- b. Eldeki icma edilen kesin bilgiye göre bilinmektedir ki; Hz. Peygamber ve vahiy meleği Cebrâil arasındaki son arzada oluşan tertip şu an elimizde olan tertiptir. Bir kısım sahâbînin şahsî Mushaflarındaki tertibin farklı olması muhtemeldir ki bu son arzadan önce yazılmış olup ellerinde olan kendi Mushafları sebebiyledir. Ama Hz. Peygamber her şekilde sûrelerin tertibini bu son arza ile beraber tüm sahâbîlere bildirmiştir. Tüm bu değerlendirmelerin sonucunda kesin olarak artık denebilir ki, sûrelerin tertibi, aynen âyetlerin tertibi gibi Allah'ın vahyi ile (tevkîfi) gerçekleşmiş bir durumdur.¹⁴³

2.9. KUR'AN KIRAATLERİ

Kur'an'ın farklı okunuş şekilleri Hz. Peygamber döneminden itibaren bilinen bir Kur'an İlimleri konusudur. Bu farklılıklar; bazen harekelerde, bazen kelimenin yapısında veya sonunda meydana gelebilmektedir. Bu değişiklikler bazen de kelimelerin sonunda durmakla veya kelimelerde bulunan hemzeleri vasl veya kat' şeklinde farkettiler okumak şeklinde olabilmektedir. Örneğin; "Ard/أرض" kelimesindeki hemze, hem telaffuz edilerek "ve'l-ard", hem de hafz edilerek "ve'lard" formunda okunabilmektedir.

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an kıraatleri konusuna kısa bir giriş yaptıktan sonra Kur'an kıraatlerinde dikkat edilmesi gereken iki hususu şu şekilde açıklamaktadır:

- a. Kıraat denildi mi, özellikle de mütevâtir kıraat denildiğinde "Yedi harf" konusu akla gelmemelidir. Bunlar aynı şeyler değildir. Taberî başta olmak üzere birçok müfessir, kıraat âliminin isabetle tespit ettikleri gibi; Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilip daha sonra Hz. Hafsa'ya emaneten bırakılan Mushaf ile Hz. Osman döneminde yapılan cem' sonucu elde edilen Mushaf birbirinin aynı olup kıraat konusunda da tek bir kıraat üzere birleştirilmiştir ve İslam âleminin birçok yerine bu nüshadan çoğaltılarak gönderilmiştir.¹⁴⁴

¹⁴³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 37-38.

¹⁴⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 38.

- b. Sahih kıraatlerin her biri bize Kur'an'ın okunuş şekillerine dair fikir verir. “*Biz Kur'an'ı kısım kısım indirdik ve (onu) tane tane (ayırarak) okuduk*”¹⁴⁵ âyetinde de anlaşılacağı gibi tertil üzere okumak bu tür kıraat farklılıklarını da barındırmaktadır. Mütevâtir kıraatlerde Hz. Peygamber'in bilgisi ve aynı zamanda müsaadesi olduğundan sünnet olarak da nitelendirilmiştir. Hz. Peygamber, inen âyetleri yazdırıp öğrettikten sonra toplumunun içindeki bir kısım sahâbînin nağme, teğanni denebilecek makamlı okuyuşları hemzelerde (vasl/kat') ile imâle ve ikâme ile okumalar (fethayı kesreye ve elifi yâ'ya yaklaştırarak ya da yaklaştırmayarak seslendirmek) hep Hz. Peygamber'den bize ulaşan sahih kıraatler bağlamında sünnet okuyuşlardır.¹⁴⁶

Ebû Zehre, sahâbeden gelen sahih kıraatlerin tamamının Hz. Peygamber'den öğrenildiğini onun da bunları Allah'tan aldığını izah ettikten sonra bu izahını şu ayet ile delillendirir:

“(Rasûlüm!) Kur'an'ı acele (kavrayıp ezber) etmek için (Cebrail vahyi bitirmeden) dilini kımıldatma. Şüphesiz onu toplamak (senin kalbine yerleştirmek) ve (dilinde akıtip) okutmak bize aittir. O halde, biz onu okuduğumuz zaman, sen de onun okunuşunu takip et. Sonra şüphen olmasın ki, onu açıklamak da bize aittir.”¹⁴⁷

Âyetlerden anlaşıldığı üzere, Allah'ın Hz. Peygamber'e okunmasını bildirdiği kıraat şekli, Kur'an'ın tertil üzere okunmasıdır. Bununla beraber bu kıraatlerin tamamı, Allah'ın peygamberine, O'nun ashabına, ashabının da bize aktarmış olduğu rivâyetlerdir.¹⁴⁸

Muhammed Ebû Zehre, kıraatlerin bize ulaşmasına dair bilgileri aktardıktan sonra, kıraatteki çeşitliliğin anlam bakımından farklılıklar olmadığını, telaffuz bakımından zıtlıklar barındırmadığını ifade etmektedir. Bu hususlarla beraber var olan değişik okumaları şu şekilde sıralamaktadır:

- a. Kelimelerin sonunda veya şeklinde meydana gelen değişiklik: bu türden değişiklik; aralarında muhteşem bir uyum barındıran kelimelerde, cümle

¹⁴⁵ Furkan, 25/32.

¹⁴⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 38-39.

¹⁴⁷ Kıyâme, 75/16-19.

¹⁴⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 39; bu konuda ayrıca bkz., Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İfav, İstanbul 2015, 43-45.

yapısını bozmayan bir düzen çerçevesinde, mûsîkide hoş bir makam veren Arap dili etrafında gerçekleşmektedir.

- b. Harflerde ve medlerde uzatma veya kısaltma ile meydana gelen kıraat: Burada söz konusu edilen medler, lazım veya gayr-ı lazım medler olabilir. Önemli olan, telaffuzda akıcılıktır. Çünkü her kıraat, kelimenin yapısına, uzatılma durumuna ya da kısaltılmasına göre bir ahenk ve uyum içermelidir.
- c. Harflerde imâle ve ikâme yapma: Meselâ; Kapalı tâ'da (ة) imâle yaparak durma¹⁴⁹ veya imâlesiz durma, kıraat çeşitlerinden birini oluşturmaktadır.
- d. Kelimelerde (daha çok noktalamadan kaynaklı) meydana gelen değişim ile oluşan kıraat: Örneğin; *“Ey iman edenler! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa kötülük edersiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz”*¹⁵⁰ âyetinde geçen, “Fetebeyyenü/فَتَبَيَّنُوا” kelimesi bir başka kıraatte, “Fetesebbetü/فَتَسَبَّطُوا” şeklinde okunmuştur. Bu durumda birinci kelime anlam, “iyice araştırın” şeklinde iken; ikinci kelime de ise “ihtiyatlı davranın, dikkatli tespit yapın” şeklindedir ve aralarında görüldüğü gibi bir zıtlık bulunmamaktadır.
- e. Bir kıraatte harflerin fazlalaşması, diğer bir kıraatte eksilmesi ile oluşan kıraat: Örneğin; Kıraat-ı Seb'a imamlarından İbn Âmir, âyetteki “وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا” ifadesini¹⁵¹ “vav” sız okurken; diğer kıraat imamları “وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا” şeklinde “vav” ile okumuşlardır.

Müellifin burada verdiği örneği kitabın ilgili yerinde açıklamamış olması bu haliyle eksik anlaşılmalara sebebiyet vermektedir. Hatta kitabın ilgili sayfasında¹⁵² yer alan bilgi Yunus sûresi 68. ayet olarak verilmiştir. Yaptığımız tahkikte müellifin *Zehretü't-tefâsîr* isimli eserinin hem Bakara 116. ayetinde hem de Yunus 68. ayetinde kıraat ilmine dair herhangi bir bilgilendirme yapmadığını tespit ettik. Bu durumda çalıştığımız eserde yer alan bu bilgi bir baskı hatası değilse ciddi bir ilmî hatadır; çünkü kıraat imamları Yunus sûresi 68. Ayet ile ilgili “vav” sız okuma hususunda ittifak halindedirler.¹⁵³ Bu bağlamda

¹⁴⁹ Nitekim Kûfe imamlarından Kisâî bu şekilde okumuştur.

¹⁵⁰ Hucurât, 49/6.

¹⁵¹ Bakara, 2/114.

¹⁵² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 39.

¹⁵³ Dimyâtî, Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed b. Abdulğâni, *İthaf fudalâi'l-beşer fî'l-kıraâtî'l-erbaati aşer*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire 2011, 190; Muhammed Salim Muhaysin, *el-Kıraât ve eseruhâ fî ulûmi'l-arabiyye*, Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1984, II, 7.

Bakara sûresinin 116. ayeti etrafında kıraat ilminin *Fasıl* ve *Vasıl* başlığı altında bu örnek üzerinden bazı bilgiler paylaşma zarureti hâsıl olmuştur. Şöyle ki;

İbn Âmir'in Bakara sûresi 116. ayetini “vavsız” okuması iki şekilde yorumlanmaktadır. Birincisine göre bu cümle, kendisinden önce geçen “*Allah'ın mescitlerinde O'nun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan daha zalim kim vardır!*”¹⁵⁴ ayetiyle ilgisi bulunmaktadır. Yani mescitlerde Allah'ın adının anılmasını yasaklayanlar tüm kâfir topluluklarıdır. Bu durumda “*Allah çocuk edildi*” diyenler, daha önce zikredilen inkârcı gruplardan sayılmaları sebebiyle, burada “vav” kullanılmasına ihtiyaç kalmayarak *fasla* gidilmiştir. İkinci yoruma göre ise, “vav” sız okumanın sebebi, ayetin **başlangıç** (isti'nâf) cümlesi olup inkârcılardan haber vermesidir. Dolayısıyla bir öncesine atfedilmeye gerek kalmamıştır.¹⁵⁵

f.Bir başka örnek de şudur: Kıraat-ı seb'a imamlarından İbn Kesîr âyetteki “تَجْرِي” ifadesini “min” harf-i cerrini ispat ile okurken; diğer kıraatler ise “تَجْرِي” şeklinde “min” cer harfî olmadan okumaktadır.¹⁵⁷

Ebû Zehre, buraya kadar örneklerle anlattığı konuyu özetle şu şekilde toparlamaktadır:

Hiz. Osman'ın cem' ettirdiği ve “İmam Mushaf” olarak bilinen Mushaf asıldır. Bu Mushaf daha önce Hiz. Ebû Bekir zamanında cem' edilen ve bir müddet Hiz. Hafsa'nın yanında bulunan Mushaf'tan farklı değildir. Yalnız Hiz. Osman döneminde çoğaltma yapılırken her defasında bu İmam Mushaf'tan birebir çoğaltma yapılmamıştır. Örneğin; İbn Âmir'in kıraatiyle yazılmış olan Şam Mushafı ittifakla kabul edilmiştir ki, farklıdır.

Yukarıda örnekleriyle açıklanan harf fazlalığı veya eksikliği bağlamındaki kıraatlerde de başvurulacak yegâne kaynak yine İmam Mushaf'tır. Bu Mushaf'a uyan kıraatler alınır, diğer kıraatlerde “mütevâtir” bir durum yok; aksine “şaz” veya “ahad” bir durum söz konusu ise, bu takdirde kıraatin reddedilmesi kabul edilmesinden evladır.¹⁵⁸

Ebû Zehre, burada Kurtubî'den şöyle bir nakille sözü noktalamaktadır:

¹⁵⁴ Bakara, 2/114.

¹⁵⁵ Necdet Çağır, *Kur'an'ın Belâgat ve Fonetik Yapısı*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2005, 170-172.

¹⁵⁶ Tevbe, 9/100.

¹⁵⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 40.

¹⁵⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 39.

“Yedi kıraat imamları arasında görülen; harf eksikliği veya harf fazlalığı şeklindeki farklılıklar, kendilerine ulaşan Mushaf’lardan ve râvilerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Hz. Osman bazı nüshalara harf fazlalığı kıraatine uygun, bazı nüshalara da harf eksiltmeye uygun kıraate göre Mushafları çoğaltmıştır. Böylece her iki durumun da caiz olduğunu göstermiştir.”¹⁵⁹

2.9.1. Kıraat İmamları

A. Muhammed Ebû Zehre, kıraat meselesinin ashâb arasında bilinen bir konu olduğunu ve sahâbîlerin uyguladıkları kıraatleri Hz. Peygamber’den aldıklarını ifade etmektedir. Konu anlatılırken, bir gerçek yine dikkatlere sunulmaktadır. Şöyle ki; Hz. Peygamber döneminde yazdırılan sayfeler başta olmak üzere, Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem ve bilahare Hz. Osman dönemindeki diğer cemde de kıraat farklılıklarına yol vermek için nokta ve harekeleme bulunmamaktaydı. Nokta ve harekelemelerin olmaması, herkesin nasıl arzu ederse o şekilde Kur’an’ı okuyacağı anlamına gelmemelidir. Çünkü tüm okuma farklılıkları kaynağı itibariyle mutlaka Hz. Peygamber’e dayanmaktadır. Durumun böyle olmasının bir başka nedeni de Arap dilinin kendine has yapısıdır. Kelimeler arasındaki uyumun, cümleler arasında birlikteliğin olduğu, fasih, yoruma dayalı ve anlama açık bir dil olan Arapça, salt yazılına değil; okunana, nağmelenene yani makamına göre çıkarılan sese göre anlaşılan yapıda bir dildir.¹⁶⁰

Fetihlerle beraber Arapça başka dillerle kaynaşmaya başlayınca Kur’an kıraati hususunda zorunlu gelişmeler ortaya çıktı. İlk kez Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân döneminde Kur’an sayfelerine nokta ve hareke konmaya başlandı. Her ne kadar nokta ve hareke konuluyorsa da kıraat farklılıklarından uzaklaşılmamıştır, bu hafızalarda ve okuyuşlarda devam etmiştir. Sadece bu konuda yeni tedbir olarak, farklı kıraat, yazılı olan mütevâtir kıraatle ispat edilmeliydi ve ancak böyle olursa genel kabul görmekteydi.¹⁶¹

Tüm bu faaliyetler düzenli bir biçimde kıraat vecihlerini insanlara öğreten bir ortamı da beraberinde getirmiştir. Sahâbe arasında Kur’an kıraatiyle meşhur sahâbîler savaşa katılmaktan bile muaf tutulmuşlar, bu sahâbîler sadece kıraat ve vecihler üzerine

¹⁵⁹ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 39-40.

¹⁶⁰ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 40-41.

¹⁶¹ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 40.

okumak ve öğretmek ile meşgul olmuşlardır. Osman b Afvân, Ali b. Ebî Tâlib, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Mesûd ve Ebü'd-Derdâ' bunların bazılarıdır. İşte bu sahâbîler diğer birçoğuna Kur'an'ı öğretmişler, ayrıca Hz. Peygamber döneminde yazılmış olan Kur'an sayfelerine uyumlu olan çeşitli kıraat vecihlerini aktarmışlardır.¹⁶²

Sahâbeden kıraat yönüyle meşhur olanlar vefat edince, tabiîn neslinden bu şerefli görevi üstlenenler aracılığıyla öğretme, okuma faaliyetleri bütün hızıyla devam etmiştir. Bu nesilden müşâfehe (ağızdan ağıza) yoluyla tüm kıraatleri öğrenen ve adlarına "Mukrî" denilen kıraat âlimleri ise görevlendirildikleri ortamlarda öğrenmek isteyenlere kıraatleri bütün olarak öğretiyorlardı. Öğrenenler ise öğrendikleri içinde dilinin daha rahat döndüğü kıraati kendi kıraati olarak belirliyor ve onu okumaya devam ediyordu, bir yönüyle her kıraatin bir yönüyle mütehassısı oluşmaya başlamıştı.¹⁶³

Son dönem tabiîn nesli ile beraber ortaya çıkan yeni tablo artık şudur: Kıraatler arasında birini tercih edip onda uzmanlaşan her bir kişi uzmanlaştığı kıraat rivâyetini okuyor, öğretiyordu. Müslümanların diğer toplumlarla ilişkilerinin yoğunlaştığı, Arapçanın başka dillerle etkileşime geçtiği bu dönemde tüm kıraatleri herkesin aynı düzeyde öğrenmesi, okuması oldukça güçleşmişti. İşte bu kimseler arasından, sahâbe döneminin hafızlarının rolünü üstlenmiş bu yönleriyle maruf insanlar ortaya çıkmıştır. Bu nesil sonrasında "Yedi kıraat" ismiyle şöhret bulacak olan kıraatleri sistemleştiren imamlar gelmiştir.¹⁶⁴

Ebû Zehre, bu imamları şu şekilde sıralamıştır:

- Abdullah b. Âmir el-Yahsubî (ö. 118/736),
- Abdullah b. Kesîr (ö. 120/738),
- Âsım b. Behdele el-Esedî (ö. 128/745),
- Ebû Amr b. Alâ el-Basrî (ö. 154/771),
- Hamza b. Habîb (ö. 156/773),
- Nâfi' b. Abdurrahman el-Leysî (ö. 169/785),
- Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805).

¹⁶² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 40.

¹⁶³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 40-41.

¹⁶⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 41.

Bu yedi imamın kıraatleri, üzerinde ittifak edilmiş kıraatlerdir. Her bir kıraatin senedi tevâtür derecesine ulaşmış ve bu anlamda sıhhatleri açısından icma tahakkuk etmiştir.

Kıraat âlimleri bu yedi kıraat imamına, kıraatleri sahih ve tevâtür derecesine¹⁶⁵ ulaşmış üç kıraat imamını daha eklemişlerdir. Bunlar ise şu âlimlerdir:

- Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'kâ el-Kârî (ö. 130/747),
- Ya'kub b. İshâk el-Hadramî (ö. 205/821),
- Halef b. Hişâm el-Bezzâr (ö. 229/844).

Bu son eklenenlerle beraber toplamda on kıraat (Kırâat-ı Aşere) ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁶

2.9.2. Kıraat Çeşitleri

Muhammed Ebû Zehre, bu başlık ile beraber kıraate dair şartları, bazı örnekleri de vererek ifade etmeye çalışmaktadır. Sözün başında, mütevâtir kıraatlerin dışında kalan kıraatlerin asla geçerli olmayacağını hatırlatarak, buradaki tevâtürün silsile ile Hz. Peygamber'e, dolayısıyla da Kur'an'ın korunmuşluğuna kadar uzanan bir disiplini olduğunu hatırlatmaktadır. Bu meyanda şu ayeti de gözler önüne sermektedir:

*“(Bu ilahî Kelâm) Öyle değerli ve sağlam bir kitaptır ki, önünden ve arkasından (yani ne geçmişte ne de gelecekte) batıl ona karışamaz (onu hiçbir şey bozamaz). Çünkü o (Kur'an), her yaptığını bir hikmete göre yapan (el-Hakîm) ve övülmeye layık olan (el-Hamîd) tarafından indirilmiştir.”*¹⁶⁷

Yine bu bağlamda Allah Kur'an'da “*Şüphesiz o Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik. Onun koruyucusu da elbette biziz*” buyurmaktadır.¹⁶⁸ Kur'an kıraatine yönelik gelen

¹⁶⁵ Bu noktada şöyle bir açıklama yerinde olacaktır kanaatindeyiz: On İmamdan beriye doğru kıraatler tevâtür derecesine ulaşmışsa da, bunlarla Hz. Peygamber arasındaki dönemde kıraatlerin çoğu Ahad tarihiyle gelmiştir. Bu yüzden “Zabıt” (الضابط) başlığı altında bir kıraatin kabul edilmesini belirleyen ana ilke olarak üç şart tespit edilmiş olup, bunlar: 1- Bir veçhile de olsa Arapça kurallarına uygun olacak. 2- Takdiren (ihtimali) de olsa Mesahif-i Osmaniyye'nin resm-i hattına uygun düşecek. 3- Senedi sahih olacak. Böylece kıraatin üçüncü maddesinde tevâtür şartı aranmamış, sadece sıhhat şartı yeterli görülmüştür. Zira bir kıraat Hz. Peygamber'den mütevâtir yolla sabit olunca zaten diğer iki şarta bakılmaksızın bu kıraatin kabulü gerekir.

¹⁶⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 41.

¹⁶⁷ Fussilet, 41/42.

¹⁶⁸ Hicr, 15/9.

rivâyetlerde mütevâtir olanlar ile ilgili görüşlerde ittifak olmakla beraber; bu konuda söz sahibi âlimlerin ifadelerine bakılırsa, mütevâtir olmasa bile diğer bir kısım kıraatin Kur'an'la uyumlu olduğunda okunup öğrenilebileceğine dair görüşleri olduğunu aktaran Ebû Zehre, kıraatlerin çeşitlerini maddeler halinde şu şekilde izah etmiştir:

2.9.2.1. Mütevâtir Kıraat

Ebû Zehre, mütevâtir kıraatlerin okunmada delil olduklarını ifade ettikten sonra, bu konuda Zemahşerî'ye yöneltilen bir kısım eleştiriye cevap sadedinde cümleler kurmuştur. Özetle; Zemahşerî'nin bir kısım kıraati reddettiği şeklindeki yaklaşımların objektif yaklaşımlar bağlamında değerlendirilmediğini, onun mesafeli durduğu bazı kıraatlerin tevâtür derecesine ulaşmayan kıraatler olabileceğine değinir. Bu tür isnadların kasıtlı yapıldığının aşikârlığına dikkat çeken müellif, onun Kur'an'a hizmetinin şüpheye mahal bırakmayacak açıklıkta olduğunu izahtan varestede olduğunu ihsas etmiştir.¹⁶⁹

Bir kıraatin mütevâtir kıraat sayılabilmesi için taşıması gereken özellikleri şu şekilde maddeleştirilmiştir:

- a. Kıraatin, Hz. Osman döneminde yapılan cemde ortaya çıkan İmam Mushaf ile uyumluluğu gerekmektedir. Çünkü bu Mushaf, Hz. Peygamber döneminde vahyin iner inmez yazdırıldığı sahifelerle bire bir aynıdır. Böylece Kur'an hem kıraat hem de kitâbet bakımından mütevâtirdir.
- b. Kıraatin senedinin sahih (tevâtür) derecesine ulaşması gerekmektedir. Yani senetteki her halka kopukluk olmaksızın Hz. Peygamber'e kadar sıhhatli bir biçimde bağının kurulması gerekmektedir.
- c. Kıraatin, Arap dili kural ve metotlarıyla uyumluluğu gerekmektedir. Yani kıraatler, kelime olarak da cümle ve ibare olarak da Arap dili kurallarına aykırılık teşkil etmemelidirler. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da şudur: Bu madde ile kastedilen; nahiv kaidelerinin Kur'an'ın geneline yaygınlaşmaması, aksine Kur'an'ın tüm bu dil kurallarının üstünde bir yerde otorite olarak kalması gerektiğidir.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 42.

¹⁷⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 42.

2.9.2.2. Mütevâtir Olmayan Kıraat

Literatürdeki anlamlarıyla adâlet ve zabt sahibi olan kimselerin, Arap dili gramerine ve Hz. Osman döneminde cem edilen İmam Mushaf'a yazım itibariyle uyumlu olan; ancak tevâtür derecesine ulaşmamış, bu alandaki âlimler arasında âhad haberle şöhret bulmuş kıraatlerdir.

2.9.2.3. Şâz Kıraat

Hem İmam Mushaf ile uyumlu olmayan, hem de âhad senetle de olsa hiçbir şekilde sahih derecesine ulaşmayan kıraatlerdir.

Muhammed Ebû Zehre, bu tanımlamalardan sonra, aslında mütevâtir kıraatlerin dışındaki kıraatlerin geçerli sayılmaması gerektiğini ifade eder. Bununla beraber, önemli bir detayı da belirtmeden geçmez. Şöyle ki; yedi imama nispet edilen yedi kıraat her ne kadar meşhur kıraatler olarak biliniyorsa da, aralarında bir miktar şâz rivâyetleri de barındırmaktadır. Ancak şâz denilen bu rivâyetler genel olarak tevatüre zarar vermeyecek azlıktır.¹⁷¹ Burada müellif, Mustafa Sâdık er-Râfi'nin *İ'câzu'l-Kur'an* adlı eserinden bir nakilde bulunur: "Hiçbir kıraatin şâz rivâyetlerden beri olması mümkün değildir; bu durum yedi kıraat için de böyledir, onlarda da az da olsa şâz rivâyetler mevcuttur."¹⁷²

2.9.3. Kıraat Vecihlerinin Faydaları

Ebû Zehre, kıraatin, Allah'ın Hz. Peygamber'e Kur'an'ı tertîl üzere okunmasını öğrettiği okuma şekli olduğunu ifade ettikten sonra; tertîl ile öğretmenin Allah'a nispet edildiğini şu âyeti delil getirerek vurgulamıştır: "*Biz Kur'an'ı kısım kısım indirdik ve onu tane tane (ayırarak) okuduk*"¹⁷³

"*Kur'an'ı tertîl üzere (ağır ağır, düşüne düşüne) oku*"¹⁷⁴ âyetiyle de Hz. Peygamber'e hitaben ama bütün Müslümanlara Kur'an'ı nasıl okuyacakları emredilmiştir. İşte bu emirler ve Müslümanların Kur'an'ı okuma çabaları, kıraatin

¹⁷¹ Her ne kadar şâz rivâyetlerin varlığı, tevatüre zarar vermeyecek azlıkta ise de bu durum bir oranda müellifin daha önce dedikleriyle çeliştiğini göstermesi bakımından dikkatlerden kaçmamalıdır. Çünkü Ebû Zehre, yedi kıraat ile ilgili konunun başında tevatürden söz etmiş; ayrıca bir istisnaya gitmemiştir.

¹⁷² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 43.

¹⁷³ Furkân, 25/32.

¹⁷⁴ Müzzemmil, 73/4.

vecihlerini, farklı okuyuş formlarını, Kur'an kelimelerinin tasrifini (kelimelerin Arapça dil yapısına uygun bir biçimde başka hallere dönüşmesi) beraberinde getirmiştir. *“(Mekkeli müşrikler) sana, ‘Sen iyi bir ders almışsın’ desinler diye ve bir de anlayan bir toplum için o (Kur'an'ı) izah etme amacıyla ayetleri değişik biçimlerde işte böylece açıklıyoruz.”*¹⁷⁵ âyetiyle de işaret edilen gerçek, Kur'an'ın değişik ifade biçimleri, çeşitli dilsel sanat kalıpları kullandığını; böylece Allah'ın Kur'an'ın tertîl ve tilâvetini farklı hallere çevirmesini anlatmaktadır.¹⁷⁶

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın bu farklı tilâvet hallerini izah ederken buradaki çeşitliliği kendi içinde şu şekilde maddeler halinde anlatmaya çalışmıştır:

- a. Tertîl, öncelikle ses düzeninde ve konuşmadaki ahenkte meydana gelmektedir. Bu çeşitlilik, irtifa' (sesi yükseltme) ve medd-i tavîl' den (meddi uzun yapmak); hafd (sesi düşürme) ve medd-i kasîre (meddi kısa tutma) şekillerine değin gerçekleşmektedir. Bu aynı zamanda musikinin de düzeninin gereğidir. Tertîl ile okumayı tercih eden her okuyucu sesinin güzelliğini mananın enginliğiyle buluşturduğunda Kur'an'ın ifade yüceliğini gerçek manada ortaya çıkarmaktadır.
- b. Her kıraati, kendine uygun olan bir makam ile okumak, mananın en güçlü bir biçimde ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Örneğin; imâle ile okuma, sıcak bir ortamda ve daha çok müjde içeren âyetler tilâvet edilirken tercih edilebilecek okuma şeklidir. İşte ne okuduğunun farkında olan bir okuyucu tehdit ve uyarı manalarını içeren âyetleri okuduğunda bu tür bir yöntemi (imâle ile okuyuş) terk eder.

Ebû Zehre, bu noktada Hâkka sûresini örnek olarak vermektedir. Bu sûrenin mana ve muhtevasını düşünerek okuyan bir okuyucu, yumuşak bir edâ estirerek sûrenin ayetlerinin sonundaki “tâ” üzerinde durmaz. Çünkü sûrenin tamamına uyarı ve yer yer tehdit hâkimdir.

- c. Kur'an her ne kadar tereddütsüz bir biçimde musikiden üstteyse de okuyan her kişinin okuma kurallarına riayetinin sonunda ortaya bir musiki çıkmaktadır. Musikiden bu bağlamda yararlanmak kişinin okumasını kolaylaştıran unsurlardan birisi olarak dikkatleri çekmektedir. Kişi, böylece kendine uygun

¹⁷⁵ En'âm, 6/105.

¹⁷⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 43.

olduğunu düşündüğü en yakın okuma şeklini kendi kıraat tarzı olarak belirleme imkânına sahip olur.

- d. Birbiriyle çelişmeyen, ama aynı zamanda her ikisi de Kur'an'dan olan iki mananın bir lafızda olduğu kıraatlerin cem edilmesi de bu konuda önemli bir özellik olarak dikkatleri çekmektedir. Örneğin; “*Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki...*”¹⁷⁷ âyetinde geçen, “اَنْفُسِكُمْ” kelimesini “fa” harfinin ötre ile “enfüsiküm/ اَنْفُسِكُمْ” şeklinde okumak, bu kelimeye “size içinizden yani aranızdan olan yakın da olsa uzak da olsa tanıdığınız birini, peygamber olarak gönderdik” anlamını vermektedir.

Öte yandan bu kelimedeki “fa” harfi üstün ile “enfesiküm/ اَنْفَسِكُمْ ” kıraati ise kelimeye şöyle bir anlam vermektedir: “O peygamber, kavminin en seçkini ve üstün olanıydı.” Bu iki anlam bir araya getirildiğinde birbirini farklı yönlerle tamamlayan şöyle bir mana ortaya çıkmaktadır:

Hiz. Peygamber, içinde doğup büyüdüğü toplumdan biriydi, Arap'tı. Yani onları tanıyor, hissettiklerini hissediyordu ve onlara yakın birisiydi. Ama bununla beraber psikolojik olarak en seçkin bir konumda da bulunmaktaydı. Bu aslında tüm peygamberler için geçerli bir durumdur. Bulundukları toplumun bir parçası olarak yaşayan tüm peygamberler, zamanı gelince seçkin bir konumla peygamber olarak vazifelendirilmişlerdir. İşte aynı kelime bu iki farklı kıraatle, birbiriyle çelişmeyen değişik anlamları içermektedir. Bu iki kıraat de Hiz. Peygamber' den sahih yollarla¹⁷⁸ elde edilmiş kıraatlerdir.¹⁷⁹

Muhammed Ebû Zehre, bu örnekleri verdikten sonra kısmî bir alt değerlendirme de bu örnekler üzerinden yapmaktadır. Şöyle ki;

“Enfesiküm/ اَنْفَسِكُمْ ” kıraati Hiz. Peygamber'in hem seçkin tarafına hem de kavminin içinden, onlardan bu anlamda biri olduğuna delalet ederken bu kıraat ayrıca nasıl anlaşılmalıdır?

¹⁷⁷ Tevbe, 9/128.

¹⁷⁸ Müellif, her ne kadar bu iki kıraati tevhid edip bir noktada manen birbirinin mütemmimi olarak ifade etse de; haddi zatında ilk kıraat şâz bir rivayettir ve sahih derecesinde değildir. Bunun gözden kaçırılmaması gerekmektedir.

¹⁷⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 42-45.

Hız. Peygamber'in seçkin oluşu, kavminin içinden, onların arasından biri oluşu; her ne yapıyorlarsa onlar gibi düşündüğü, onlar gibi davrandığı anlamlarına asla gelmemektedir. Ancak onları tanımak, onlara bilahare ulaştıracağı ilâhî vahyi ulaştırma konusunda işini bir nebze kolaylaştıracak bir unsur olarak görülebilir. İşte tüm bu faktörler göz önünde bulundurulduğunda, kıraat farkı her iki durumu içinde barındıran Kur'an'ı bir güzellik olarak karşımıza çıkarmaktadır.¹⁸⁰

Kıraatlerin farklı vecihlerde gelmesi, bir kıraatte eksik kalan bir anlamın diğeri ile tamamlanması ve böylece âyetin kâmilan anlaşılması faydasını beraberinde getirdiği için ayrıca önemlidir. Bu tür genel bakışı ifade edebilecek bir başka örnek de şudur:

“Ey İman edenler! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bir topluluğa kötülük edersiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz”¹⁸¹

Bu âyette geçen “Fetebeyyenü=İyice araştırın” kelimesi bir başka kıraatte, “Fetesebbetu=İyice tespit edin, dikkatli davranın” şeklinde geçmektedir. Her iki kıraatte mana olarak; kovuculuk, söz taşıyıcılık yapan veya insanlar arasında fitne sokmaya çalışan birine karşı, sözü doğrulatmanın, iyice araştırdıktan sonra tavır belirlemenin öneminden bahsedilmektedir. Bu önemli ahlâkî kriterlerin tamamına birden bakma imkânı verdiği için kıraat farklılıklarının faydalarını bir kez daha bu vesileyle görmek mümkün olabilmektedir.

Ebu Zehre, kıraat çeşitliliğinin faydalarından birini de fikhî meselelerde hüküm istinbatında devreye girme özelliğini göz önüne sererek açıklamıştır. Yani bazen bir kıraat temel alındığında âyette geçen bir hüküm tam olarak ortaya çıkamamakta; bu durumda başka bir kıraattaki farklılıkla beraber tam manasıyla anlaşılabilir.

Bu noktada müellif, Mustafa Sâdık er-Râfî'den şöyle bir nakilde bulunmaktadır:

“Kur'an'ın icâz yönlerinden birisi de budur: Kur'an'da bazı kelimelerin farklı şekillerde telaffuz edilmesi, bazen bir hükmün tam anlaşılmasını, bazen de şeriâtın maksatlarından birinin anlaşılmasını sağlamaktadır. Bundan dolayıdır ki, fakihlerin delil olarak yararlandıkları kaynaklardan biri de bu kıraat farklılıklarıdır. İşte bu durum

¹⁸⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 45.

¹⁸¹ Hucurât, 49/6.

Kur'an'a has önemli bir özelliktir. Bazen fukahâdan şöyle bir cümle işitilir: ‘Bu konudaki delilimiz, falanca kıraate göredir.’ Çünkü bazen bir kıraat, başka bir kıraatle asla çelişmeden, ama onda olmayan bir detayı ortaya çıkararak hükme gerçek bir kaynaklık teşkil edebilmektedir.”¹⁸²

Muhammed Ebû Zehre, bu başlıkta anlattığı konuyu¹⁸³ Abdullah İbn Mesûd’dan rivâyet edilen şu sözlerle tamamlamaktadır:

“Kur'an hakkında birbirinizle çekişip tartışmayın. Çünkü Kur'an; her ne kadar muhalifi, düşmanı olsa da değeri eksilip tükenecek bir kitap değildir. Dinin hududu ve emirleri ondadır. Eğer iki kıraatten bir tanesi bir husus emrediyor; diğeri de yasaklıyorsa, burada bir çelişki var demektir ki, Kur'an için bu söz konusu olamaz. Onda bulunan emir ve yasaklar, İslam'ın hiçbir prensibiyle çelişmemektedir. Biz de zaman zaman Hz. Peygamber'in yanında farklı kıraat şekilleriyle Kur'an okurduk. Bizi dinleyen Hz. Peygamber, herkesin bildiği kıraat ile Kur'an okuyabileceğini söylerdi; biz okurduk O, her birimizin okuduğunun doğru ve düzgün olduğunu söylerdi. Her kim, Kur'an'ı Hz. Peygamber'e indirilmiş şekliyle benden daha iyi bildiğini söylerse, tereddüt etmeden gider onun ilminden istifade etmeye bakarım. Ben, Kur'an'dan yetmiş sûreyi bizzat Hz. Peygamber'in yanında öğrenmiş ve onun Cebrail ile yapmış olduğu arzaya –ki son yıl iki defa gerçekleşmiştir- şahit birisiyim. Hz. Peygamber'e zaman zaman Kur'an okudum, O da beni dinler ve düzgün okuduğumu söylerdi.”¹⁸⁴

2.10. KUR'AN-I KERİM'İN TERCÜMESİ

Tercüme, sözlükte birkaç manayı birden taşıyabilen kavramlardan biridir. Sözlüklerde genel olarak tercüme kelimesi, “bir sözü, bir dilden başka bir dile çevirmek” olarak açıklanmaya çalışılmışsa da, bu kelimenin bunun dışında da şu manalara gelebileceği gözden kaçırılmamalıdır:

- Tercüme kelimesi bir **bâb**'a isim koymak anlamına gelebilir.
- Bir kimsenin hayatını anlatması anlamıyla kullanılabilir. Nitekim, terceme-i hâl bu anlamdadır.

¹⁸² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 45-46.

¹⁸³ Burası aynı zamanda el-Mu'cizetü'l-kübrâ el-Kur'ân'ın birinci bölümünün sonudur.

¹⁸⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 45-46.

- c. Kendisine ulaşılmayana sözü ulaştırmak anlamında kullanılabilir.
- d. Bir sözü söylendiği dilde terceme etmek de bu kavramın tariflerinden birisidir. Hz. Peygamber'in sahâbeden İbn Abbas'a "O, Kur'an'ın tercümanıdır" ifadesi bunun en önemli örneklerinden birisidir.
- e. Sözü bir dilden başka bir dile aktarmaya tercüme; bunu nakledene de tercüman denilir. Bugün kullanılan tercüme ifadesi daha çok bu anlamda kullanılmaktadır.¹⁸⁵

İslâm âlimleri arasında Kur'an'ın tercümesinin yapılıp yapılamayacağı konusunda görüş farklılıkları bulunmaktadır. Kur'an'ın tercümesinin yapılabileceği görüşünde olanlar bundan maksadın tefsirî tercüme¹⁸⁶ olduğunu ifade etmektedirler. Çünkü bu tür tercümelerde eksiklikler, mütercimlerin ilmî durumlarıyla daha çok izah edilebilir.

Kur'an'ın harfî tercüme¹⁸⁷ ile tercümesinin yapılamayacağı hususunda âlimler ittifak halindedir. Kur'an'ın kelime ve kavramlara yüklediği manaları bire bir biçimde başka dile nakli neredeyse imkânsızdır. Bu aynı zamanda Kur'an'ın i'câz yönlerinden birisidir.¹⁸⁸

Muhammed Ebû Zehre'nin içinde olduğu bir kısım âlim, Kur'an'ın tercümesinin öncelikle Arapça'ya yapılması gerektiğini; sonrasında ise başka dillere bu yapılan tercümenin çevrilebileceğini ifade etmektedirler. Genel olarak bu manada görüş bildiren ulemanın ifadelerinden anlaşılmaktadır ki, Kur'an'ın tercümesi, tefsirî tercüme metoduyla olduktan sonra yapılabilir bir tercümedir.

Ebû Zehre'ye göre Kur'an hem lafız hem de mâna olarak mû'cizdir ve Arapça nâzil olmuş ilâhî bir kelâmdır. Buna binaen Kur'an'ın başka bir dile çevrilmesi, tahrife ve değişikliklere sebebiyet vereceğinden uygun değildir, mümkün de değildir. Önceki kitapların tahrife uğramasının sebeplerinden birisi de tercüme edilmeleridir.¹⁸⁹ Kur'an'ın muarızlarına meydan okuması (tahaddî), hem lafız hem manâ olarak Allah kelâmı

¹⁸⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979, 215-216.

¹⁸⁶ Tefsirî Tercüme: Metindeki mana ve maksadı ortaya koymayı hedefleyen nazım ve tertipte aslına benzemenin ana hedef olmadığı tercüme çeşididir. Geniş bilgi için bkz: ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mısır, 1953, II, 9.

¹⁸⁷ Harfî Tercüme: Bire bir, moda mod denebilecek asla bedel olabilecek şekilde yapılacak tercümeye verilen addır. Kur'an için bunun oldukça zor hatta imkânsız olduğu hususunda icma' söz konusudur. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hâkim ve Meâli Kerim*, Risale Yayınları, İstanbul, 1972, Mukaddime, 5-6.

¹⁸⁸ Cerrahoğlu, 216; Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, İfav, İstanbul 2013, 23-33.

¹⁸⁹ Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 108.

olduğunun en büyük işaretlerinden birisidir. Bu açıdan da bakıldığında yapılabilecek herhangi bir harfî tercüme asıl manâyı ortaya çıkarmaktan çok uzakta kalacaktır.¹⁹⁰

Allah Tealâ, Kur'an'ın muarızlarına meydan okuduğunda, kendilerinden Kur'an'a benzer on sûre getirmelerini, “Yoksa ‘onu (Kur'an'ı) uydurdu’ mu diyorlar? De ki: ‘Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Allah’tan başka gücünüzün yettiklerini de (yardıma) çağırıp, siz de onun benzeri on sûre getirin’”¹⁹¹ buyurarak istemiştir.

Kur'an apaçık bir Arapça ile Hz. Peygamber'e indirilmiştir. Bunu ifade eden âyetlerin bir kısmı şunlardır:

“Biz, onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik.”¹⁹²

“Bu, bilen bir toplum için Arapça bir Kur'an olarak âyetleri genişçe açıklanmış bir kitaptır.”¹⁹³

Tüm bu âyetlerden anlaşılmaktadır ki; Kur'an hem lafız hem manâ olarak Arapça'dır. O halde bu manaları veya bir kısmını Arapça olmayan bir dile çevirdikten sonra söz konusu çevirilere Kur'an demek, asla doğru değildir.¹⁹⁴

Konunun bu kısmında Ebû Zehre, Kur'an'ın lafızıyla değil, yalnızca manasıyla Kur'an olduğunu iddia edenlere reddiye olacak şekilde bir bölüm ayırmış ve özetle şunları ifade etmiştir:

Kur'an'ın sadece manası itibariyle Kur'an olduğu iddiasından hareketle Kur'an'ın tercümesini yapanlar, bir müddet sonra bu iddialarını daha da ileri taşıyarak, Kur'an tercümeleriyle ibadet meselesini gündemlerine almışlardır. Bu tutarsız iddialarını vahiy meleği Cebrâil'in Hz. Peygamber'e vahyi sadece manâ olarak getirdiği için lafzın hangi dilde olduğuna bakılmayacağını ve tercümelerle ibadet edilebileceğine dair fikir serdetmeye verdirmişlerdir.¹⁹⁵

Tam da bu kısımda bir de İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe' nin “Kur'an'ın yalnızca mânası ile Kur'an olduğu” şeklinde güya iddiasını dile getirmektedirler. Ve buna

¹⁹⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 416-417.

¹⁹¹ Hûd, 11/13; Ayrıca buna benzer bir uyarı için bkz. Tûr, 52/33-34.

¹⁹² Yûsuf, 12/2

¹⁹³ Fussilet, 41/3; benzer âyetler için bkz. Ra'd, 13/37; Tâhâ, 20/113; Zümer, 39/28; Şûra, 42/7; Zuhurf, 43/3; Ahkâf, 46/12.

¹⁹⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 417.

¹⁹⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 417.

istinaden, onun Kur'an tercümelerine cevaz verdiğine ve sonrasında da tercüme Kur'an ile namaz kılınabileceğine dair fetva verdiğini iddia etmektedirler. Ebû Hanîfe, hocalığının ilk zamanlarında bazı İranlıların Müslüman olduklarına şahit olmuş; onların Kur'an'ın harf ve mahreçleriyle ilgili bir kısım okuma zorlukları yaşadıklarını fark edince de bu kişilere Fâtiha sûresini kendi dillerinde namaz kırlarken okuyabileceklerine dair cevaz ve ruhsat vermiştir.¹⁹⁶

Ebû Zehre, burada İmâm-ı Âzam'ın verdiği bu ruhsatın yalnızca Arapçayı doğru telaffuz edemeyen ve mahreçleri tam manasıyla çıkaramayan insanlar için câiz gördüğünü özellikle belirtmektedir. Müellif, ayrıca bu ruhsatın maksadın dışına çıkartılarak bid'at oluşturmaya varacak kadar saptırıldığının altını çizmiştir.¹⁹⁷

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe' nin yaşadığı dönem (Hicrî 80-150) göz önünde bulundurulduğunda, Arap olmayanların İslâm dinine yeni girdikleri; bu sebeple Arapça Kur'an'a dillerinin dönmediğini ifade eden Ebû Zehre, sahih rivâyete göre İmâm-ı Âzam'ın bu görüşünden daha sonra vazgeçtiğini açıklamaktadır. Hatta bu sahih rivâyetle beraber sonradan gelen âlimler bu ikinci durumu esas alarak hüküm vermişlerdir, demektedir. İmâm-ı Âzam'ın bu görüşünden caymasının sebebi, bizzat kendisinin, verdiği ruhsatın maksadının dışına çıkartıldığına şahit olmasıdır. Ve bu konudaki son fetvasının da Kur'an'ın manasının namazlarda okunmasının haram olduğuna dair görüşü olduğu da müellif tarafından nakledilmektedir.¹⁹⁸

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın tercüme edilip edilememesi konusuna giriş yaparken, öncelikle üç soru sormakta; konuyu ve fikirlerini bu soruların cevabı sadedinde serdetmektedir:

Kur'an'ın tercümesi mümkün müdür?

Kur'an'ın tercümesi caiz midir, yapılan bir tercüme Kur'an denir mi; yoksa denmez mi?

¹⁹⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, Çev.: Abdülkadir Şener, Fecr Yay., Ankara 1986, 76-87.

¹⁹⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 417.

¹⁹⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 417-419; Buraya kadar Ebu Hanife'nin görüşüyle ilgili söylenenler bilinmekteyse de durumun böyle olmadığı da kayıtlarda mevcuttur. Ebu Hanifenin bu görüşünden dönmediği ve وإنه لفي زبر الأولين (Şüphesiz o Kur'an öncekilerin kitaplarında mevcuttu) ayetini delil getirdiği bilinmektedir.

Kur'an'ı Müslüman olmayan topluluklarla buluşturmanın ve mânalarını onlarla paylaşmanın yolu nedir?¹⁹⁹

Ebû Zehre'nin bu sorulara cevaplarını maddeleştirerek ve özetleyerek şu şekilde açıklayabiliriz:

a. Kur'an'ın tercümesinin yapılması uygunluktan öte mümkün değildir. Nitekim ilk dönem âlimleri de böyle bir şeyin mümkün olmayacağını söyleyerek bu fikre karşı çıkmışlardır. Bir metnin aynı zamanda belâğî yönü de bulunuyorsa, ilkesel olarak şu hususlar göz önünde bulundurulmalıdır: Metin aslî ve belâğî olmak üzere iki mânayı barındırmaktadır. Aslî mâna; sözün üzerine bina edildiği asıl maksattır. Kıssalar, hikmetli söz ve içerikler bu kapsamdadır. Belâğî mâna ise; sözün işârî ve mecâzî anlamları, etkileyici tasvirler, canlandırmalar gibi sözün belâğat değerini yükselten her hususu içinde barındıran mânadır.²⁰⁰

Bu durumda, yapılan tercüme, asıl metindeki özellikle de belâğî mânaları hakkıyla ortaya çıkaramaz. Hele söz konusu “metin” Kur'an olunca ondaki incelikleri, derin anlamları, verilen duygu ve etkiyi tercüme ile eksiksiz bir biçimde alabilmek neredeyse imkânsızdır. İlk dönem ulemanın bu konuda ittifakla belirttikleri husus şudur: Kur'an'ın aslî mânaları ve beyânî mânaları göz önünde bulundurulduğunda tercümesi imkânsız görünmektedir. Elbette ki, Kur'an'daki emirlerin, yasakların ve kıssaların ne ifade ettiğini başka bir dille izah etmek mümkündür; ancak bir bütün olarak özellikle de belâğatı ve beyânî tasvirleriyle birlikte düşünüldüğünde bunu başka bir dile Kur'an'ın verdiği anlam ve duyguyla beraber vermek mümkün değildir.²⁰¹

Muhammed Ebû Zehre, Endülüslü dil âlimi Şâtıbî'nin belâğata, belîğ ifadeye dair yaklaşımını kendi düşüncesinin mesnetlerinden biri kıldığını bu bağlamda görmekteyiz. Şâtıbî, belîğ bir sözün manasını “Aslî anlamlar” ve “Tabîî (yardımcı) anlamlar” olarak ikiye ayırmış; yardımcı mânaların arasına mecazları, teşbihleri ve dilin en uzak/özel maksatlarını katmıştır. Bu açıklamalardan sonra ise tercümeyle dair şu ifadelere yer vermiştir:

¹⁹⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 418.

²⁰⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 418.

²⁰¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 419.

“Dilin bu özelliklerinden de anlaşılmaktadır ki, Arapça bir kelâmın başka bir dile tercümesi mümkün değildir. Söz konusu Kur’an olunca bu tamamen imkânsızdır. Şayet diller her bakımdan birbirine yakın ve eşit olurlarsa bu durumda belki tercüme mümkün olabilir, bu da oldukça zor bir durumdur.”²⁰²

Ebû Zehre, bu açıklamalara şu fikrini hemen peşi sıra ilave etmiştir: Diller birbirlerine ne kadar eşit/yakın olsalar bile Kur’an muarızlarına meydan okumaktadır. Bu meydan okuma sadece muarızları için değildir, dil, mâna vb. yönlerden benzerinin getirilemeyeceği onun mu’ciz kelâm oluşundandır; binaenaleyh tercüme bu mu’ciz kelâmı hakkıyla ortaya koymaktan aciz kalacaktır.²⁰³ Buraya kadar aktarmaya çalıştığımız görüşlerden anlaşıldığı üzere, müellifin, tercüme diye tabir etmediği, ama başka dillere yapılacak çevirilerde bu “aslî mâna”ların izahlı bir biçimde yapılmasında tehlike görmediğini anlıyoruz, yani sonuç itibarıyla bir anlamda tefsiri tercümeler başka diller için mümkündür, şeklinde bir görüşü oluşmuştur.²⁰⁴

b. Kur’an’ın başka bir dile tercümesi caiz değildir, mümkün değildir. Bir tercüme yapılmış olsa bile ona Kur’an diye bakmak da mümkün değildir. Böyle bir yaklaşım Kur’an’ı, tahrif ve tebdil ile karşı karşıya bırakmak olur. Ve bu da önceki kitapların başına gelenin Kur’an’ın da başına gelmesi demek olur. Kur’an’da geçen;

“Şüphesiz o Zikr’i (Kur’an’ı) biz indirdik, Onun koruyucusu da biziz”²⁰⁵ âyetinden anlaşılacağı gibi Kur’an korunmaktadır, korunacaktır,²⁰⁶ tercüme faaliyetleriyle bu asla gölgelenemeyecektir.²⁰⁷

c. Kur’an’ı tercüme etmek caiz değil, mümkün değilse; dili Arapça olmayan ama Kur’an’ı öğrenmek, O’ndan haberdar olmak isteyenlerin bu ihtiyacı nasıl karşılanacaktır?

Öncelikle bir durum tespiti yapmak gerekmektedir; Avrupa ve Amerika başta olmak üzere birtakım toplumlarda Kur’an’a muarız olmakla beraber, Kur’an’ın

²⁰² Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 419-420.

²⁰³ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 420.

²⁰⁴ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 419-420.

²⁰⁵ Hicr, 15/9.

²⁰⁶ Müellifin bu noktada ayeti yorumlamasına şöyle bir eleştiri getirilebilir: Ayet Hicr suresinde geçer ve bu sure Mekki’dir. Yani vahiy henüz devam etmektedir. Ayette birinci derecede kastedilen vahyin korunmuşluğu sürecidir; Mushaf haline gelmiş Kur’an’ın tahrifattan korunmuşluğu değildir. Buradan hareketle Kur’an’ı tercüme faaliyetlerinin Kur’an’a zarar vereceği iddiası pek tutarlı görünmemektedir.

²⁰⁷ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetü’l-kübrâ*, 419.

tercümesini yapanların bu çalışmalarının art niyetli olduğu aşikârdır.²⁰⁸ Bu çalışmalarda Kur'an'ın birçok manası bağlamından koparılmıştır. Bunlara karşı yapılacak en doğru davranış; bu yanlışlıkları anlatıp doğru olanlarıyla insanları buluşturma çabası içinde olmaktır. Müslüman olsun olmasın, insanların önemli bir kısmı Kur'an'dan haberdar olmak, onu öğrenmek istemektedirler; ancak dilleri Arapça değildir. Bu insanları Kur'an ile buluşturmak, onları uzak tutmamak başlı başına bir görevdir. Bu görevi öncelikle Kur'an'dan haberdar aynı zamanda başka dilleri de bilen Müslümanların, bu insanlara Kur'an'ı ulaştırmak için tüm yolları kullanarak bir faaliyet içinde olmaları gerekmektedir.²⁰⁹

Müellif Kur'an'ın hakikatlerinin başka toplumlara ulaştırılmasının bir başka yolu olarak şunu önermektedir: Kur'an bu topluluklara iletilirken her sayfada kenarlara Kur'an'ın bir kısım lafızlarının anlamları açıklamalı bir biçimde verilerek, o insanların kendi dillerinde Kur'an'ı anlamaları kolaylaştırılabilir. Bu şekildeki dipnot veya kenar notları Kur'an'ın tercümesi sayılmaz; ancak tefsiri tercüme denebilecek açıklamalar olarak değerlendirilebilir ki, bunda da zaten bir sakınca bulunmamaktadır.²¹⁰

Kur'an'ı özellikle Müslüman olmayan toplumlara anlatmak, ulaştırmak Müslümanların başlı başına görevidir. Bu noktada Muhammed Ebû Zehre, Müslümanların bilginlerinin Kur'an'ı muhatapların anlayacağı şekilde anlatma, izah etme yolunu da kullanmaları gerektiğine işaret etmektedir. Bunun dışında tefsir sayılabilecek bir biçimde Kur'an'ın tüm âyetleriyle ilgili gerekli kısa ve anlaşılır açıklamalarla zenginleştirilmiş tefsiri tercüme Kur'anların yaygınlaştırılmasının önemli olduğunu; bu konuda uzman ve âlim olan kişilerin gayretlerini teksif etmelerinin çok değerli olduğunu da ifade etmektedir.²¹¹

²⁰⁸ Müellifin Kur'an'ın tercüme edilmesi faaliyetleriyle ilgili bu tür toptancı yaklaşım tarzı tartışmaya açık bir durumdur. Bir yönüyle bu faaliyetlerin içinde olanlarla alakalı niyet okuma sayılabilecek bu tavır ne kadar ilmî bir yaklaşımdır? Kur'an, indiriliş tamamlandıktan sonra, ilk zamanlardan itibaren farklı kültür mensuplarına ulaşmaya başlamış, böylece daha iyi anlaşılacak için tercüme edilmesine ihtiyaç duyulmuş bir kitaptır. Elbette bu tercüme gayretlerinin kendisine has temel kriterleri vardır, olmalıdır. Ancak sonuç itibarıyla temelden bu faaliyetlere karşı olmak eleştiriye açık bir mülâhazadır. Kaldı ki Ebû Zehre, kitabının bu bölümünde farklı yerlerde, Müslümanların önemli görevlerinden birinin, Kur'an'ı farklı toplum kesimlerine ulaştırmak olduğundan bahsetmekte ve bunun ulvî bir vazife olduğunu ifade etmektedir. Peki tercümeler olmasa bu nasıl mümkün olacaktır? Tercüme çabalarında Kur'an'ın muradının bire bir ifade edilmesinin mümkün olmayışı başka, her mütercimi ihanet ithamı ile karşı karşıya bırakmak başkadır.

²⁰⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 420.

²¹⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 420.

²¹¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 421.

Ebû Zehre, Kur'an'ın âyetlerinde asıl maksadı tam olarak bilen öncelikle sadece Allah Teâlâ olduğunu hatırlattıktan sonra, Hz. Peygamber'in de Allah'ın bildirdiği kadar Kur'an'ın açıklayıcısı, müfessiri olduğunu da belirtmiştir. Burada müellifin sonradan gelen/gelecek insanların Kur'an'ı anlama çabasına yönelik önerisini de ele almak gerektiğini düşünmekteyiz. Ebû Zehre, başka dile direkt yapılacak bir tefsiri tercümedense öncelikle Kur'an'ın Arapça olarak bir tefsiri tercümesinin yapılmasını, bunu Arapçaya dil olarak oldukça vâkıf, aynı zamanda elbette Kur'an'dan haberdar insanların yapması gerektiğini ifade etmektedir. İşte bu tür çalışmalar arttıkça başka dillere yapılacak Kur'an tercümeleri bahsedilen tefsirî tercümelerin çevirileri olacağından, okuyanlar hem metinde Arapçayı görmüş olacaklar hem de kendi dillerinde kâfi açıklamalar göreceklerinden ötürü Kur'an'dan istifade edeceklerdir. Bu tarz çalışmaların bir başka faydası da şu olacaktır: Başka niyetlerle yapılan Kur'an tercümelerindeki art niyetler daha görünür hale gelecek, bu da Kur'an metni üzerinden çeşitli bâtil emellerine ulaşma çabası içinde olanların bu kirli niyetlerini ortaya çıkaracaktır.²¹²

Muhammed Ebû Zehre'nin uzun uzadıya anlattığı bu konuda biz de şunları ekleyebiliriz: Kur'an tercümeleri harfî tercüme bazında gerçekten asıl mâna ve maksadı veremeyeceğinden sorunlu ve sıkıntılıdır, bu husustaki imkânsızlık anlaşılabilir bir durumdur. Ama bununla beraber, Kur'an'ın tefsiri tercümesi yapılırken artık devreye her âlimin kendi bilgisi, birikimi, tecrübesi, yetiştiği ortam vb. faktörler devreye gireceği için, bu çalışmalar belli oranda tevil barındıracaktır.

Müellifin yapılacak tercüme faaliyetinde yazılacak metinlerin öncelikle Arapça yazılması fikri ilmî alanı daraltabilecek bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Çünkü asırlar içinde her coğrafyadan Müslümanlar, yetiştirdikleri âlimlerin ilmî, fikrî birçok çalışmasından istifade etmektedirler. Böyle olunca herhangi bir dilin Müslüman âlimi, kendi bilgisi, birikimi, Kur'an'dan anladığı ile tefsirî tercümeyi bizzat kendi dilinden elbette yapabilmelidir ve zaten reel durum da bu yöndedir.²¹³

²¹² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 420-422.

²¹³ Bu bağlamda, Muhammed Ebû Zehre'nin bahsettiği ve nasıl olması gerektiğine dair fikirlerini yukarıda paylaştığımız tercüme faaliyetiyle ilgili olarak 1960 yılında Mısır Evkaf Bakanlığı tarafından oluşturulan otuz yedi kişiden oluşan ilmî heyetin başına getirildiğini hatırlatmalıyız. Bu heyet, *el-Müntehab fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Kerim* adlı eseri ortaya çıkarmış ve eserin birçok dile de çevirisi yapılmıştır.

2.11. SEBEB-İ NÜZÛL

Kur'an-ı Kerim, insanlığı doğru yola ulaştırmak için nazil olan, erdemli bir hayatın temellerini atan, geçmişin ahvalini, ânın olaylarını ve geleceğin haberlerini anlatan ilâhî bir kitaptır. Kur'an'ın iniş süreci bir toplum içinde ve peyderpey cereyan etmekteydi. Kur'an'ın indirildiği dönemin ilk muhatapları bu sürecin canlı tanığıydılar. Bazen görünür herhangi bir sebep yok iken; bazen de sorulan bazı sorular ve gelişen bir kısım meseleden ötürü âyetler inmekteydi. İşte bu iniş sebeplerini bilmek Kur'an'ı anlama çabası içinde olan herkese önemli bir katkı sunmaktadır.

Hiz. Peygamber'e sorulan bir soru veya bir olay münasebetiyle bir veya birden fazla âyetin veya başlı başına bir sûrenin inmesine neden olan şeye sebep-i nüzûl denilmektedir.²¹⁴

Kur'an'ın âyetleri sebep-i nüzûl bağlamında iki kısımda değerlendirilmiştir:

- a. Allah tarafından doğrudan doğruya ve bir sebebe bağlı olmadan indirilen âyetlerdir ki, bu tür âyetler Kur'an'ın büyük bir bölümünü oluşturmaktadır.
- b. Hiz. Peygamber döneminde sorulan bir soru veya meydana gelen bir olaya binaen indirilen âyetler de bu kısmı oluşturan âyetler grubudur.²¹⁵

Sebeb-i nüzûl bilgisi İslâm âlimleri arasında önemli bir konuma sahiptir. Ve bu bilgiye sahip olmak, Kur'an'ı anlamak için zarurî bir kaynaktır. Öyle ki, âyetlerin iniş sebebi var ve bu bilinmeden bir açıklama yapılırsa bu Kur'an'ı anlamada büyük bir eksiklik sayılır. Bu ilmi önemsemeksizin tefsire yeltenmenin haram olduğunu söyleyenler bile olmuştur.²¹⁶

Muhammed Ebû Zehre, sebep-i nüzûl konusuna eserlerinde özel olarak bir bölüm ayırmamıştır. Çalışmamızın merkezinde yer alan kitabı *el-Mu'cizetü'l-kübrâ: el-Kur'an* adlı eserinde iki yerde buna değinmektedir. Değindiği yerlerdeki açıklamalarını özet bir biçimde şu şekilde ifade edebiliriz:

²¹⁴ Zürcânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, y.y., Kâhire ts, I, 99; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 115.

²¹⁵ Ali Eroğlu, *Kur'an Tarihi ve Kur'an İlimleri Üzerine*, Ekev yay. Erzurum, 2002, 175-176.

²¹⁶ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, Dârü'l-ilm li'l-Melâyîn, Beyrut 1968, 129-130.

a. Hz. Peygamber'e vahiy geldiğinde, Allah'ın emri ve vahiy meleğinin öğretmesiyle Peygamber de inen âyetlerin Kur'an'da hangi sûrede, hangi âyetler arasına yerleştirileceğini bildirmiştir. Tabii bu âyetler zaman zaman bir soruya cevap sadedinde ya da bir olay karşısında cevap vermeden vahiy bekleyen Hz. Peygamber'in bu bekleyişinden sonra nâzil olmuştur. Yani bu mesele tevkîfî bir konudur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra hem Hz. Ebû Bekir dönemindeki cemde hem sonraki Hz. Osman zamanındaki cemde Kur'an âyetlerinin ve sûrelerinin tertibi ve sıralaması sahâbenin icması ile oluşmuştur. Sebeb-i nüzul de bu bağlamda hep gündemde var olagelmıştır.²¹⁷

b. Sahâbe sözü, Kur'an'ı anlamada büyük bir katkıya sahiptir. Çünkü onlar Kur'an'ı ilk duyan insanlardır. Kur'an âyetlerinin inişine tanıklık etmiş ve Hz. Peygamber'den onun tefsirini dinlemişlerdir. İnen âyetler ile ilgili anlamadıkları bir durum olduğunda hemen Hz. Peygamber'e sormuş ve meraklarını çoğu zaman gidermişlerdir. Bu noktada Hz. Osman'a atfen şöyle bir rivâyet bulunmaktadır:

“Hz. Peygamber, her ne zaman sahâbeye Kur'an'dan bazı bölümler okusa, hemen okumuş olduğu o âyetlerin açıklamalarını da yapardı. Dolayısıyla birçok âyetin nüzûl sürecine ve sebeplerine tanıklık etmiş olan sahâbenin Kur'an tefsirine dair sözleri en muteber sözlerdir. Âyetlerin iniş sebeplerini bilmenin, Kur'an âyetlerinin birçoğunu anlamanın en önemli yollarından biri olduğunda hiç şüphe bulunmamaktadır.”²¹⁸ Bunun dışında, indirilen Kur'an âyetlerinin manalarının ilk tecelli ettiği yer veya olay, âyetlerin iniş sebebi sayılmaktadır. Sonraları ise, fakihlerin çoğu “İtibar, lafzın umumunadır, sebebin hususiliğine değil” kuralı gereğince amel etmişlerdir. Yani sebeb-i nüzulün hususi oluşu hükmün umumi oluşuna mâni değildir. Müellif bu hususu ayrıca vurgulamıştır.²¹⁹

Muhammed Ebû Zehre'nin, tefsirinde sebeb-i nüzûllere yeri geldikçe başvurduğunu görmekteyiz. Bu konudaki metodu özetle şöyledir: Âyetler ile ilgili varsa bir rivâyet ve sebeb-i nüzûl, bunu mutlaka zikretmeye, almaya çalışmıştır. Ancak bunu yaparken belli bir disiplin ve düzeni bulunmamaktadır. Bazen bu iniş sebebini âyeti tefsir

²¹⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 36-38.

²¹⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 401.

²¹⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 402.

etmeden başta; bazen de âyetin tefsirini bitirdikten sonra sonda vermiştir. Tefsir yaparken konuyu anlattığı bağlamda kendince nasıl uygun buluyorsa o yöntemi kullanmıştır.

Müellifin, âyetlerin iniş sebeplerini ihtiva eden rivâyetleri paylaşırken hangi amaçla bu nakilleri paylaştığına bakıldığında şunları sıralamak mümkündür:

a. Birçok müfessirin yaptığı gibi, âyetleri tefsir ederken, mânayı kuvvetlendirdiğini düşündüğü yerde bu sebep-i nüzûl rivâyetlerini zikrettiği görülmektedir. Bu konudaki örnekler çoktur.²²⁰

b. Bazen bir âyet ile ilgili farklı yaklaşımlar ve görüşler olabilmektedir, bu durumlarda müfessirlerin özel olarak geliştirdikleri kendilerine özgü yöntemleri olmakla beraber; sonuç itibarıyla müfessirler bir görüşe daha çok meylettiklerini ama açıkça ama imâ ederek belirtirler. Her bir müfessir bunu yaparken çeşitli delillere başvurmaktadır. Ebû Zehre de bu bağlamda, bir âyet ile ilgili farklı görüşler muhtemel ise; kendisi de bunlardan birine kendi fikrini daha yatkın görüyorsa ve sebep-i nüzûl de bunu destekleyen bir açıklama barındırıyorsa, iniş sebebi olan rivâyeti bu noktada değerlendirmekte ve zikretmektedir.

Örneğin; “وَمَا نَنْزِلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ...”, “Biz ancak Rabb’inin emriyle ineriz...”²²¹ âyetinin tefsirinde Ebû Zehre, “وَمَا نَنْزِلُ” ifadesinde, öncelikle bu sözü kimin söylediğine dair farklı görüşleri zikretmiştir. Bu sözü meleklerden biri de muttaki kullardan biri de söylemiş olabilir. Bu ihtimallerden sonra, âyet ile ilgili sebep-i nüzulle ilgili sahih rivâyeti ve akla yatkınlığı göz önünde bulundurarak birinci görüşü tercih ettiğini ifade etmiştir.²²²

c. Bazen de bir âyetin yorumunda müfessirler bir sebep-i nüzûl rivâyetinde ittifak etmiş iseler, bu gerekçe ile beraber bu rivâyeti almıştır.

d. Muhammed Ebû Zehre, sebep-i nüzullerle ilgili rivâyetleri verirken genelde – muhtemelen- sözü uzatmamak için kaynakları vermemiştir. Zaten tefsirini yazma gayesine bakıldığında bu fikri görmek mümkündür. Özellikle rivâyetleri esas alan ve bu anlamda yeterince kaynak adreslerini ihtiva eden eserlere okuyucunun ulaşması artık oldukça mümkündür. Dolayısıyla Ebû Zehre’nin bu tavrı kendi durduğu yer açısından doğrudur.

²²⁰ Ebû Zehre, *Tefsir*, V, 2511-2512.

²²¹ Meryem, 19/64.

²²² Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 119-120.

e. Rivâyetler paylaşıldığında asıl olan, metnin reddedilmeyen bir metin olmasıdır; yoksa teknik olarak “sahih” veya “zayıf” olması değildir. Sonuçta bir âyet, özelde bir sebebe binaen inmiş olsa da, âyetin manası ve hükmü malum sebebin dışında ve ötesinde bir geçerliliğe her zaman sahiptir. Bu yüzden Ebû Zehre rivâyetleri verdikten sonra bu bağlamda teknik bir tartışmaya girmemiş, hükmün ve mananın her zaman geçerliliğinin olduğu hakikatinden hareketle bu mânaları paylaşmıştır.²²³

Muhammed Ebû Zehre’nin sebep-i nüzûl meselesiyle ilgili bakışını bu maddelerle ifade ettikten sonra, konuyu ele alış biçiminin daha da iyi anlaşılabilmesi için örnekler vermenin yerinde olacağını düşünüyoruz. Bu konuda verilebilecek bazı örnekleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- “وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ”

“İçinizde olanı gizleseniz de açığa çıkarsanız da Allah sizi ondan hesaba çekecektir”²²⁴ âyeti, ilgili tefsirlerin bir bölümünde daha sonra indirildiği düşünülen Bakara sûresi 286. ayetine nüzul sebebi olmuştur. Bu âyetteki “her durumda hesaba çekilmek” kaygısı sahâbenin bir kısmına ağır gelmiş; durum Hz. Peygamber’e bildirildiğinde O’nun “Sizden önceki iki kitabın tâbileri gibi siz de ‘Duyduk ve uymadık’ mı diyeceksiniz? Oysa ‘Duyduk, itaat ettik. Senin bağışlamayı dileriz ey Rabbimiz, gidiş sanadır’ demeniz gerekir” buyurmuş, onlar da aynen böyle söylemişler, bu cümleyi tekrarladıkça dilleri de buna alışmıştır. Bunun üzerine (onların bu tutumunu öven) 285. âyet, daha sonra da 284. âyete açıklık getiren ve bir bakıma sahâbenin bu ayetle ilgili yukarıdaki anlayışlarını düzelten “Allah hiçbir kimseyi gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz...” meâlindeki 286. âyet nâzil olmuştur.²²⁵ Bakara sûresinin bu son iki âyetinin inişiyile ilgili ve mevzubahis konuyla ilgili farklı fikirler de bulunmaktadır.²²⁶

Muhammed Ebû Zehre, hakkında bir kısım farklı fikirlerin olduğu bu âyetler ile ilgili olarak Buhâri ve Müslim’de geçen olayları sadece adres göstermiş; ama sebep-i nüzûl detayına girmeden kendi kanaati de olan fikri özetle şu şekilde ifade etmiştir:

“Allah Teâlâ, gizliyi, açık olanı; gizleneni, ortaya çıkarılanı, kalplerin derinliklerinde bulunanı en iyi bilendir. Âyetin hemen zahirinden, insanın kalbinden

²²³ Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 120.

²²⁴ Bakara, 2/284.

²²⁵ *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara 2006, I, 450-451.

²²⁶ Muhsin Demirci, *Kur’an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, İfav, İstanbul 2017, I, 184-187.

geçen duygularından dolayı hesaba çekileceği şeklinde bir yaklaşıma gitmek doğru değildir. Nitekim bu konu Hz. Peygamber'in, "*Kuşkusuz Yüce Allah ümmetimi, içinden geçenleri yapmadıkça veya konuşmadıkça affedecektir*"²²⁷ hadisi ile beraber mutlaka değerlendirilmelidir. Bu şekilde konuya yaklaşıldığında ise görülecektir ki Allah'ın hesaba çekmesi kulunun bir şeyi düşünmesinden ziyade, onu fiiliyata dökmesiyle doğrudan irtibatlıdır."²²⁸

• "كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ"

"İman edip bu rasulün hak olduğuna şahit olduktan ve kendilerine apaçık kanıtlar geldikten sonra inkârcılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidayet nasip eder?"²²⁹ Tefsirlerde bu ayetin sebep-i nüzûlü zikredilmektedir. Ancak burada da Ebû Zehre, - zikredilen sebep sahih olmakla beraber- âyetin kesin olarak ifade ettiği gerçeğe dikkatleri çekmektedir. Yani menfaatleri ile çakıştığında hakka boyun eğmeyen kimselere Allah'ın gerçek hidâyeti nasip etmeyeceği hakikati vurgulanmaktadır. Dolayısıyla âyetin sebep-i nüzûl bağlamına alınarak alanının daraltılmaması, umum hali esas alınarak açıklanması gerekmektedir.²³⁰

Muhammed Ebû Zehre'nin, sebep-i nüzûl ile ilgili atıflarda bulunmadan kullandığı birtakım ifadeleri bulunmaktadır. Bu kullanımları örneklerle şu şekilde maddeleştirerek ifade etmek mümkündür:

1. Ebû Zehre'nin âyetlerin iniş sebeplerini zikrederken özellikle kullandığı ifadeler şunlardır:

• وقد رُوى في سبب النزول...

Bu âyetle ilgili sebep-i nüzul olarak şöyle rivayet edilmiştir...

• كان سبب نزولها فيما يروى في أسباب النزول...

Sebeb-i nüzul ile ilgili eserlerde bu âyetle ilgili olarak şu şekilde bir rivayet bulunmaktadır...

• إنَّ المفسرين قد تكلموا في سبب نزول هذه الآيات...

²²⁷ Buhârî, İmân, 15; Müslim, İmân, 58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 255.

²²⁸ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, II, 1083-1084.

²²⁹ Âl-i İmrân, 3/86.

²³⁰ Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 121.

Müfessirler bu ayetin nüzul sebebiyle ilgili olarak şu şekilde bahsetmişlerdir...

• أن سبب نزول هذه الآية...

Bu ayetin sebab-i nüzulü...

• هذه الآية نزلت في...

Bu ayet, şu konu üzerine inmiştir...

• والأكثر من المفسرين على أن سبب نزولها...

Müfessirlerin çoğu, bu ayetin nüzul sebebi olarak şöyle bahsetmişlerdir...

• ويُروى أن الآية نزلت في...

Bu ayetin şu mesele hakkında indirildiği nakledilmektedir...

• فإنه يُروى في ذلك...

Bu konuda şöyle rivayet edilmektedir...

• وفي التفسير المأثور...

Kadim tefsirlerde bahsedilmektedir ki...

• وقد قالوا في سبب نزول هذه الآية...

Bu ayetin iniş sebebi olarak şunu anlatmışlardır...

• ويُروى أن...

Rivayet edilir ki...

• ولقد رُوي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال...

Rivayete göre Rasulullah sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur...

2. Ebû Zehre, âyetlerin iniş sebepleri ile ilgili rivâyetleri verirken, kaynaklara pek az işaret etmektedir. İşâret ettiği yerlerde de tefsir kitaplarına atıfta bulunarak, sahâbe ve tâbiîn müfessirlerine atıfta bulunarak, selef, ulemâ gibi nispeten genel ifadeler kullanarak, bir kısım meşhur hadis kitaplarını ismen anarak, bazen de herhangi bir kaynak zikretmeden sebab-i nüzule dair ifadeler nakletmiştir. Bahsedilen tüm bu durumlara birkaç örnek vermek yerinde olacaktır:

• وقد روى الطبري عن سعيد ابن جبیر...

Taberî, Said ibn Cübeyr'den rivayetle...

• وقد ذكر الزمخشري في سبب نزول هذه الآية...

Zamahşerî, bu ayetin iniş sebebi olarak şunu ifade etmiştir...

• رُوِيَ عن ابن عباس أنَّ هذه الآية نزلت في...

İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, bu ayet şu husus hakkında inmiştir...

• ويُروى في ذلك عن ابن عباس...

İbn Abbas'tan bu konuda şöyle rivayet edilmektedir...

• ولقد رُوِيَ في السنة عن ابن عباس...

Sünette bu konuyla ilgili İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir ki...

• يُروى عن ابن مسعود...

İbn Mes'ud'dan rivayet edilmektedir ki...

• ولقد روى مجاهد في ذلك...

Bu konu ile ilgili Mücahid şunu rivayet etmektedir...

• ولقد قال عطاء في هذه الآية: نزلت في...

Atâ, bu ayet ile ilgili, şu meseleye binâen indiğini ifade etmektedir...

• وَقَدْ رُوِيَ فِي سَبَبِ النُّزُولِ عَنْ عَطَاءٍ أَنَّ هَذِهِ الْآيَةَ نَزَلَتْ...

Bu ayetin iniş sebebiyle ilgili olarak Atâ'dan şöyle rivayet edilmektedir...

• قال بعض السلف...

Selefin bir kısmı şöyle demektedir...

• ولقد قال العلماء أن هذه الآية نزلت...

Alimler, bu ayetin şu konu hakkında indiğini ifade etmişlerdir...

• يَذْكُرُ الْعُلَمَاءُ فِي سَبَبِ نَزُولِ هَذِهِ الْآيَةِ...

Alimler, bu ayetin iniş sebebiyle ilgili olarak şunu zikretmektedirler...

• ولقد تكلم مفسرو الأثر وغنرهم في سبب نزول هذه الآية...

İlk müfessirler başta olmak üzere alimler bu ayetin sebep-i nüzulüne dair şunlardan bahsetmişlerdir...

•... ولذلك يرجح أكثر العلماء الذين عنوا ببيان أسباب النزول أنّ هذه الآية نزلت...

Sebeb-i nüzul ile ilgili çalışmalar yapan alimlerin çoğu bu ayetin şu konu hakkında indiği görüşünü tercih etmişlerdir...

•... والأكثر من المفسرين على أن سبب نزولها...

Müfessirlerin çoğunluğu bu ayetin iniş sebebi olarak şunu ifade etmişlerdir...

•... ولقد روى البخاري أنها نزلت...

Buhârî, bu ayetin şu konu ile ilgili indiğini rivayet etmiştir...

•... فقد روى البخاري في سبب نزول هذه الآية أنها نزلت...

Buhârî, bu ayetin iniş sebebi olarak şunu rivayet etmiştir...

•... يَذْكُرُ العلماء في سبب هذه الآية ما رواه الترميذي والحاكم وغيرُها...

Alimler, bu ayetin sebep-i nüzulü ile ilgili, Tirmizî, Hâkim ve diğerlerinin şu rivayetini esas almışlardır...

•... ولقد روي في سبب نزول هذه الآية...

Bu ayetin iniş sebebi olarak rivayet edilmektedir ki...

•... ولقد روي أنّ هذه الآية نزلت...

Rivayet edildiğine göre bu ayet, şu konu hakkında indirilmiştir...²³¹

3. Muhammed Ebû Zehre, bir âyet ile ilgili birden çok aynı bağlamda birden çok sebep-i nüzûl rivâyeti varsa, bunları bir başlık altında toplayıp özet bir mâna vermeye çalışmıştır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا

Örneğin; “Ey imam edenler! Yeryüzünde Allah yolunda sefere çıktığınız zaman, son derece dikkatli davranın. Size selam verene, dünya hayatının geçici ve az bir menfaatini

²³¹ Yılmaz, Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri, 122-124.

*elde etmek için, 'Sen mümin değilsin' demeyin!'*²³²âyetinde Ebû Zehre, farklı rivâyetleri bir mânada birleştirme yolunu tercih ederek bir tefsir yapmıştır. Şöyle ki; Savaşın çok şiddetlendiği bir ortamda, Müslümanız deyip teslim olanların çıkma ihtimali bulunduğunu, dolayısıyla onları öldürme hususunda acele edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.

Ayrıca, mümin olsun ya da olmasın, Müslüman olduğuna dair iki şahit getirsin ya da getirmesin; selam veren veya Müslüman olduğunu söyleyen bir kimsenin asla öldürülmeyeceğini ifade etmektedir.²³³

4. Muhammed Ebû Zehre, bir ayet ile ilgili birden çok sebep-i nüzûl varsa; bazen rivâyetlerin tamamını zikredip sonunda tercih ettiği görüşü ifade etmiştir. Bazen de sadece bu hususta farklı rivâyetlerin olduğu bilgisini verip, tercih ettiği rivâyeti paylaşmıştır. Müellifin, Nisâ sûresi 60-64.âyetlerin tefsirini yaparken bu yaklaşımını görmek mümkündür.²³⁴

2.12. NÂSİH – MENSUH

Arapçada nesh; yok etmek, izale etmek, bir metni başka bir yere aktarıp yazmak anlamındadır.²³⁵ Örneğin; “تَسَخَّتِ الشَّمْسُ الظِّلَّ” “Güneş, gölgeyi izâle etti.” “تَسَخَّتِ الْكِتَابَ” “Kitabın içindekini naklettim.”²³⁶

Şu âyet de ayrıca bir örnektir: “إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ” “Çünkü biz, yaptıklarınızı kaydediyoruz (amellerinizi sayfalara naklediyoruz).”²³⁷

Istilahta ise; şer’î bir hükmün yine şer’î bir hükümle kaldırılmasıdır.²³⁸ Hükmü kaldırılmış olan şer’î hükme mensûh, mensuhun hükmünü ortadan kaldıran şer’î hükme ise nâsîh denilir. Şer’î hüküm, dinî bir nassa dayalı olduğundan hükmü kaldırılan nassa

²³² Nisâ, 4/94.

²³³ Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 125.

²³⁴ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, IV, 1734-1735.

²³⁵ İbnu Fâris, *Mu'cemu mekayîsi'l-Luğa*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1972, 424; el-İsfehânî, Rağîb, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trs., 490.

²³⁶ Mennâ Halil el-Kattân, *Ulûmu'l-Kur'an*, (Tercüme: Arif Erkan), Timaş, İstanbul, 1997, 324; Cürcânî, Seyyid Şerîf, *et-Ta'rîfât*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, 237.

²³⁷ Câsiye, 45/29.

²³⁸ Zerkanî, *Menahilu'l-İrfân*, Mısır tarihsiz, II, 72.

da mensuh, mensuh nassın hükmünü ortadan kaldıran nassa da aynı şekilde nâsih denilmektedir.²³⁹

Kur'an'da ifade olarak "نسخ" kök olarak farklı türevleriyle dört ayrı âyette geçmektedir. Bu âyetler; Bakara 106, A'râf 154, Hac 52, Câsiye 29. âyetlerdir.²⁴⁰ Nesh, insanlığın tarih boyunca gösterdiği gelişim ve değişime paralel bir şekilde ilahi bir lütuf olarak gündeme gelmiş, bir peygamber zamanında yürürlükte olan bir takım ilâhî hükümler daha sonra gelen peygamber devrinde değişikliğe uğrayarak ya da ortadan kaldırılarak, yerlerine o çağın ihtiyaçlarını karşılayacak, daha uygun ve faydalı yeni hükümler getirilmiştir. Böyle bir ihtiyaçtan ortaya çıkan neshin varlığı bütün İslam alimlerinin yanı sıra başka dinlerden olan alimler tarafından da kabul görmüştür.²⁴¹ Kur'an-ı Kerim'de nesh var mıdır? Öncelikle bu nesh nasıl anlaşılmalıdır? Bu ve buna benzer soruların cevaplarına bakıldığında; ilk dönemlerden itibaren konunun âlimlerin tartışma gündemlerinden biri olduğu, farklı yaklaşımların serdedildiği bir alan ile karşı karşıya olduğumuz gerçeğine bizi götürmektedir.²⁴²

İslâm ulemasının önemli bir kısmı, Kur'an'da neshi kabul etmekle beraber, yine de ihtilafa düşmüşlerdir. Neshin anlamı, neshe konu olabilecek âyetler ve bunların sayısı, hadisin bu bağlamda yeri ve önemi, bir kısım sahâbilerin neshe dair ifadelerinin neshin çeşitlerinin oluşmasına katkısı gibi meseleler hep ilmî tartışma ve ihtilâfların konusu olmuştur.²⁴³

Çalışmamız Muhammed Ebû Zehre'nin bu ilimlere bakışını ihtiva ettiği için, burada uzun uzadıya söz konusu tartışmalara yer vermeden müellifin bakışını, bu meseleyi tarif edişini ve tümüyle yaklaşımını vermeye çalışacağız.

Ebû Zehre, Nesih konusunu ele alırken bu konuyla ilgili öncelikle üç önemli gerçeği nazarlara sunmaktadır:

²³⁹ M.Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul,1997, 401.

²⁴⁰ Muhammed Fuâd Abdalbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfahres li elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Daru'l-Hadis, Kahire 2001, 793.

²⁴¹ Veysel Güllüce, "Kur'an'da Nesh Edilmiş Âyet Var mıdır?", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl:10, Sayı: 26, 52-53.

²⁴² Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, (Fransızcadan Çeviren: Mehmet Sait Mutlu, Yağmur Yayınları, İstanbul 1965, 57-58.

²⁴³ Osman Keskiöğlu; *Kur'an Tarihi*, Nebioğlu Yayınevi, tarihsiz, 315; Veysel Güllüce, "Kur'an'da Nesh Edilmiş Âyet Var mıdır?", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 26, 51-74; M. Said Çekmegil, *Nâsih – Mensuh Masumiyet ve Recm*, Nida Yayınları, Ankara 1995, 11-23; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İfav, İstanbul, 2015, 160.

a. Kur'an, kendisinden önce gelen dinlerin bir kısım hükümlerini nesh etmiştir. Neshedilmemiş ve tahrif de edilmemiş olan diğer hükümleri ise Kur'an muhafaza etmiştir. Örneğin; kısas hükümleri, faizin haram kılınması, muharremâtın yasaklanması gibi birtakım hükümler Kur'an'da da mevcudiyetini korumaktadır.

b. Sünnette de nesih bulunmaktadır. Zira sünnet, bir taraftan gelen ahkâmı açıklarken, diğer taraftan güncel meselelere çözümler getirmektedir. Güncel meselelerdeki değişkenlikler sünnetin bir kısım meseleye verdiği cevapları da etkilemiştir; bu bağlamda sünnette nesih bulunmaktadır.

c. Kur'an hem ebedî olan şariat hükümlerini hem de kendisinden önceki semavî dinlerin şariatını ve peygamberlerin mucizelerini içerisinde barındırmaktadır.²⁴⁴ Önceki topluluklarda devamı uygun görülen ahkâm devam ettirilmiş; kaldırılması uygun görülenler kaldırılmıştır. Burada kısas ile ilgili olarak şu âyeti örnek olarak aktarmaktadır:²⁴⁵

وَكُتِبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

“Tevrat’ta İsrâiloğullarına, ‘Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş... Yaralamalarda da kısas vardır. Kim kisası bağışlarsa bu kendisi için bir kefarettir olur. Ve her kim, Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir’ diye yazdık.”²⁴⁶

Muhammed Ebû Zehre, “Kur'an'da Nesih” başlığı altında, tefsirinin giriş bölümünde neshin bulunmadığına dair çeşitli deliller öne sürmüştür; tüm açıklamalara birlikte bakıldığında bu görüşü delillendirerek tercih etmiştir. İlk bölümde Ebû Müslim el-İsfahânî’den atıfla²⁴⁷ Kur'an'da neshin kesinlikle bulunmadığını; çünkü Kur'an'ın ahkâmının kıyamete kadar geçerli olduğunu, bununla birlikte, Hz. Peygamber’den Kur'an'da neshin bulunduğu dair bir ifadenin olmadığını veya pratikte bir âyetin nesh edildiğine dair Hz. Peygamber’den herhangi bir rivâyetin olmadığını ifade etmektedir.

²⁴⁴ Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 126; Konuyla ilgili etraflı bilgi için bkz: Veysel Güllüce, 51-74.

²⁴⁵ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 40-41.

²⁴⁶ Mâide, 5/45. Ayrıca bunu Kitabı Mukaddes’te farklı şu içeriğiyle görmek de mümkündür: “Ama başka bir zarar varsa, cana karşılık can, göze karşılık göz, dişe karşılık diş, ele karşılık el, ayağa karşılık ayak, yanığa karşılık yanık, yaraya karşılık yara, bereye karşılık bere ödenecektir.” [Çıkış 21: 23-25].

²⁴⁷ Ebû Zehre, *Usûlü'l-fıkıh*, 194.

Bunlara ek olarak da; Kur'an'da ifade olarak geçen “nesh”in, Kur'an'ın önceki peygamberlerin risâletini teyit eden hissî mucizeleri neshetmesi, ortadan kaldırması anlamında olduğunu belirtmektedir.²⁴⁸

وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

“Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman-ki Allah, neyi indireceğini çok iyi bilir- ‘Sen ancak bir iftiracısın’ dediler. Hayır, onların çoğu bilmezler”²⁴⁹

Bu âyetin tefsirinde Muhammed Ebû Zehre, müfessirlerin genelinin bu âyeti, Kur'an'da Allah'ın bir maslahata binaen bir âyetin hükmünün başka bir âyet tarafından ortadan kaldırılması olarak anladıklarını aktarmakta ve bunun sonucunda da neshin gerek hüküm ve tilâvet olarak gerekse hüküm olarak veya sadece tilâvet olarak gerçekleştiği fikrinin yine bu müfessirlerce oluşturulduğunu iddia etmektedir.²⁵⁰

Yine müfessirlerin bu anlayışının onları recm konusunda da aynı hataya sürüklediğini iddia etmiştir. Ebû Zehre'ye göre bu âyetler arasında neshten ziyade bir uzlaştırma yolu denenmelidir; bu şekilde âyetler okunduğunda aralarında herhangi bir zıtlığın ve neshin olmadığı anlaşılabilecektir. Kur'an'ın nesilden nesile devam eden ebedî mucize oluşunun gereği olarak bu âyetlerin okunması fikri müellifin nesih meselesinde önde tuttuğu bir düşüncedir.²⁵¹

Muhammed Ebû Zehre'nin nesh anlayışını verdiği örneklerle bakarak kısaca şu şekilde açıklayabiliriz:

Nesih, fikir olarak biri müspet, diğeri menfi olan iki âyet arasında cereyan edebilir; ancak Kur'an'da bu şekilde bir durumun olmadığını, var olduğu iddia edilen yerlerde de âyetler arasında manaları yakınlaştırma bakımından bir uzlaşma olabilir. Yani uzlaşma mümkün iken nesih diyerek, hükmü yok sayma yolu tercih edilmemelidir.

Bu yorumumuzla beraber Ebû Zehre'nin Kur'an'da neshin bulunmadığına dair ileri sürdüğü görüşlerini şöyle sıralamak mümkündür:

a. Kur'an-ı Kerim'in bir bütün olarak ahkâmı kıyamete kadar bâkî ve ebedidir.

²⁴⁸ Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 126; Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 41

²⁴⁹ Nahl, 16/101.

²⁵⁰ Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 127; Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 41.

²⁵¹ Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 127; Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 41.

- b. Kur'an-ı Kerim'de bir âyetin indirildikten sonra neshedildiğine dair Hz. Peygamber'den bize ulaşan bir bilgi veya bir rivâyet bulunmamaktadır.
- c. Kur'an'da ifade olarak “nesih” geçmektedir; ancak bu daha çok önceki peygamberlerin hissî mucizelerinin neshiyle ilgilidir.
- d. Nesih, fikir olarak aralarında açıkça zıtlık görülen âyetler arasında olabilir, teoride bu mümkün görünüyordu; ancak Kur'an'da bu türden bir zıtlığa rastlamak mümkün değildir, zıtlık gibi görünenler ise manaların birbirleriyle yakınlaştırılması sonucunda bir uzlaştırma yöntemi ile anlaşılır kılınır.²⁵²

Muhammed Ebû Zehre'nin nesihle ilgili yaklaşımını bu şekilde zikrettikten sonra, müellifin Kur'an'da neshe konu edilen âyetlerin bir kısmında meseleleri nasıl ele aldığını birkaç örnek ile açıklamaya çalışalım:

•) اللَّهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبْذَرُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفَوُا يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ () وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Göklerde ve yerde ne varsa hepsinin mülkiyeti Allah’a aittir. İçinizdekini gizleseniz de açığa vursanız da Allah sizi ondan hesaba çeker. Sonra dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder; Allah her şeye kâdirdir.”²⁵³

Ebû Zehre, bu âyeti tefsir ederken, öncelikle, kulun açığa vurduğunu, gizlediğini; ortaya çıkanı, gizli kalanı; gönülde sır olarak kalanı veya kalbin yapmaya niyetlendiği şeyi Allah'ın bildiğini ifade eder. Allah'ın insana ve içinden geçirdiklerinin bilgisine sahip olması gerçeğine âyetin işaret ettiğini belirttikten sonra bu âyetin zahirinden, insan bir şeyi gizlese de açığa çıkarsa da Allah'ın her durumda o insanı hesaba çekeceği gibi bir durumun anlaşıldığını aktarır. Ve burada “Yeminlerinizin kasıtlı olmayanlarından Allah sizi sorumlu tutmaz, fakat kalplerinizin yöneldiği yeminlerden sizi sorumlu tutar. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir.”²⁵⁴ âyetini de bir önceki âyete yakın bir mâna taşıdığını belirterek ele alır.²⁵⁵

Ama hemen bu noktada konunun bir kısım âlim tarafından nesh ile ilgisi kurularak anlatılmaya çalışılmasına itiraz eder. Bu âyetin hemen sonra gelen “Allah hiçbir kimseyi,

²⁵² Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 40-41.

²⁵³ Bakara, 2/284.

²⁵⁴ Bakara, 2/225.

²⁵⁵ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 40-41.

gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz.”²⁵⁶ âyetiyle neshedildiğini ifade edilmesinin doğru bir yaklaşım olmadığına, âyetler arasında bir mâna uzlaşısının mümkün olabileceğine dikkatleri çeker.²⁵⁷

“*Kuşkusuz Yüce Allah ümmetimi, içinden geçenleri yapmadıkça veya konuşmadıkça affedecektir*”²⁵⁸ hadisini bu bağlamda paylaşan Ebû Zehre, âyetler arasında neshi gerektirecek bir zıtlığın olmadığı gibi âyet ve hadis arasında da bir çelişkinin olmayacağını ifade etmektedir. Akıl yürüterek konuyu izah ettiği kısım da ise müellif özetle şunları göz önüne sermektedir:

Bize göre bir insanın içinden geçen hisler, sorumluluk getirecek duygular değildir. İnsanın kalbinden çeşitli düşünceler geçer, bazen bazı hususlara dair kararlılık ifade edecek kadar düşünceler oluşur. Tüm bunlar hayata geçirilmediği sürece düşünceden ibarettir, müeyyide gerektirecek meseleler değildir. Ama kalpten geçen duygu ve düşünceler olumsuz duygular ise; orada İslam’ın nefisle mücadele başlığıyla inananlara yerleştirmeye çalıştığı ahlâkî kontrol mekanizması devreye girer/girmesi gerekir. Tevarüs edilen ilmî gelenekte geçtiği gibi “küçük cihad/büyük cihad” bağlamında konu ele alındığında işin düşünceye ve amele bakan bu iki yönü de anlaşılmış olur.

Özetle; Müellif, âyette geçen ve zâhiren insanın içinden geçen duygu ve düşünceleriyle ilgili hesaba çekilme meselesi, bu konudaki Hz. Peygamber’in birçok hadisi ile beraber ele alınmalı ve çelişki gibi görünen âyetler arasında bu yöntemle mâna yakınlığı sağlanmalıdır, demektedir.²⁵⁹

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ)
يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

“Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et, eğer sizden sabırlı yirmi kişi olursa, iki yüz kişiye (kâfire) galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler; çünkü onlar yaptıklarının bilincinde olmayan bir topluluktur.”²⁶⁰

²⁵⁶ Bakara, 2/286.

²⁵⁷ Bu konuyla ilgili farklı bazı açıklamalar için bkz., Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, Çev., Abdülkadir Şener, Fecr Yay., Ankara, 1986, 159-169.

²⁵⁸ Buhârî, İmân, 15; Müslim, İmân, 58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 255.

²⁵⁹ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, II, 1083-1084. Bu konudaki diğer farklı fikirler için bkz; *Kur'an Yolu Tefsiri*, I, 450-452; Demirci, *Kur'an tefsirinde Farklı Yorumlar*, I, 185-187.

²⁶⁰ Enfâl, 8/65.

Bir kısım müfessire göre yukarıda meâliyle beraber verilen âyet, şu âyet ile neshedilmiştir:

الآن خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِئَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ

“Allah sizde bir zayıflık olduğunu bildi de şimdi sizin yükünüzü hafifletti. Artık sizden sabırlı yüz kişi olursa Allah’ın izniyle iki yüz kişiyi yener, sizden bin kişi olursa iki bin kişiyi yener. Allah sabredenlerle beraberdir.”²⁶¹

Bu âyetler arasında nesh olduğunu düşünen müfessirlerin görüşü özetle şu şekildedir:

Birinci âyette, “yirmi” ve “iki yüz”; “yüz” ve “bin” olarak bire on oranıyla verilen rakamlar, diğer âyette, “yüz” ve “iki yüz”; “bin” ve “iki bin” olarak yani bire iki oranında verilmektedir. Mensuh olduğu iddia edilen ilk âyette, Müslümanların savaş alanlarında kendilerinden on kat fazla bile olsa düşmana galip gelebilecekleri bildirilmektedir. Nâsih olduğu iddia edilen ikinci âyette ise, bu durumun Müslümanlara ağır gelebileceği bildirilerek, düşmana karşı galip gelme hususunda bu rakam iki kata kadar düşürülmüştür.²⁶²

Muhammed Ebû Zehre’nin bu âyetleri tefsir ederken yaklaşımını özelde nesh konusunda, genelde tefsir yaparken konulara yaklaşımına dair fikir vermesi bakımından biraz daha teferruatlı bir biçimde vermek istiyoruz. Tefsirinde bu iki âyeti birlikte ele alan müellif, açıklamalar kısmında şunları ifade etmektedir:

Müslümanların silahları hep hazır olmalıdır, Müslümanlar düşmana karşı daima bir teyakkuz hali içinde bulunmalıdırlar. İslâm düşmanları, barış için çekildiklerinde veya barışı istediklerinde Müslümanlar da buna yanaşırlar; ancak bu durumda bile gelebilecek bir seferberlik çağrısına daima hazır bulunmalıdırlar. Aynen şu âyetin haber verdiği gibi olmalıdırlar: “Ey İman edenler! Tedbirinizi alın da savaşa ya ayrı bölükler halinde ya da hep birlikte çıkın.”²⁶³

Müslümanlar savaşı isteyen taraf değildirler; ancak gelecekleri için onların hazır oluşları İslâm düşmanlarına daima bir gözdağıdır. Müslümanlar bir savaşın içine

²⁶¹ Enfâl, 8/66.

²⁶² Yılmaz, Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri, 129.

²⁶³ Nisâ, 4/71.

girdiklerinde ise konuyu kişi sayısına indirgememelidirler, aslolan temsil ettikleri davanın izzet ve onuruna yakışır şekilde sebat ederek mücadelenin içinde olmalarıdır. Yirmi sayısı bir seriyyede bulunacak asgarî sayıya işaret ettiği için kullanılmıştır. Hz. Ömer, bir seriyye için çıkan askerler konusunda onları sayıdan ziyade aralarındaki dayanışma ve çıkış amaçlarındaki ruhu kaybetmemeleri konusunda uyararak, meselenin sayıya indirgenmemesini salık vermesi de bu şekilde anlaşılmalıdır.²⁶⁴

Ebû Zehre, müminlerin kalplerini kuvvetlendirecek bir takım ayrıntıyı da bu vesileyle zikretmenin yerinde olacağını ifade ettikten sonra mevzubahis hususları şöyle maddeleştirmektedir:

- a. Müslümanlar kalp ve duygu birliğine gerçek mânada sahip olsalar, her yirmi mümindeki iman gücü iki yüz kâfire yetecek derecede kuvvetli olur. Yani kalplerin bir atması, gerçek birlikteliğin oluşturduğu sabırlı duruşlar düşman on kat fazla olsa bile Müslümanları herhangi bir korku ve endişeye sevk etmez.
- b. Âyette “sizden sabırlı yirmi kişi” ifadesi devamında “yüz kişi” ifadesiyle tamamlanırken, ikinci bölümde ayrıca sabır ifadesi kullanılmamıştır. Bu da az sayıda iken sabır gösterildi mi sayı arttığında zaten gösterileceğine işaret eden belîğ bir söz söyleme sanatıdır.
- c. Enfâl 65’de kâfirler için kullanılan “onlar bin kişi bile olsalar” ifadesi aynı zamanda onların ne yaptığının farkında olmayan bir topluluk oluşları’nı da içinde barındırdığından, âdeta “sayıları kaç olursa olsun” demektir. Yani Müslümanlar birliklerini koruduğu ve kalplerini bir arada tuttukları sürece kâfir topluluğun ne kadar olduğunun bir önemi yoktur, demektir.²⁶⁵

Müminler, güçlü iken; yani duygu ve kalp birliktelikleri en üst düzeyde iken, onlar sabrı kuşanarak hareket ettiklerinde Allah onlara iki güzel netice olan zafer ya da şehadetten birini lütfeder. Ama zayıf olduklarında, yani aralarında Allah’ın istediği bir şekilde birliktelik tesis edilmediğinde artık durum değişir. İşte Enfâl sûresinin 66. âyetinin ifade ettiği hakikat budur. İşin içine samimiyetsizlik, dünyevî kaygılar, münafıklık ve Allah rızası dışında başka sebepler girince Müslümanların durumunun ilk âyette ifade edilen durum olamayacağı adeta bu âyetle tescil edilmiştir. Bunun en önemli

²⁶⁴ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, VI, 3184 - 3185.

²⁶⁵ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, VI, 3186.

örnekleri Hz. Peygamber dönemindeki Bedir ve Uhud savaşlarıdır. Bedir’de Müslümanlar içinde bulundukları durumun varlık – yokluk mücadelesi olduğunun gayet farkındaydılar, iman ve teslimiyetleri en üst düzeyde bir ruh hali içerisindeydiler. Sabır, dua, fizikî tedbirler başta olmak üzere bir bütün olarak savaşa hazır olan Müslümanların karşısındaki ordunun sayısının kaç olduğunun hiçbir önemi yoktu. Elbette sonuç da kesin bir zafer olarak tecelli etmiştir.²⁶⁶

Uhud’a gelindiğinde durum daha farklıdır. Yolun başında ayak sürüyenler, gelmek istemeyenler, münafıklar ve savaş esnasında komutaya tam riâyet etmeme gibi olumsuz sebepler bir bütün olarak bakıldığında zayıflık sebepleri olarak görülmelidir. Burada elbette başka neticeler çıkarılabilmekle beraber savaşın sonucuna etki eden durumlar olarak değerlendirilmelidir. Sonuç itibarıyla Müslümanlar sorumluluktan geri durmamalıdır; ama birlikteliklerini gerçek mânada muhafaza ettikleri hâl ile öyle olmayan durumları arasında bu âyetlerde ifade edildiği gibi yükümlülük bakımından farklar oluşmaktadır.²⁶⁷

Muhammed Ebû Zehre, tüm bunları ifade ettikten sonra, konuyu neshe getirmektedir. Zaten buraya kadar anlatılanlardan da fikrini satırlara yaydığını görmekteydik. Bir kısım müfessirin bu iki âyet arasında nesh müessesesini işletmesine karşı çıkan müellif; bu âyetleri, inanan insanların hayattaki gerçek durumlarıyla ilintileyerek açıklamayı tercih etmiştir.

Âyetler arasında mânayı yakınlaştırarak ve Müslümanların inançlarının sağlamlığını göz önünde bulundurarak konu anlaşılmasına çalışılırsa burada neshe konu olacak bir durum yoktur. Müminlerin inançları ve durumları kuvvetli olduğunda karşısındaki İslâm düşmanlarının sayısı kaç olursa olsun, müminleri iki güzel netice olan zafer veya şehadet beklemektedir. Müslümanlar kalp ve duygu birlikteliklerini gerçek mânada muhafaza etmediklerinde ise elbette savaşmak gerektiğinde geri durmayacaklar; ancak onların bu dağınık hallerinin tabii sonuçları da olacaktır.

Muhammed Ebû Zehre, özet olarak; Kur’an’da neshin bulunmadığını savunmaktadır. Kur’an’ın kendisinin önceki kitapları ve bir kısım hükmü nesh etmesini bu mânada ifade edip kabul etmekle beraber, âyetler arasında ise bir kısım müfessirin

²⁶⁶ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, VI, 3186.

²⁶⁷ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, VI, 3187.

anlattığı şekilde bir neshin olmadığını düşünmektedir. Âyetler arasında çelişki ve zıtlık yoktur; var gibi görünen meselelerde de örneklerini vermeye çalıştığımız yukarıdaki izahlardan anlaşılabilirliği gibi bir uzlaştırma ve mânaları yakınlaştırma şeklinde yöntemler takip etmektedir.²⁶⁸

2.13. MUHKEM – MÜTEŞÂBİH

Muhkem ve müteşâbih kelimelerinin lügat ve ıstılahî manaları konunun içinde genel muhtevanın bir parçası olarak verileceğinden burada ayrıca bir açıklama yapmamayı tercih ettik.²⁶⁹ Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'e indirilirken, onun âyetlerinin bir kısmı herkesin anlayabileceği şekilde (muhkem), diğer kısmı da herkesin okuduğu anda aynı şekilde anlayamayacağı biçimde (müteşâbih) idi. Kur'an'da bulunan helâl, haram, namaz, oruç, zekât, hâc gibi hükümlerle ilgili kısımlar muhkemdir. Diğer bir şekilde izah edilecekse muhkem; manası kolaylıkla anlaşılan, dışarıdan ayrıca bir izah gerektirmeyen ve çoğunlukla tek mânası olan âyetlerdir. Müteşâbih ise, birçok mânaya gelme ihtimali olan, bu mânalardan birine yorumlanabilmesi için dışarıdan bir delile ihtiyaç olan âyetlerdir.²⁷⁰

Muhammed Ebû Zehre'nin konuyla ilgili görüşlerine geçmeden, önemine binaen, M. Hamdi Yazır'ın bu bağlamda yapmış olduğu bir açıklamaya burada yer vermek istiyoruz:

“Müteşâbih, murad olunacak gibi görünmekte birbirine benzer birçok mânâlara çekilebilir. Öyle ki, bunlardan hepsi mi veya birisi mi kasdolduğu açıkça seçilemez. Aslında mütekellime ve bizzat sunulan meseleye nazaran hiçbir şüphe olmadığı halde, muhataba nazaran bizzat anlaşılması hafî veya müşkil veya mücmel veya mümteni bulunur. İştibah ve ihtimalleri bizzat muhkem âyetlerle giderilebilir. Zâhir mukabilinde hafî, nass mukâbilinde müşkil, müfesser mukâbilinde mücmel, muhkemin mukâbilinde en hususî mânasıyla müteşâbih vardır. Binaenaleyh, Kitab, bir bütün olarak göz önüne alındığında, bu hikmetli üslupla müteşâbihin muhkeme dönmesi açısından hepsi

²⁶⁸ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, VI, 3187-3190; bu konuyla ilgili bir diğer örnek için de bkz. II, 846-854.

²⁶⁹ Bu kavramların lügat ve çeşitli ıstılah manaları için bkz. *Lisânu'l-Arab*, XIII. S. 503-505, XII, 140-144; Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 68-71; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, II, 168-173.

²⁷⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 128.

muhkemdir. ‘Kendisinde şüphe yoktur’²⁷¹ ‘Âyetleri muhkemdir’²⁷² Bu hikmete muhalif olarak müteşâbihât, Ümmü’l-Kitab farz edilir. Lâkin muhkem âyetlerin müteşâbih olanlarla te’viline gidilirse o zaman da hepsi müteşâbih olur. ‘Allah sözün en güzelini (Kur’an’ın âyetlerini güzellikte) birbirine benzer, ikişerli bir Kitab halinde indirdi...’²⁷³ hükmü tezâhür eder.’²⁷⁴

Giriş mahiyetindeki bu ifadelerden sonra Muhammed Ebû Zehre’nin muhkem ve müteşâbihe dair yaklaşımını açıklamaya geçebiliriz. Âl-i İmrân sûresi 7. ayeti bu konunun en temel âyetidir ve bu mesele hemen tüm usûl kitaplarında bu âyet esas alınarak ele alınmıştır.

• هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

“Sana kitabı indiren O’ dur. Onun (Kur’an) bir kısım âyetleri muhkemdir ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde sapma meyli bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te’vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun te’vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi Rabbimizin katındandır. (Bu inceliği) yalnız akıl sahipleri düşünüp anlar.”²⁷⁵

Ebû Zehre, sûrenin bu ayetine kadarki kısmında özetle, Kur’an’ın kendinden önceki kitaplara göre konumunu, bu konumunun insanlık için bundan sonra ne anlama geleceğini anlatmıştır. Allah’a yeryüzünde, göklerde hiçbir şey gizli kalmayacağını, yarattıklarını en iyi bir biçimde bildiğini, onlara indirdiği âyetlerin onların idrâk seviyelerine göre olduğunu ifade etmiştir.

Sözün burasında müellif; Kur’an’ın âyetlerinin kısımlara ayrıldığını; insanların idrâk seviyelerine göre bu âyetlerin bir kısmının herkes için hemen hemen aynı düzeyde

²⁷¹ Bakara, 2/2.

²⁷² Hud, 11/1-2.

²⁷³ Zümer, 39/23.

²⁷⁴ M. Hamdi Yazır, *Hâk Dini Kur’an Dili*, II, 1036-1037.

²⁷⁵ Âl-i İmrân, 3/7.

anlaşılabileceğini, bir kısmının ise herkesin hemen anlayamayacağı düzeyde anlam seviyesine sahip olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁶

Ebû Zehre'nin muhkem ve müteşâbihi etraflıca ele aldığı ilgili bu kısmı tefsirinin bu ayetleri ele aldığı yerlerinden özetleyerek nakletmeye çalışalım:

Kur'an bir bütün olarak kendi izahına ve insanların idrâk kapasitelerine göre bir yönüyle muhkem ve müteşâbih olarak ikiye ayrılmaktadır. *“Elif Lâm Râ, Bu Kur'an: âyetleri, hüküm ve hikmet sahibi (bulunan her şeyden) hakkıyla haberdar olan Allah tarafından muhkem (eksiksiz, sağlam ve açık) kılınmış, sonra da Allah'tan başkasına kulluk etmeyiniz diye ayrı ayrı açıklanmış bir kitaptır...”*²⁷⁷âyetinden anlaşılmaktadır ki; Kur'an'ın önünden, arkasından, etrafından hiçbir şekilde batılın kendisine yaklaşamayacağı yönüyle muhkemdir.

*“Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi. Rablerinden korkanların onun etkisiyle tüyleri ürperir, sonra yine Allah'ı anmaya yönelerek bedenleri ve kalpleri huzura kavuşur. İşte bu kitap, Allah'ın bir rehberi olup dilediği kimseyi onunla doğruya yönlendirir; ama Allah kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur.”*²⁷⁸

Bu âyetteki ilk mânalara bakıldığında da buradaki “müteşâbih”, Kur'an âyetlerinin bir bütün olarak insanları olağanüstü etkilediği, lafızlarının ihtişam ve insicamı, ahkâmının güvenilirliği hem mâna hem ifade olarak etkileyiciliği bakımından âyetler birbirinin benzeri olup, anlam itibarıyla bir müteşâbihlik bulunmaktadır.

Müellif Tâberi'den alıntılarla muhkem ve müteşâbihe dair bir de şu ifadeleri eklemektedir:

Muhkem olan âyetlerde, farklı yollara girmeden âyetin gereği olarak akla gelen yolun tercih edilmesi söz konusudur. Müteşâbih olan âyetler de ise, birden çok mâna ihtimali mevcut olduğundan zihnin ayırmada güçlük çektiği durumlar oluşmaktadır.²⁷⁹

²⁷⁶ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, III, 1107; A.mlf., *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, Çev. Ethem Ruhi Fırlalı-Osman Eskicioğlu, Hisar Yayınları, İstanbul 1970, 23-24; A.mlf., *İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Çev., Abdülkadir Şener, Hisar Yayınları, İst: 1976, 67-73; *el-Akâidetü'l-İslâmîyye kemâ câe bihâ el-Kur'ânü'l-Kerîm*, Darü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1965, 29-51.

²⁷⁷ Hud, 11/1-3.

²⁷⁸ Zümer, 39/23.

²⁷⁹ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, III, 1109.

Muhkem âyetlerde özellikle bir kasıt ile yanlış mânalara yönelme söz konusu olmazsa, genel olarak ittifak edilecek anlamalarla sonuçlanacak bir durum ortaya çıkar. Müteşâbih âyet yorumlarında ise başka birçok husus devreye girer. Örneğin; kişinin ilimdeki derinliği, idrak seviyesi, konulara hâkimiyeti gibi hususlar bu türden âyetleri te'vil etmede yardımcı unsurlardır. Ancak nihayetinde bu âyetler bağlamında söylenecek tüm sözler yüzde yüz murad-ı ilâhîdir denecek bir sonuca götürmez. Te'vilde bulunan insanın yorumu veya daha önceden ortaya konulan yorumlardan birini tercih etme olarak algılanabilir.

Müteşâbihe dair bazı durumlar, zaten olduğu gibi gayba dâir bilgi ve haberlerle alakalıdır. Bu durumlarda ise yapılacak tek şey vardır, o da; Kur'an'ın ve sahih sünnetin işaret ettiği, ama hakikatini bilmediğimiz o gerçeğe doğrudan iman etmektir. Ruha, cin, melek gibi görünmeyenlere, kıyametin bir kısım ahvaline, cennet nimetleri ve cehennem azabına dair birçok durum bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Müteşâbih ile ilgili Ebû Zehre'nin bir kısım ikazları bulunmaktadır. Şöyle ki; bazen birtakım insanlar, kendi fikirlerine mesnet kılmak için, bazen hevâlarına uydurmak için bazen de çeşitli başka sebepler için Kur'an'ın müteşâbih âyetlerini delilsiz bir biçimde yorumlamaktadırlar. Bu, tamamıyla kişinin ayağının, kalbinin kayması, sapması olarak değerlendirilecek tehlikeli bir sondur. Çünkü kalp, terbiye edilmez, belli bir kıvam ve seviyede tutulmaz ise her türlü fitnenin, kötü düşüncenin, İslâm'dan uzak her vaziyetin kaynağı olabilmektedir.²⁸⁰

Müteşâbihe dair yorum yapılacaksa muhtemel mânalar Arap dilinin özellikleri de göz önünde bulundurularak, aslî mâna varsa o öncelenerek, sünnetten delil varsa mutlaka yer verilerek ve Kur'an'ın genel olarak indiriliş gayesine matuf bir hedef gözeterek yorum yapmak gerekmektedir. Diğer türlü yapılan yorumların kişiyi tehlikeye götüreceği aşîkârdır.

وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا

Âl-i İmrân sûresinin konuya temel teşkil eden yedinci âyetinin yukarıya aldığımız kısmında secâvendin mânayı farklı şekilde anlamaya sevk ettiği önemli örneklerinden

²⁸⁰ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, III, 1110-1112.

birini de görmekteyiz. Ebu Zehre de burada iki farklı kıraatin olduğunu ve bu farklı okumaların manaya ve müteşâbih meseleleri anlamaya etkisini şöyle açıklamıştır:

Bu âyetin “Allah” lafzının geçtiği yerde durmak gerekir düşüncesinde olan kıraate göre mâna anlaşılmasına çalışılırsa, müteşâbih âyetlerin mânalarını sadece Allah bilir, ilimde derinlik sahibi olanlar da O’ndan gelene sadece iman ederler, şeklinde bir yaklaşım ortaya çıkar. Bu durumda müteşâbih âyetlerin mânaları genel bütünlük içinde sadece meâl denilebilecek bir düzeyde kalır. Secavendsiz, vasl ederek ilgili yeri okuyan kıraate göre ise anlam şu şekilde olur; müteşâbih âyetlerin mânasını Allah ve ilimde derinlik sahibi olanlar bilir, onlar ayrıca biz Allah’tan gelene iman ettikderler. İşte böyle bir durumda ise bu ilimde derinlik sahibi olanların bu türden âyetleri anlama çabaları te’vil ve tefsir olarak nitelendirilir.²⁸¹

Bu açıklamaların ardından Muhammed Ebû Zehre’nin bu iki yaklaşımı birbirine adeta yaklaştırdığını görmekteyiz. Ve bu yakınlaştırmadan da kısmen anlaşılabilceği gibi bu konuda son sözünü de bu yaklaştırma vesilesiyle söylediğini anlıyoruz. Müellif, konuya dair açıklamalarını özetle şu şekilde ifade etmiştir:

Kur’an kıraatlerinin Hz. Peygamber’e dayandırılanları sünnet kıraatlerdir. Söz konusu âyetteki iki farklı okuyuşa bakıldığında her ikisinin de câiz olduğunu söylemek elbette mümkündür. Buna göre te’vil iki kısımdan oluşmaktadır, diyebiliriz:

1. Müteşâbih âyetlerde nihâî maksadı, asıl gayeyi sadece Allah bilir. Ama ilim sahipleri de bunu Kur’an’ın bütünlüğünü göz önünde bulundurarak sadece ifade eder ve detaylı bir yoruma müracaat etmezler. Allah’tan gelene iman edip daha çok sükût yolunu tercih ederler.
2. Bu âyetlerde asıl maksadı Allah bilmekle beraber, ilimde derinlik sahibi olanlar da kendi kapasiteleri, Kur’an’ı anlama çabalarının yoğunluğuna göre ve sünnet/hadis başta olmak üzere diğer sahih kaynakları da göz önünde bulundurarak söz konusu âyetleri tefsir etme cihetine giderler.

Aslında her iki görüşün de ortak özelliği, ister te’vil yolunu ister sükûtu tercih etmiş olsunlar, “Allah’tan gelene iman ettik” demeleridir. Böyle olunca, bu samimiyet ve inanç hali onların –özellikle de tefsir yolunu tercih edenlerin- yanlış sapmalarını engelleyen

²⁸¹ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü’t-Tefâsîr*, III, 1113.

en önemli faktörlerden biri olmaktadır. Çünkü sükût edip, tevil yoluna gitmeyen, bunu bu sapmadan uzak kalmak için tercih etmektedir. Diğer taraftan te'vil edip aynı zamanda “İman ettik” diyen de bu sapma şüphesinden kendisini uzak tutmaya çalışmaktadır. Bunu da bir yönüyle imanının gereği olarak görmektedir. Zaten durum böyle olduğu için Allah, bu insanları “ilimde derinleşenler” diye övmüş ve anmıştır. Onların ilimleri bu yönüyle amele dönüşmüş, şüpheden uzak; imanın yoğurduğu bir teslimiyet haliyle ama sükût, ama te'vil olarak ortaya çıkmıştır. Tüm bunlardan da anlaşılacağı gibi, Kur'an'da kapalı bir taraf bulunmamaktadır.²⁸²

Hiz. Peygamber, Risalet görevinin de gereği olarak insanlara indirilen âyetleri tebyin etmiş; yaşantısıyla da adetâ tefsir etmiştir. Âlimler de bu çizgiyi takip ederek; kendi anlayışları, bakışları, ilmî yeterlilikleri çerçevesinde Kur'an'a yaklaşmışlar ve anlamaya çalışmışlardır. Böylece müteşâbihlik, âyetleri anlama çabası içinde olan insanların idrâk seviyesine göre değişir, haddi zâtında Kur'an âyetleri ile ilgili tam kapalılık anlamında bu ifadeyi kullanmak doğru olmaz.²⁸³

Muhammed Ebû Zehre'nin, âlimlerin müteşâbih olarak gördükleri bir kısım âyetlerden örnekler vererek bir taksime gittiğini de görmekteyiz. Şöyle ki; “Allah'ın eli onların elleri üzerindedir.”²⁸⁴ âyetindeki “Allah'ın eli”, “O'nun zatından başka her şey yok olacaktır.”²⁸⁵ âyetindeki “Allah'ın vechi”, “Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.”²⁸⁶ âyetindeki “Allah'ın arşa istiva etmesi” ifadeleri gibi örnekler üzerinden yorumlar yapılmıştır. Bu âyetlerde kapalı gibi görünen ifadelerle ilgili selef uleması, sükût yolunu tercih edip, “biz Rabbimizden gelene iman ederiz” demekle iktifâ etmişlerdir. Halef uleması ise; “Allah'ın eli” nden maksat O'nun kudretidir, “Allah'ın vechi” nden maksat O'nun zâtıdır, “Allah'ın arşa istivâsı” ndan maksat ise O'nun arşı kapsamı, hâkim olmasıdır şeklinde yorumlar yapmışlardır.²⁸⁷

Ebû Zehre bunların dışında bir de kendi içinde müteşâbih konusunu ayıranların olduğu üçüncü bir gruptan da söz etmektedir. Buna göre, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili olan konular müteşâbih kapsamındaki konular değildir. Müteşâbihe konu olacak meseleler,

²⁸² Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, III, 1114.

²⁸³ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, III, 1114-1115.

²⁸⁴ Fetih, 48/10.

²⁸⁵ Kasas, 28/88.

²⁸⁶ Tâhâ, 20/5.

²⁸⁷ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, III, 1115.

Kur'an'ın daha çok tamamıyla gayba dair olan, insanların bilme, hakikatine dair yorum yapma kudretlerinin olmadığı konulardır. Ruhun mahiyeti, ne olduğu ve nasıl olduğuna dair sorular bu kabildendir. Ayrıca cennet nimetlerinin muhtevası, cehennem azabının tüm ahvalı bu türden örneği verilebilecek konulardır. Bunlar ancak Allah'ın bildiği konulardır, insanları bilgilendirdiği kadarıyla da insanlar sadece bilgi sahibidirler. İşte bu düşüncede olanlar, Allah'ın sıfatlarını müteşâbihin kapsamı dışında düşünürler ve bu düşüncelerini üç farklı kaynağa dayandırır. Bu kaynaklar şunlardır:

1. İçlerinde İbn Hazm'ın da bulunduğu bir kısım âlime göre, Allah'ın sıfatları, zatıyla ilgili olan durumları müteşâbih kapsamının dışındadır. Allah'ın eli, vechi vb. ifadeler kinâye olarak değerlendirilebilir. Bu guruba göre, müteşâbih; bir kısım sûre başındaki harfler ve Allah'ın Kur'an'ın değişik yerlerinde yaptığı yeminlerin mahiyeti olabilir.²⁸⁸
2. Gazâlî'ye dayandırılan görüşleri içine alan yaklaşıma göre Gazâlî, özellikle Allah'ın zâtı ile ilgili sıfatlar, tereddüt oluşmayacak şekilde mecazdır, öyle anlaşılmalıdır. Çünkü bu ifadeleri içinde barındıran âyetlerin ilk muhatapları olan günün Arapları bu âyetlerde geçen birçok ifadeyi günlük yaşamlarının bir parçası olarak başka hususlar için kullanmaktaydılar ve Kur'an'ın ifade biçimini de bu yönüyle yadırgamamışlardır. Ama bununla beraber son tahlilde ilgili âyette geçtiği gibi “Allah'tan gelene iman etmek” gerekmektedir.²⁸⁹
3. İbn Teymiye'nin yaklaşım tarzı da bu noktada üçüncü olarak müellifin göz önüne serdiği görüştür. Buna göre İbn Teymiye, özellikle Allah'ın zâtı ve sıfatlarıyla alakalı Kur'an'da geçen ifadeleri müteşâbih kısmında saymamak gerekir; çünkü mânalarının hakikati oldukça açıktır. Yani, Allah'ın eli vardır, ama bu bizim elimiz gibi ve anladığımız şekilde bir el değildir. Aynı şekilde Allah'ın yüzü vardır, ama bu, bizim yüzümüz gibi bir yüz değildir ve ilk etapta bizim aklımıza geldiği şekliyle bir yüz de değildir. Ve bundan sonrasını İbn Teymiye kendine göre temellendirmeye ve çeşitli karinelerle desteklemeye çalışmıştır.²⁹⁰

²⁸⁸ Ebû Zehre, *İbn Hazm*, Çev., Osman Kesioğlu-Ercan Gündüz, Buruç Yayınları, İstanbul 1996, 170-179.

²⁸⁹ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, III, 1115-1117.

²⁹⁰ Şeyhülislam Takiyyüddin Ahmed b. Teymiyye, el-İklil fi'l-müteşâbih ve'te'vil (İskenderiye: Darü'l-İman, ts.), 30-39; Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, III, 1115-1117.

2.14. KUR'AN KISSALARI

“قَصَصَ” kelimesinin kökü, fiil olarak geldiğinde “*takip etmek, açıklamak*” anlamlarını ifade eder.²⁹¹ Kıssa, “*durum, iş, yazılan şey*”; kasas ise, “*peş peşe haberler*” anlamına gelmektedir.²⁹² Kıssa, Kur'an-ı Kerim'de çokça yer tutmaktadır. Kur'an'daki bu kıssalardan maksat, tarihî vakaların kronolojik olarak anlatılması değildir. Bu olayları anlatırken, hâdiselerin teferruatını değil, kendi gayesine uygun ve insanların müşterek dertleri olan yönleri seçer. Böylece insanlığın bu geçmiş tablolardan ibret alması amaçlanır. Konuya ilişkin şu iki âyet-i kerimeyi burada zikretmek yerinde olacaktır:

*“Eğer biz isteseydik o kişiyi delillerimizle yüceltirdik. Fakat o dünyaya saplanıp kaldı, hevesinin peşine düştü. İşte böylesinin hali, kovsan da bıraksan da hep dilini çıkarıp soluyan köpeğin haline benzer. Âyetlerimizi yalan sayan topluluğun durumu işte böyledir. Şimdi sen bu kıssayı anlat, umulur ki iyice düşünürler.”*²⁹³

*“Andolsun onların kıssalarında akıl sahipleri için ibretler vardır. Kur'an, uydurulabilecek bir söz değildir; fakat o, kendinden öncekiler için onay, her şey için detaylı açıklama, iman eden toplum için bir rahmet ve bir hidayettir.”*²⁹⁴

Kur'an'da, uzun izahlara girmemek için bilinen hadiselerle referanslar, hatırlatmalar mevcuttur. Bunun gayesi; elbette ki tarihi bir olayı anlatmak değil, manevî gelişimin ideal ihtiyaçları için insanı; ancak doğan, yiyen, içen, uyuyan, çoğalan ve sonra ölen diğer yaratılmışlardan ayrı tutmak arzusuyla uyarmak ve onun geçmişte olan bitenden dolayı ibret ve ders almasını sağlamaktır.²⁹⁵

Muhammed Ebû Zehre, farklı eserlerinde Kur'an kıssalarını ele almakta, bunları daha çok beyan ve i'câz ilimleri bağlamında değerlendirmektedir. Çalışmamızın ana kaynaklarından biri olan *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ* adlı eserinde Kur'an'ın İ'câzı başlıklı bölümde farklı peygamberlerin hayatlarından örnekler vererek bu konuyu işlemiştir.²⁹⁶

²⁹¹ Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmeğânî, *Kâmûsü'l-Kur'an*, Thk. Abdulaziz Seyyidu'l-Ehl, 4. tab', Beyrût, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1973, 382-383; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, KSS md, IV, 271.

²⁹² Dâmeğânî, 382-383.

²⁹³ A'raf, 7/176.

²⁹⁴ Yusuf, 12/111.

²⁹⁵ Muhammed Çelik, *Kur'an Kur'an'ı Tanımlıyor*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, 40.

²⁹⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 123; A.mlf., *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*, Çev., Akif Nuri, Fikir Yayınları, İst: 1978, 24-46. Müellifin bu eseri Hristiyanlık ve Hz. İsa özelinde Kur'an kıssaları ve mu'cize anlayışına dair önemli açıklamalar içermektedir. Bu konuda ayrıca bkz., A.mlf., *Tarihu'l-Cedel*, Daru'l Fikri'l-Arabi, Kahire 1934, 66.

Ebû Zehre, Kur'an'ın i'câz yönlerinden biri olarak "Kur'an'daki Tekrarlar" başlığı altında belli aralıklarla tekrar edilen peygamber kıssalarından örnekleri detaylı bir şekilde ele almıştır. Müellif Kur'an'ın bu yöntemi ele almasını insanı eğitmedeki en önemli yollardan biri olarak görmekte ve bu tekrarların bugünün insanının ibret alması için mühim bir referans olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda Hz. İbrahim, Hz. Musa kıssaları, tekrarın nispeten daha çok olduğu peygamber kıssaları olduğu için öncelenecek detaylı bir biçimde kitapta ele alınmıştır.²⁹⁷

Ebû Zehre, Kur'an kıssalarını üç kısımda ele almaktadır:

2.14.1. Yaratılış Kıssaları

Bu başlık altında ele alınan meseleler daha çok kâinat, insan, şeytan, melekler ve diğer bir kısım mahlûkatın yaratılışı gündeme alınıp bu süreçlerden yer yer bahsedilmektedir. Bu çeşit anlatımlar, şüpheye mahal olmaksızın aktarılan Kur'anî betimlemelerdir. Kur'an'da birçok yerde bunlara yer verilmiştir. Müellif, özellikle tefsirinde bu konuların geçtiği yerlerde meseleleri detaylı bir biçimde ele alıp ifade etmeye çalışmaktadır.

2.14.2. Zamanı ve Mekânı Belirtilmeyen Kıssaları

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ

*“Sayıca binleri buldukları halde ölüm korkusuyla yurtlarından çıkanları görmedin mi? Bunun üzerine Allah onlara “ölün!” dedi. Sonra kendilerine hayat verdi.”*²⁹⁸

Bu âyetin tefsirinde Muhammed Ebû Zehre, bu türden olayların haddi zatında meydana geldiğini, ancak mekân ve zaman bilgisinin verilmediğini belirtmiştir. Fakat müellif aynı zamanda, bu âyetle ilgili sahih bir senetle olmasa bile Hz. Peygamber'e dayandırılan bazı rivâyetleri aktarmıştır. Sonrasında da Kurtubî'ye atfen, asıl olanın anlatılan olduğunu, gerekseydi zaten Allah'ın zaman ve mekân bilgisini paylaşacağını da ifade etmiştir. Zaten maksat anlatılanın içeriğidir, mekân ve zaman bilgisi bu türden

²⁹⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 123-132.

²⁹⁸ Bakara, 2/243.

olayları anlatırken olmazsa olmaz bilgilerden olsaydı Hz. Peygamber'den sahih bir biçimde ulaşılabilecek bilgiye sahip olunurdu, demektir.²⁹⁹

Muhammed Ebû Zehre, bu âyet özelinde bazı müfessirlerin bu tür olaylarda Kur'an'ın zaman ve mekân bilgisine yer vermemesini izah ederlerken bu tür olaylara tasvirî kıssa bakış açısıyla bakmalarını da eleştirmektedir. Onlara göre her ne kadar bu türden olaylar, ibret ve ders amaçlı anlatılmış olsalar da Kur'an bunu muhataplarına aktarırken bir tasvir yöntemi benimseyerek anlatmıştır; amaç elbetteki muhataplarının buradan dersler çıkarmasıdır. Müellif bu bakış açısını eleştirirken bu âyetin hemen iki âyet sonrasında gelen cümlelerle bile nakz edildiğini ifade etmiştir. Şöyle ki;

“Mûsâ'dan sonra İsrâiloğulları'nın ileri gelenlerini görmedin mi? Peygamberlerinden birine “Bize bir hükümdar gönder de Allah yolunda savaşalım” dediklerinde o, “Üzerinize savaş farz kılındığında savaşmayacağınızdan korkarım” cevabını verdi. “Yurtlarımızdan ve çocuklarımızdan uzaklaştırıldığımız halde Allah yolunda savaşmayıp da ne yapacağız?” dediler. Üzerlerine savaş farz kılınca da, içlerinden azı müstesna, yüz çeviriverdiler. Allah zalimleri iyi bilmektedir.”³⁰⁰

Muhammed Ebû Zehre, bu âyetin tefsirinde Allah'ın kişi bilgisi, tarih göz önüne alındığında ortaya zımnen de olsa çıkacak mekân ve zaman bilgisini ihtiva eden örnekler de vermektedir, demektir. Böylece söz yine kıssalar bağlamında asıl noktanın; insanların anlatılanların kendisine odaklanıp ibret almaya bakmaları gerektiğinde yoğunlaşması olduğu hakikatidir. Kur'an da zaman zaman farklı yöntemler kullanarak anlatımda zengin bir çerçeve ile muhataplarını aydınlatma yolunu tercih etmektedir.³⁰¹

2.14.3. Zamanı ve Mekânı Belirli Gerçekleşmiş Kıssaları

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an kıssalarının, tarih kitaplarında bir kısım tarihî verilerin ve olayların kronolojik bir mantıkla anlatılması ile kıyas edilemeyecek bir derinlik ihtiva ettiğini ifade etmektedir. Buna göre Kur'an kıssaları öncelikle bir öğüt ve ibret amacındadır. Kur'an'ın hacim itibarıyla önemli bir kısmının önceki ümmet ve topluluklardan bahsetmesi asla boşuna değildir. Ve bu anlatılanlar yine Kur'an'ın da ifade

²⁹⁹ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, II, 859-860.

³⁰⁰ Bakara, 2/246.

³⁰¹ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, II, 860-863.

ettiği üzere ümmî bir peygambere indirilerek kitabın i'câz tarafı bir başka yönüyle gözler önüne serilmektedir. Bu bile başlı başına Kur'an'ın ilâhî bir kitap oluşunun en önemli delillerinden biri olmaya yetmektedir.³⁰²

Hiz. Peygamber'in ilâhî vahyi aldıktan sonra ilk muhataplara bunları okuduğunda özellikle geçmiş din mensuplarının anlatılanların bir bölümünün kendi kitaplarında da var olduğunu söylemelerini de Ebû Zehre, Hiz. Peygamber'in Risâlet'inin önemli ispat noktalarından biri bağlamında ele almaktadır.³⁰³ Bununla beraber anlatılanların ilk insan ve ilk peygamberden itibaren Allah'ın yeryüzünde işlettiği sünnetullah kanununun bir bütün olarak görülmesini sağlamasını da insanlığın kaçırmaması gereken bir husus olduğunun altını çizmektedir. Burada anlatılan, değişmeyen kanun olarak özelde tevhid ve ahirete iman gibi temel kurallara; diğer taraftan da toplumdan topluma kısmî değişiklikler gösteren şariat kuralları olmak üzere hepsi bütün olarak işleyen bu ilâhî sisteme işaret etmektedir.³⁰⁴

Muhammed Ebû Zehre, peygamberlerin seçkin oluşlarını da hatırlatarak Allah'ın elçi göndermesinde işlettiği bir kanun olduğunu zikretmektedir. Böylece bu konuda da önceki seçkin elçileri inkâr edenlerin inkâr gerekçeleriyle sonrakilerin inkâr gerekçelerinin birbirinden çok farklı olmadığını da belirtmektedir. Bunun ayrı bir faydası da, inanan insanların inançlarından ötürü karşılaştıkları zorluklara benzer, hatta zaman zaman daha fazla zorluğu önceki ümmet ve topluluklardaki inananların da çektiğini haber vermesidir. Bu durum, birçok yönüyle teselli kaynağı olarak dikkat çekmektedir.³⁰⁵ Bu teselli sadece zorlukları yaşayan ilk iman edenlere değildir; aynı zamanda Hiz. Peygamber içindir.

Özetle; Ebû Zehre, Kur'an kıssalarını Kur'an'ın i'câz özellikleri bağlamında ele almıştır. Kur'an'daki bir kısım peygamber hayatının tekrarının da bir yönüyle önceki ümmet ve toplulukların müspet veya menfî tavırlarının diğer topluluklarda oluşması istenen bu ibret ve öğüt kısmının önemi olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Zaman zaman Hiz. Peygamber için uydurulan başka din müntesiplerinden bilgiler alıp vahiy diye insanlara anlattığı iftirasını da Kur'an kıssaları çürütmektedir. Başka dinin

³⁰² Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, III, 1193.

³⁰³ Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 130-133.

³⁰⁴ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, III, 1193.

³⁰⁵ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, III, 1193-1194.

mensupları kendi dinleriyle ilgili veya kendi peygamberleri ve o peygamberlerin muhatap olduğu toplulukla ilgili menfî ifadeler niçin kullansınlar ki? Çünkü önceki ümmet ve topluluklar için kullanılan ifadelere bir bütün olarak bakıldığında toplumların kendileri içinden seçilen peygamberlere ezâ ve hoşgörüsüzlükleri daha belirgindir. Akıbetleri açısından da durum onlar için hiç de olumlu değildir. Dolayısıyla bu ve buna benzer daha birçok nedenden ötürü Kur'an kıssaları hem Hz. Peygamber'in Risâletini ispat etmekte hem de her dönem için okuyup tabi olanına öğüt ve ibretler ihtiva etmektedir.

2.15. HURÛF-I MUKATTAA

Hurûf-ı Mukataa, “harf kelimesinin çoğulu olan hurûf ile “kesilmiş, ayrılmış” anlamındaki mukattaa kelimesinden meydana gelen bir tamlamadır. Mukattaa, “kesmek, bir şeyi bütününden ayırmak” mânasına gelen kat’ kökünden türemiş bir sıfat olup söz konusu harfler kelimeyi oluştururken okundukları gibi değil kendi isimleriyle telaffuz edildiklerinden “bağımsız ve ayrı harfler” anlamında “hurûf-ı mukattaa” diye anılmıştır. Bu harflere aynı sebeple hurûf-ı teheccî adı verildiği gibi sûrelerin ilk harflerini oluşturduklarından evâilü’s-süver ve fevâtihu’s-süver de denilmiş, ayrıca ne mânaya geldikleri veya bu sûrelerin başında hangi amaçla yer aldıkları kesin olarak bilinmediğinden hurûf-ı mübheme olarak da adlandırılmıştır.”³⁰⁶

Mukattaa harflerinin yorumlanmasıyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Hadislerde bu konuyla ilgili Hz. Peygamber’den açık bir ifadeyle bilgi bulunmadığından âlimler, bu konuda değişik görüşler ileri sürüp, bu görüşlerini temellendirmeye çalışmışlardır.

Daha çok Selef âlimlerinden meydana gelen bir gruba göre hurûf-ı mukattaa, te’vilini yalnızca Allah’ın bildiği müteşâbih âyetlerden olup bu harfler üzerinde yorum yapmak mümkün değildir. Hulefâ-yi Râşidîn, İbn Mes‘ûd ve İbn Abbas gibi sahâbîlerin bu kanaatte olduğu; Şa‘bî, Süfyân es-Sevrî, İbn Hibbân, İbn Hazm, Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Süyûtî gibi âlimlerin de bu görüşe katıldığı bildirilir; ayrıca Şîa imamlarının da genelde bu görüşte olduğu ifade edilmektedir.³⁰⁷

³⁰⁶ M.Zeki Duman-Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *DİA*, XVIII, 401.

³⁰⁷ M.Zeki Duman-Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *DİA*, XVIII, 402-403.

Bu harflerle ilgili yorum yapmaktan çekinen âlimlerin en temel gerekçesi, bu âyetlerin Kur'an'ın müteşâbihatından olduğu şeklinde bir yaklaşım benimsemeleridir. Bu durumda te'vil cihetine gitmektense, mânasını Allah bilir deyip susmayı tercih etmek daha doğrudur, kanaatindedirler. Kaldı ki bu türden âyetlerin anlamını bilmemek Kur'an'ın bütünlüğü dikkate alındığında zedeleyici bir unsur olarak da anlaşılmaz. Taabbudî konularda insanın anlayabileceği durumlar belli ölçüde mümkün olabilir; ancak genel olarak bu konularda daha teslimiyetçi bir bakış açısı insanı yanıltma tehlikesinden uzak tutar.

Bununla beraber bu bakış açısına sahip âlimlerin hiçbir şekilde yorumları yoktur denilemez. Onlar bu harflerin Kur'an'ın ilk muhatapları olan Kureyş tarafından da bilindiği ve günlük hayatta kullanıldığı bilgisini paylaşırlar. Bunun en önemli göstergesi, müşriklerin Kur'an ile ilgili birçok itiraz noktaları olmakla beraber, mukattaa harfleri ile ilgili itirazlarının olmayışdır. Buradan da anlaşılıyor ki müşrikler bildikleri ve kullandıkları bir üslup ile Kur'an'ın onları muhatap aldığının farkındadırlar. Buna da bu yüzden herhangi bir itirazları veya anlamadıklarına dair bir fikir beyan ettiklerine dair ifadelerine rastlanmamıştır.³⁰⁸

Kur'an'da anlaşılmayacak âyetlerin bulunması fikrini Kur'an'ın indiriliş gayesine uygun bulmayan ve içlerinde kelâmcıların da bulunduğu bir kısım diğer âlime göre ise, mukattaa harflerinin manaları üzerine kafa yormalı ve bir kısım karinelere de hareketle çeşitli yorumlar yapılabilirdir. Bunu bir çeşit tefsir olarak yorumlayan bu görüşteki âlimler, kendi içinde de çeşitli taksimata giderek bu türden harflerin geçtiği âyetleri farklı şekillerde açıklama cihetine gitmişlerdir.³⁰⁹

Muhammed Ebû Zehre, mukattaa harfleriyle ilgili en kapsamlı bilgileri tefsirinin Bakara sûresini işlediği ilk bölümde ve Yûnus sûresinin başındaki açıklamalarıyla vermiştir. Diğer mukattaa harfleriyle başlayan sûrelerde ise, kısa açıklamalar vererek diğer geniş bilgiler verdiği yerlere müracaat noktasında okuru yönlendirmiştir. Müellif, Bakara sûresinin başında konuya giriş yaptığı kısımda Kur'an'da mukattaa harflerinin geçtiği diğer tüm sûrelerin de girişlerini paylaşmış; bunların en önemli ortak noktalarından biri olarak, kendilerinden sonra Allah'ın vahye sürekli atıfta bulunmasının

³⁰⁸ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, nşr. Ahmed b. Ali, I-II, Darü'l-hadis, Kahire 2006, 27.

³⁰⁹ M.Zeki Duman-Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Mukattaa", *DİA*, XVIII, 404-408.

tesadüf olmadığı üzerinde durmuştur. Mukatta harfleriyle ilgili her defasında bilgi tekrarı yapmayan Ebû Zehre, bazen tamamıyla açıklama yapmamayı da tercih etmiştir.³¹⁰

Muhammed Ebû Zehre, huruf-ı mukattaa ile ilgili başlangıç olarak genel manada şu üç tespiti yapmaktadır:

1. Kur'an'da yirmi dokuz sûre bu harflerle başlamaktadır. Bunların içinde Bakara, Âl-i İmrân, Ra'd sûreleri Medenî sûreler; diğer çoğunluk sûre ise Mekkî sûrelerdir.³¹¹ Mukattaa harfler bağlamında Mekkî sûreler incelendiğinde Kur'an'ın ilk muhataplar olan müşriklere meydan okuma (tahaddî) da bulunduğunu söylemek mümkündür. Kur'an'ın evrensel olma özelliğinin gereği olarak bu meydan okuma her dönem ve her inkârcı topluluk için geçerli olduğunu ifade eden müellif,³¹² şu âyeti bu bağlamda zikretmektedir:

*“De ki: ‘Yemin ederim, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar’.”*³¹³

2. Huruf-ı mukattaa ile başlayan sûrelerde bu harflerin hemen akabinde genelde ilâhî vahiy olan Kur'an'a, onun önemine dikkatler çekilmekte ve vahiy bu minval üzere devam etmektedir. Bu da Kur'an ile bu harfler arasındaki bağlantıyı göstermesi bakımından önemli bir detay olarak durmaktadır. Bu belirtilen durumun dışında; mukattaa harflerinden sonra direkt değil de, dolaylı olarak ilâhî vahye işaret edilen üç sûre bulunmaktadır. Bunlar da; Meryem, Ankebût, Rûm sûreleridir.

3. Bir kısım sûrenin kendileriyle başladığı bu alfabe harfleri on dört tanedir. Bunlar; elif (ا), lâm (ل), mîm (م), sâd (ص), kâf (ك), hâ (ه), yâ (ي), ayn (ع), râ (ر), sîn (س), tâ (ط), hâ (ح), kaf (ق), ve nûn (ن) harfleridir.

Müellif, tüm bu harfleri sıraladıktan sonra okuma yazma bilmeyen bir peygamberin bu harflerden oluşan Kur'an gibi mucize bir kitabın birilerinin iddia ettiği gibi kendi ifadeleri olmayacağının başlı başına delili olarak zikretmektedir. *“Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor ne de onu kendi elinle yazabiliyordun; öyle olsaydı gerçeği çürütmeye çalışanlar kuşkuya düşerlerdi.”*³¹⁴ âyetini de ayrıca bu bağlamda nakletmektedir.³¹⁵

³¹⁰ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 91-95.

³¹¹ Ra'd sûresi için Mekkî olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır.

³¹² Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 94.

³¹³ İsrâ, 17/88.

³¹⁴ Ankebût, 29/48.

³¹⁵ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 95.

Muhammed Ebû Zehre, mukattaa harfleriyle ilgili olarak sahâbî kavilleri başta olmak üzere bir kısım âlimin görüşlerini de paylaşmaktadır. Bazen sadece görüşü paylaşıp isim vermediği de olmaktadır. Bu bağlamda, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'den rivâyetle onların bu harflere bakışı özetle şu şekildedir: Her kitabın kendine has sırları bulunmaktadır; Kur'an'ın sırrı da bu mukattaa harfleridir. Ve bu sırrı sadece sırrın sahibi olan Allah bilmektedir. Bu görüşü, Hz. Ömer, Hz. Osman, İbn Mes'ud gibi sahabîler başta olmak üzere, selef ulemasının önemli bir bölümünün kabul ettiğini aktaran Ebû Zehre, bu görüş sahiplerinin ortak olarak bu harflerin manalarıyla ilgili te'vil cihetine gitmediklerini belirtmektedir. Böylece bu ayetlerin müteşâbihâtan olduğu; Allah'ın bu ifadelerle özel başka manaları kasdetmesi söz konusu ise, bunları kulların bilemeyeceği fikri bu görüş sahiplerinin ilmî tavrına dönüşmüştür.³¹⁶

Ebû Zehre, bundan sonra yapılan te'vil tarzı yorumlara dair bir taksimat yaparak fikrini ortaya koymaktadır. Ona göre, mukattaa harfleri ile ilgili yapılan yorumlar gruplandırıldığında bir grup yorum maksadı aşan hatalı bir tarafa savrulan yorumdur. Diğer yorumlar da bu esrarı anlama çabası olarak değerlendirilebilecek fikirler olarak bir kıymet görebilir. Bu durumda dört başlık altında ele aldığı bu yorumları şu şekilde maddeleştirerek açıklamak mümkündür:

1. Bazı âlimlerin bu tür harflerle ilgili yaklaşımları bütünüyle zandan ibarettir, bir ilmî delile dayanmadan yapılan açıklamalardır. Bunlara göre bu harfler Allah'ın isimlerinin rumuzlarıdır. Ya da bu harfler genel olarak semboldürler. Örneğin; “الم” terkininde “Elif” harfi “Allah”, “Lâm” harfi “Cibril”, “Mim” harfi de “Muhammed” anlamına gelmekte, bu isimlerin sembolleridir denmektedir. Bu tür bir yaklaşımı müellif zan olarak değerlendirmektedir. Hz. Peygamber'den bu konuda hiçbir şekilde açıklama sadır olmamıştır. Hz. Peygamber'in bir ifadesi olsaydı zaten bu harflerdeki kapalılık ortadan kalkar ve bu âyetler herhangi bir tartışmaya mahal kalmayacak şekilde muhkem âyetler olarak değerlendirilecekti diye zikretmektedir.³¹⁷
2. Bazı âlimlere göre de bu âyetlerin tefsiri yapılabilmelidir. Allah bu mukattaa harfleriyle Kur'an'ın muarızlarına meydan okumakta ve adeta bunun benzerini getirmek istiyorlarsa “İşte Kur'an bu harflerden oluşmaktadır, siz de benzerini

³¹⁶ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 96.

³¹⁷ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 97.

yapabiliyorsanız yapın” demektedir. Yani özetle mukattaa harfleri Kur’an’ın meydan okuması (tahaddi) nın görünür halidir diye düşüncelerini dile getirmektedirler.³¹⁸

3. Bir kısım müfessire göre ise bu harflerin işlevi bulunmakta bu hususla alakalı olarak yorum yapılabilir. Şöyle ki; Hz. Peygamber ümmî bir peygamberdi, birilerinin iddia ettiği gibi Kur’an, O’nun kendi ifadelerinden oluşan bir kitap değildir, bunun en önemli delillerinden biri de mukattaa harfleridir. Ümmî bir insan ancak kelimelerle konuşur, hece ile konuşmaz, hâlbuki bu harfler hece harfleridir, okuma yazma bilmeyen bir insanın söyleyebileceği, ortaya koyabileceği bir durum değildir. Bu da Kur’an’ın tamamıyla ilâhî vahiy olduğunun bir başka ispatı ve delilidir, demektedirler.³¹⁹
4. Bir başka grup müfessir de bu âyetleri yorumlarken şu şekilde açıklamalar yapmışlardır: Kur’an’ın ilk muhatapları olan müşrikler zaman zaman Kur’an’ı dinlediklerinde ondan oldukça etkilenmekteydiler. Kur’an’ın lafzının güzelliği, âyetlerinin arasındaki münasebet, hoş musikisi vb hususlar onların dikkatini çekiyor, dinlemekten kendilerini alıkoyamıyorlardı. Bu bağlamda mukattaa harfleri de onların kendi içlerinde benzer bir biçimde kullandıkları bir iletişim üslubu olduğu için buna şaşırıyorlardı ve bu anlamda onların mukattaa harfleriyle ilgili herhangi bir itirazlarının olmayışı da bu şekilde daha da anlaşılmaktadır.³²⁰

Bu başlık altında son olarak Muhammed Ebû Zehre’nin, mukattaa harfleriyle ilgili Kur’an’da yer alışlarına dair çeşitli hikmetleri zikrettiği değerlendirmelerini maddeler halinde sıralamak istiyoruz. Müellif, bu noktada şunları ifade etmektedir:

- a. Mukattaa harflerinin manalarının tam ve kesin bir biçimde bilinme ihtimali yoktur. Bunlar Allah’ın Kur’an’a yerleştirdiği sırlardır ve gerçek mahiyeti ve kasdı ancak Allah bilir.³²¹
- b. Bu harfler, Kur’an’ın i’câz yönlerinden birisidir. Kur’an bu harflerle muarızlarına meydan okumaktadır. Kur’an’ı oluşturan kelimeler herkesin bildiği ve aralarında da belli bir düzeyde kullandıkları hecâ harfleridir. Eğer bu Kur’an

³¹⁸ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü’t-Tefâsîr*, I, 97.

³¹⁹ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü’t-Tefâsîr*, I, 97.

³²⁰ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü’t-Tefâsîr*, I, 97-98.

³²¹ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü’t-Tefâsîr*, VII, 3498.

ilâhî vahiy eseri değilse, insan ürünü ise bu harfleri kullanarak kitabın benzerini getirmeleri hususunda müşriklere ve kıyamete kadar gelecek tüm karşı çıkanlarına meydan okumaktadır ve bu meydan okuma devam edegelen bir meydan okumadır.³²²

- c. Mukattaa harfleri bulundukları sûrelerin bir ismi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Kur'an'ın isimleri arasında da zikredilebilirler. Çünkü genel olarak bu harflerden sonra ilâhî vahiyden, Kur'an'ın öneminden bahsedilmektedir.³²³
- d. Hz. Peygamber okuma yazma bilmeyen ümmî bir peygamberdir. Bu harfler ile Kur'an âyetlerinin oluşması kitabın, ilâhî vahiy olduğunun ayrıca bir ispatıdır. Hz. Peygamber, kendisi hiçbir şekilde bu harfleri kullanarak bir âyet oluşturamaz, o kelimelerle konuşurdu, harflerle yazma bunları bir araya getirme okuma yazma bilen bir insanın fiili olabilir.
- e. Kur'an'ın ilk muhatapları olan Mekke müşrikleri her ne kadar Kur'an'a karşı çıkıyor, muarız davranıyorlarsa da bir taraftan da işittiklerinde çoğunlukla kendilerini dinlemekten alıkoyamıyorlardı. Kur'an'ı dinlerken birçok şey dikkatlerini çekmekle beraber, mukattaa harfleri özellikle dikkatlerini çekmekteydi. Günün Arapları bu tür harflerle kendi aralarında da konuştukları için,³²⁴ Kur'an'a birçok yönden itirazları hep oluyordu ancak, bu harflerle ilgili özellikle yaptıkları bir itiraz bilinmemektedir.³²⁵
- f. Mukattaa harfleri Kur'an'ın müteşâbihâtındandır. Müteşâbihât ile ilgili yaklaşım, bunları rastgele yorumlamamak şeklinde olmalıdır. Bu tür yoruma kaçmak, ancak kalplerinde eğrilik olanların yapacağı türden bir davranıştır. Kur'an'a doğru bir tavırla yaklaşma gayesi içinde olanlar bu tür âyetlerin bulunuş gaye ve hikmetlerine dair, delillere dayanarak yorumlarda bulunabilirler.
- g. Mukattaa harflerinin ne olduğuna dair Kur'an'da müstakil ifadeler ve açıklamalar bulunmamaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber'den bize bu konuyla ilgili intikal eden herhangi bir sahih rivâyet ve açıklama da yoktur. Tüm bu bilinenlere rağmen yine de ısrarla tefsir etmeye çalışmak, gaybı taşlamak, yani bilinmeyen

³²² Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, VII, 3498.

³²³ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, VII, 3498.

³²⁴ قُلْتُ لَهَا قَفَى فَقَالَتْ قَافٍ / لَا تَحْسِنُ أَنَا نَسِينَا الْإِجَافَ beyti, bu konuda verilebilecek önemli örneklerden biridir.

³²⁵ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, II, 1098-1099; VIII, 4064; a. Mlf, *el-Vahdetü'l-İslâmiyye*, Çev., İbrahim Sarmış, İslam Birliği, Esra Yayınları, Konya: 1996, 23-47.

hakkında zan üzere tahmin yürütmek demektir. Müminlerin bu harflerin manalarını bilmek gibi bir görevleri bulunmamaktadır. Dolayısıyla tavırları da bu doğrultuda olmalıdır.³²⁶

2.16. İSRÂİLİYAT

İsrâîliyyât, Hz. Ya'kûb'un ikinci adı veya lakabı olan İsrâîl kelimesiyle nisbet ismi oluşturan İsrâîliyye'nin çoğuludur. Çoğunlukla Yahudi, az da olsa Hristiyan kaynaklarından nakledilen “efsane, kıssa, olay veya bilgi” anlamında kullanılır. Hz. Ya'kûb'un soyundan gelen Yahudiler İsrâîloğulları diye anılmıştır. Bir kısım müellif, İslâm karşıtlarının bu dine eklemek istedikleri asılsız ve uydurma haberler hakkında da aynı terimi kullanmışlardır. Bir kısmı ise Yahudi kaynaklı bilgiler için isrâîliyyât, Hristiyan kaynaklı olanlar için “mesîhiyyât” veya “nasrâniyyât” kelimelerine yer vermişlerdir. Eski din ve kültürlerden İslâm kaynaklarına aktarılan bilgilerin genellikle İsrâîliyat diye anılması muhtemelen Yahudilerin daha eski bir dinin mensubu olmaları, o dönemde Arap yarımadasında Araplar tarafından daha çok bilinmeleri ve çoğunluğu teşkil etmeleri gibi sebeplerden dolayıdır. İslâm kaynaklarında isrâîliyyât'la benzer anlamda kullanılan başka ifadeler de yer almaktadır. Bilhassa fıkıh ilminde dinî bir delil olarak kabul edilen “şer'u men kablenâ”(önceki ümmetlerde mer'î kurallar), mutlak hakikat anlamında bütün dinlerde rastlanan “hikmet” veya “ulûmü'l-evâil” (öncekilerin bilgileri) tabirleri bunlardan bazılarıdır.³²⁷

Farklı metot ve ekollere göre hazırlanmış tefsirlere bakıldığında, genellikle mukaddimelerde tefsirlerinde nasıl bir yol takip edecekleri bilgisini detaylı bir biçimde vermektedirler. Bu yol haritalarında da genel olarak isrâîlî rivâyetlere yer verileceği bilgisi olmamakla beraber, içeriklerde zaman zaman bu tür aktarımlara oldukça fazla yer verildiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu konuda bir taksimat yapmak gerekirse tefsirlerin isrâîlî rivâyetler bağlamında genel olarak şu kısımlara ayrıldığı görülmektedir:

- a. Her çeşit isrâîliyyâtı isnatlarıyla beraber nakleden, tenkit noktalarını çoğunlukla okuyucuya bırakanlar,

³²⁶ Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, 136-140.

³²⁷ İbrahim Hatiboğlu, “İsrâîliyyât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIII, 195.

- b. İsrâilîyyâtı isnadlarıyla birlikte rivâyet edip aynı zamanda değerlendirmesini de yapanlar,
- c. İsrâilîyyâtın her türlüünü senedsiz ve bir değerlendirmede bulunmadan rivâyet edenler,
- d. İsrâilîyyâtı isnadsız rivâyet edip durumu hakkında bazen bilgi verenler,
- e. İsrâilîyyâtı isnadsız olarak durumlarını açıklamak gayesiyle rivâyet edenler,
- f. Önceki müfessirleri isrâilîyyât nedeniyle şiddetli bir şekilde tenkit edip aynı şeyi kendi yapanlar.³²⁸

İsrâilîyyât, çeşitli başka tasniflere de konu olmuş bir kavramdır. Senedi yönünden ele alındığında şu şekilde başlıklar halinde taksim edildiğini görmek mümkündür:

- a. Sened ve metin bakımından sahih ve sağlam olan isrâilîyyât.
- b. Sened ve metin bakımından zayıf ve şüpheli olan isrâilîyyât.
- c. Mevzu' (uydurma) olan isrâilîyyât.

İsrâilî rivâyetler, içerikleri, verdikleri haberler yönüyle de bir taksimata tabi tutulmuşlardır:

- a. İnançla ilgili olan haberler.
- b. İbâdet ve dinî ahkâm ile ilgili olan haberler.
- c. Vaaz ve nasihat türünden bilgileri ihtiva eden rivâyetler ve haberler.³²⁹

Muhammed Ebû Zehre, Emevîler döneminde genel olarak İslâmî ilimlere, özel olarak da tefsir kitaplarına isrâilî rivâyetlerin dâhil edildiğini belirtmiştir. Müellif, Tabîin döneminde yaygın bir biçimde âyetlerin tefsiri bağlamında görülen bu tür rivâyetlerde her ne kadar iyi niyet görünse de Kur'an'ın doğru anlaşılmasına yardımcı olmadığı kanaatindedir. Öte yandan yine bu dönemde Yahudiler tarafından isrâilîyyât türü haberlerin, Hristiyanlar tarafından da yalan yanlış rivâyetlerin kasıtlı olarak, Kur'an'ı tahrif amacıyla tabîinden olan insanlara nispet edilerek İslâmî kitaplara sokulduğunu belirtmektedir.³³⁰

³²⁸ Enbiya Yıldırım, *Tefsir ve Hadiste İsrâilîyyat*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, 129-131.

³²⁹ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâilîyyât*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara trs, 8-9.

³³⁰ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 26-27.

Ebû Zehre, bunun en önemli örneklerinden biri olarak Ahzâb sûresinin şu ayetlerinin tefsirinde bir kısım tefsir kitaplarında yazılanları adres göstererek aktarmıştır:

*“Allah ve resulü herhangi bir konuda hüküm verdiklerinde artık mümin bir erkek veya kadın için işlerinde tercih hakları yoktur. Allah’ın ve resulünün emrine itaat etmeyenler doğru yoldan açıkça sapmışlardır. Bir zaman, Allah’ın kendisine lütufta bulunduğu, senin de lütuftkâr davrandığın kişiye, “Eşinle evlilik bağını koru, Allah’tan kork” demiştin. Bunu derken Allah’ın ileride açıklayacağı bir şeyi içinde saklıyordun; öncelikle çekinmen gereken Allah olduğu halde sen halktan çekiniyordun. Zeyd onunla evlenip ayrıldıktan sonra müminlere, evlâtlıklarının -kendileriyle beraber olup ayrıldıkları- eşleriyle evlenmeleri hususunda bir sıkıntı gelmesin diye seni o kadınla evlendirdik. Allah’ın emri elbet yerine getirilecektir. Allah’ın, kendisi için takdir ve emrettiği bir şeyi yerine getirme hususunda peygamber için bir sıkıntı ve sakınca olamaz. Allah’ın hükmü değişmez kaderdir. Daha önce gelip geçen, Allah’ın vahyini insanlara ulaştıran, O’ndan çekinen, Allah’tan başka hiçbir kimseden çekinmeyen peygamberler hakkında da Allah’ın kanunu böyledir. Hesap sorucu olarak Allah kâfidir.”*³³¹

Ebû Zehre, Hz. Peygamber’in, müminlerin annesi Zeyneb bint Cahş ile olan evliliğine dâir O’nun kendisinin Hz. Zeyneb’i sevdiğinden ötürü Zeyd’i bu evlilikten kasıtlı olarak ayırdığına dair naklen de olsa bazı ifadelerin bir kısım tefsir kitaplarında yer aldığını belirtmiştir. Benzer iftiraların yer aldığı bir kısım ifadelerin tabîinden bazılarına isnat ile Taberî gibi müfessirler başta olmak üzere bazı eserlerde görüş olarak bile yer almasına müellif şiddetle karşı çıkmaktadır. Ayrıca özel olarak bu konudaki kendi görüşünü de çeşitli âyetleri delil göstererek izah etmeye çalışmaktadır. Bu açıklamalarda özet olarak; Hz. Peygamber’in kasıtlı bir biçimde bu evliliğe asla bir müdahalesinin olmadığını, bu dönemde şartların kendi tabîî akışı içinde gerçekleştiğini izah etmektedir.³³²

Muhammed Ebû Zehre, tâbiîn döneminden itibaren tefsirlerde görülmeye başlanan isrâîlî rivâyetlere karşı oldukça dikkatli olunması gerektiğini belirtir. Bu tür rivâyetlerin her bakımdan yeterince zengin olan Kur’an manalarına hiçbir şekilde olumlu bir katkı sunmayacağını birçok defa ifade etmektedir. Bir kısım aktarılan rivâyetin Kur’an ile

³³¹ Ahzâb, 33/36-39; Bu konudaki görüşler ve bir kısım açıklamalar için bkz. Demirci, *Kur’an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, II, 580-586.

³³² Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü’t-Tefâsîr*, I, 27-28.

çelişmemesinin de savunduğu bu fikri çürütmeyeceğini ayrıca iddia etmektedir. Yani Kur'an, kaynağı belli olmayan, Hz. Peygamber'e hiçbir şekilde isnad edilemeyen bir kısım dışarıdan rivâyetle zenginlik kazanmaz, demektir.³³³

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ı açıklama görevi olan Hz. Peygamber' den isrâîlî rivâyet olarak nitelendirilebilecek hiçbir sözün sadır olmadığını, ayrıca sahâbeden de bu bağlamda sahih senedle bize intikal eden bir ifadenin bulunmadığını ifade etmektedir. Bu türden rivayetlerin Kur'an'a ve onun insanlığa gönderiliş gayesine bir katkısının olmadığı düşüncesinde olan Ebû Zehre, kendi tefsirinde ve Kur'an'a dair çalışmalarında bu tür rivâyetlere itibar etmemiştir. Mefhumu Kur'an ile çelişmeyen isrâîlî rivâyetlerin bile bir faydası olmadığını düşündüğünden bunların da âyetleri anlama çabası içinde kendisine yer bulabilecek açıklamalar olmadığını açıklamaktadır.³³⁴

2.17. KUR'AN'IN İ'CÂZİ

Muhammed Ebû Zehre'nin Kur'an ilimlerine bakışını ve özelde de “*el-Mu'cizetu'l-kübrâ*” adlı eserini muhteva itibariyle ele almaya gayret ettiğimiz bu çalışmamızda, müellifin eserinde önemli bir yer ayırdığı Kur'an'ın İ'câzı başlıklı bu bölüme geçerken, İ'câz kavramının manasına dair bir açıklama ile başlamak istiyoruz.

Sözlükte “gücü yetmemek, yapamamak” anlamındaki **acz** kökünden türetileni **câz** kelimesi “âciz bırakmak” demektir. Terim olarak genellikle “Kur'an'ın, sahip bulunduğu edebî üstünlük ve muhteva zenginliği sebebiyle benzerinin meydana getirilememesi özelliği” diye tanımlanır. Ya da buna yakın bir mana olarak “Kur'an'ın, benzerini yapmaktan insanları âciz bırakması”³³⁵ olarak da tarif edilmektedir. Bu tanımlarda yer alan edebî üstünlük birinci derecede Arap diline vâkıf olan edipleri ilgilendirirken muhteva üstünlüğü bunlarla birlikte bütün aklîselim ve ilim sahibi insanları ilgilendirmekte ve böylece Kur'an'ı evrensel bir ilâhî mesaj haline getirmektedir.³³⁶

³³³ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, I, 30.

³³⁴ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, II, 859-861.

³³⁵ Muallim, Nâci, *İ'câz-ı Kur'an*, haz. Ümit Şimşek, Marifet Yay., İstanbul 1997, 17.

³³⁶ Rummânî, *en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'an (Selâşü resâ'il fî i'câzi'l-Kur'an* içinde, nşr. Muhammed Halefullah – Muhammed Zağlûl Sellâm), Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), 69-70; el-Bakıllânî, Ebû Bekir Muhammed İbn Tayyib, *İ'câzü'l-Kur'an*, nşr. M. Şerif Sukker, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, 13-21.

Allah her peygamberi, insanları hayrete düşüren, benzerini getirmekten âciz bırakan, olağanüstü birtakım hallerle göndermiştir. Hz. Peygamber'in bu anlamda en büyük mucizesi, insanları düşünmeye sevk eden, çağlar boyu geçerliliğini sürdüren, her dönemde başvuru kaynağı ve delili olma özelliğini taze tutan Kur'an'dır.³³⁷

Kur'an'da i'câzü'l-Kur'ân bir terkip olarak geçmemekle birlikte Kur'ân'ın beşer sözü değil insanların benzerini meydana getirmekten âciz kaldıkları ilâhî bir kelâm olduğu hususu ısrarla belirtilmektedir. Hz. Peygamber'in nübüvvetini inkâr edenler diledikleri takdirde Kur'an'a benzer sözler söyleyebileceklerini ileri sürmüşlerdir.³³⁸ Bu iddialarıyla yetinmeyen zevat, Hz. Peygamber'den hissî mucize göstermesini istemişlerdir. Kur'an'ın başlı başına kâfi bir mucize olduğu bir cevap olarak bu muarızlara verilmiş;³³⁹ şayet güçleri yetiyorsa bütün yardımcılarını da çağırarak benzer bir eser meydana getirmeleri istenmiş, fakat bunu asla yapamayacakları da ifade edilerek kendilerine meydan okunmuştur (tahaddi).³⁴⁰

Öteden beri âlimler, düşmanlarının bir benzerini getirmekten âciz kaldığı Kur'an'ın çeşitli özelliklerini ortaya koymak, daha görünür hale getirmek için birçok eser telif etmişler ve bu konuda farklı fikirler izhar etmişlerdir.³⁴¹ Çalışmamızın bu kısmında Muhammed Ebû Zehre'nin Kur'an'ın i'câzına bakışını, eserlerinde bu konuyu nasıl ele aldığını aktarmaya çalışacağız.

Ebû Zehre, konuya giriş yaparken Arap Yarımadasına dair tarihçilerin yaklaşımlarını aktararak başlamıştır. Buna göre bu coğrafya, Hz. Peygamber'den önce de birçok peygambere ve getirdikleri ilâhî vahye ev sahipliği yapmış topraklardır. Hatta kimisine göre, Hz. Nuh başta olmak üzere; Hz. İdris, Hz. Salih, Hz. Şuayb, Hz. Hûd, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail de bu toprakların misafir ettiği peygamberlerdendir. Bu durum yarımadayı kültürel, sosyal dinî çeşitlilik bakımlarından oldukça zengin kılmıştır.³⁴²

³³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXI, 403.

³³⁸ Enfâl, 8/31.

³³⁹ Ankebût, 29/50-51.

³⁴⁰ Bakara 2/23-24; Yûnus 10/37-39; Hûd 11/13; el-İsrâ 17/86-88.

³⁴¹ Örneğin: Rumânî, *en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân*; Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*; Abdülkâhir el-Cürçânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*; Süyûtî, *Mu'terekü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân*.

³⁴² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 49; Müellif bu kısımda Hz. Peygamber'in de Arap Yarımadasında risâlet vazifesiyle görevlendirilmesinin gerekçelerini açıkladığı *Hatemü'n-Nebîyyîn* adlı eserine atıfta bulunmuştur. Bu konuda müellifin geniş açıklamaları için bkz., Mehmet Keskin, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, Birleşik Yay., İstanbul, 1993.

Müellif, genelde Arap Yarımadası, özelde Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği bölgenin diline, kültürüne dair bilgiler verirken adeta sonrasında Kur'an'ın eşsiz söz, dizimi, belâgatı ve kuvvetli lafız gücünü anlatacağı kısma temel teşkil edecek ifadelerle konuyu açıklamaya çalışmaktadır. Dönemin Araplarının çok önemli bir kısmının göçebe bir hayat (bedevî) yaşamalarının kültüre, birlikte yaşamaya dair bazı olumsuzlukları beraberinde getirdiğine işaret eden Ebû Zehre, ancak özellikle dil yönünden bunun çok orijinal bir zenginliği de barındırdığını ifade etmektedir. Çünkü genelde okuma yazma bilmeyen bu topluluklarda bozulmamış, pürüzsüz bir dil ve kelime zenginliği bulunmaktadır. Bu özellik de onları kendi çağdaşlarından ayıran en temel vasıflardan biri olarak dikkat çekmektedir.³⁴³

Muhammed Ebû Zehre, Arapların diline, kültürüne, lehçe ve diğer öne çıkan bu yöndeki özelliklerine genişçe yer verdikten sonra sözü hicrî 544 yılında vefat eden Kâdî İyâz'a getirir ve ondan alıntılanarak Kur'an'ın i'câz yönleri ve Arapların o dönem içinde bulundukları dilsel durumlarıyla ilgili görüşlerini verir. Bu noktada paylaştığı Kâdî İyâz'ın konuyla ilgili görüşleri özetle şu şekildedir:

“Araplar, Kur'an'ın indirildiği dönemde çağdaşlarına göre sözün ve edebiyatın ustası konumundaydılar. Buna rağmen Kur'an, yazımının güzelliği, ifadelerinin arasındaki uyum, fesahat ve belâgatıyla Arapları aciz ve çaresiz bir durumla karşı karşıya bırakmıştır. Hâlbuki onlar, hikmet ve bilgi yüklü söz kültürleriyle bilinmekteydiler. Konuşma sanatı, kıvrak zekâ özellikleriyle kendi dönemlerinin tartışmasız önde olanları idiler. Onları güçlü ve itibarlı hale getiren bu kültürlü ve hazır cevaplı halleri, kendi aralarında bile çeşitli yarışmaların düzenlenme nedeni olmuştur. Bu bağlamda, şiir ya da söz ile atışma, methiyeler ve hicivlerle yarışma, birbirlerine bu anlamda üstünlük kurmaya çalışırlardı. Yani söze ve ifadeye dair birçok güzelliğin temsilcisi konumunda bulunmaktaydılar.³⁴⁴

Araplar yerleşim biçimi ve yaşama şekillerine göre ana hatlarıyla ikiye ayrılmaktaydılar: Çölde yaşayan bedevîler ve şehir veya kasabalarda yaşayan medenîler. Bedevîler; ifadeleri sağlam, kelime hazineleri oldukça geniş, dil kabiliyetleri oldukça ileri

³⁴³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 49-50.

³⁴⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 50.

olan kişilerdi. Medenî olanlar da aynı şekilde düzgün ifade kabiliyetine sahip, az sözle çok şey anlatabilme özelliğine sahip insanlardı...’’³⁴⁵

Muhammed Ebû Zehre, Kâdî İyâz’ın bu görüşlerini aktardıktan sonra sözü Kur’an’ın i’câz yönüyle ilk muhatapların dil başta olmak üzere bu anlamdaki edebî seviyelerine getirir. Bir şeyin mucize olması demek, tüm zamanları içine alması, zamanlar üstü olması demektir. Peygamberlerin Allah tarafından toplumlarıyla buluşturdukları olağanüstülükler, eskiden beri ilgili toplumların bildikleri, çok iyi yapabildikleri bazı alanlarda onları takatsiz bırakacak şekilde güçlerinin çok üstünde bir kıymette olmaktaydılar.³⁴⁶

Bu durum benzer bir şekilde Kur’an için de söz konusudur. Kur’an’ın indirildiği dönemin insanı bedevî olsun, medenî olsun; genel olarak dile vakıf, pürüzsüz bir ifade biçimi, belîğ ve fasih konuşma şekli başta olmak üzere bu anlamda kültürel bir zirve hali yaşamaktaydılar. Dolayısıyla Kur’an ile ilk muhatap olduklarında tavırları, çoğunlukla edebî zenginliği, dil ve ifade kuvveti noktasındaki zirve hali onları cezp etmesi şeklinde gerçekleşmiştir.³⁴⁷

Ebû Zehre, Kur’an’ın ilk muhataplarının durumunu anlatırken söz, Kur’an’ın insanı aciz bırakan ifade kuvvetine gelince; Kur’an’ın bu ve buna benzer tüm özelliklerinin sadece o günün konusu olmadığı, tüm zamanları ve tüm insanları kapsayacak şekilde evrensel olduğunu ifade eder. Kur’an gerek lafız ve nağme açısından gerekse maksadı ifade etme, lafızlarında ve ibarelerinde edebî türleri ortaya koyma bakımından en üst seviyede olan ilâhî kelâmdır. Öyle ki; Kur’an’daki her bir ifade, düşünce ve hayal bazında eşsiz, hassas bir biçimde mükemmel beyanî tasvirleri karşılamaktadır. Bu sadece kelime, lafız bazında böyle değildir. Aynı ahenk ve uyum Kur’an’ın cümle yapısında, cümleler arası uyumda ve sonrasında sûreler arası münasebette de bu şekilde ortaya çıkmaktadır.³⁴⁸

Müellif konuyu biraz daha açarak özetle şunlara da değinmektedir:

³⁴⁵ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 50-51. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâdî İyâz, *eş-Şifâ; bi Ta’rifi Hukûki’l-Mustafa*, Dimeşk, Dâru’l-Feyhâ, 2000, 317-319; Kâdî İyâz, *eş-Şifâ (Şifâ-i Şerif Tercüme ve Şerhi)*, terc. Suat Cebeci, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992, 201-202.

³⁴⁶ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 51.

³⁴⁷ Ebû Zehre, *Şeriatü’l-Kur’an*, Çev: Ali Arslan, *Kur’an Nizamı*, Kazdal Yayınevi, İstanbul, 1969, 7-12; a. Mlf, *İslama Davet*, Çev., Maşuk Aydın, Birleşik Yayınları, Ankara: ts. s, 83-87.

³⁴⁸ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 51-52.

Hız. Peygamber'in en büyük mucizesi olan Kur'an-ı Kerim'de iki husus bulunmaktadır ki, bu iki husus dikkatle incelendiğinde insanlığı önemli neticelere ulaştırmaktadır:

- a. Kur'an beşer takatini aşan bir edebî muhteveya sahiptir. Bunu ilk andan itibaren bütün muhatapları genel olarak böyle görmüşlerdir. Ama bu özellikleri onu asla anlaşılmaz kılmamıştır. Aksine ilk dönem Arap toplumu başta olmak üzere okuyan herkesi içine alacak, onların anlayacağı, kavrayabilecekleri bir dil yapısına da sahiptir. Yani eşsizliği ve anlaşılabilir oluşu bir arada tutabilen yegâne ilahi vahiydir.³⁴⁹
- b. “Şüphesiz o Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik. Onun koruyucusu da elbette biziz”³⁵⁰ âyetinde de ifade edildiği üzere bu eşsizlikte vahyedilen ilâhî kelâm, evrensellik ve kalıcılık özelliklerini de kendisinde barındırmaktadır. Bu aynı zamanda Hız. Peygamber'in de gönderilen son elçi olmasıyla oldukça uyumlu bir durumdur. Ve ondan sonra peygamber gönderilmeyeceği demek, onunla gönderilen de korunacak, muhafaza edilecek demektir.³⁵¹

Bu konuyla alakalı olarak Hız. Peygamber'den şöyle bir rivâyet nakledilmektedir: *“Hiçbir peygamber yoktur ki, kendisine insanoğlunu imana getirecek türden bir mucize verilmiş olmasın. Ama bana verilen mucize ise, Allah'ın bana indirmiş olduğu vahiydir. Bu sebeple kıyamet gününde, peygamberler içerisinde ümmeti en çok olan peygamber olmayı ümit ediyorum.”*³⁵²

*“De ki: Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'an'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine destek de olsalar, yine de onun benzerini getiremezler”*³⁵³âyetinde de anlaşılabacağı üzere, Kur'an'ın muarızları başta olmak üzere inanmayanlarına zamanlar üstü bir meydan okuması söz konusudur. Haddi zatında Kur'an tüm insanlığa gönderilmiş mucize bir kitaptır. İlk dönemde Kur'an'a muhatap olan insanların anladıkları, konuştukları dil olan Arapça olarak indirilmiştir.

³⁴⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 52.

³⁵⁰ Hicr, 15/9.

³⁵¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 52.

³⁵² Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 1; Müslim, İman, 239.

³⁵³ İsrâ, 17/88.

Böyle olmakla beraber, Kur'an, dil, belâgat ve fesahat özellikleriyle ileri sayılabilecek ilk muhatap toplumu aciz bırakacak bir seviyededir. Sonraki dönemler için de geçerli olan bu hususiyetleri, manasıyla, şeriatıyla, hukukî ilkeleriyle, barındırdığı tüm ilmî prensipleriyle insanlığının tümünü aciz bırakacak demektir. Nitekim bu hususa değinen ilgili âyetlerin zaman ne kadar ilerlese de bu meydan okumayı devam ettirmeleri bu hakikatin en büyük ispatı olarak durmaktadır.³⁵⁴

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın i'câzı konusunu işlerken "Arap Toplumunun Kur'an İle Buluşması" adıyla bir alt başlık oluşturmuştur. Şimdi i'câz ile de bağlantısını kurduğu bu bölüme dair fikirlerini özet olarak aktarmaya çalışacağız:

*"Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir aşılınmış yumurtadan yarattı. Oku! İnsana kalemle (yazmayı) öğreten, ona bilmediklerini bildiren Rabbin, en büyük kerem sahibidir."*³⁵⁵ âyetleri Hz. Peygamber'in vahiy ile tanıştığı âyetlerdir. Bu ilk inen vahiy ile beraber Hz. Peygamber'in Risalet vazifesi başlamış, Allah'ın yardımıyla bu görevi layıkıyla yapmış ve bu sayede nicelerinin gönlüne girmeyi başarmıştır. Bu görevini yapmaya başladığı ilk anda vahyin ilk muhatapları olan müşriklere daveti götürürken ve onları yeni dine çağırırken Hz. Peygamber'in başlıca iki dayanağı bulunmaktaydı:

a. Hz. Peygamber, öncelikle insanları davet ettiği hakka kendisi dayanmış ve güvenmiştir. Çünkü hak, bizzat güçlü ve kuvvetli olandır. Zaman da göstermiştir ki, asabiyet duygularının kendisini köreltmediği veya nefis ve güç karşısında boyun eğmemiş herkes hakkın yanında yer almıştır. Zaten ilk muhatap toplum tevarüs ettikleri kadîm bilgilerinden de biliyorlardı ki, Hz. İbrahim başta olmak üzere haberi kendilerine ulaşmış her peygamberin ilk daveti tevhide olan davettir. Hz. Peygamber de elbette kendinden önceki diğer peygamberlerin yaptığı gibi gönderildiği topluluğa Allah inancı ile ilgili yaptıkları yanlışları hatırlatıp, tevhid inancına dair anlatılacakları hikmet ve güzel bir üslup ile anlatmış, onları hakka davet etmiştir.³⁵⁶

b. Hz. Peygamber, ikinci olarak; geçmişte de gelecekte de kendisine batıl karışmamış, karışmayacak olan ilahî vahiy, Kur'an-ı Kerim'e güveniyordu. Bu

³⁵⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 52-53; a. Mlf, *İslam'da Toplum Düzeni*, Çev., Nurettin Demir-Vesim Taylan, İstanbul 1993, 53-68.

³⁵⁵ Alak, 96/1-5.

³⁵⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 53.

bağlamda yol gösterici, hidayet kaynağı olan Kur'an'ı putlara tapmakta olan kavmine okumuş, onları yanlışları hakkında uyarmıştır. Hz. Peygamber, Kur'an'ın eşsiz lafız gücü ve belâgatı ile beraber onu müşriklere okuduğunda, müşrikler birçok noktada Kur'an'dan etkilenmekle birlikte yine de önemli bir kısmı inatçı bir tavır sergileyip inanmaktan yüz çevirme yolunu tercih etmişlerdir.

*“Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine uyun’ denildiğinde, ‘Hayır biz (yalnız), atalarımızı üzerinde bulduğumuz (inanc)a uyarız’ derler. Peki, ya ataları bir şey düşünmeyen, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?”*³⁵⁷âyetinde de anlatıldığı gibi bir kısım müşrikler, Kur'an'dan ve muhtevısından etkilenmekle beraber, atalarına ihanet edecekleri düşüncesiyle ve buna yakın bir anlamda çevrelerinin olumsuz baskısıyla iman etme cihetine gitmemişlerdir.³⁵⁸

Muhammed Ebû Zehre, genel manada konuyla ilgili bu çerçeveyi çizdikten sonra müşriklerin Kur'an'ın üslup güzelliğine olan hayranlıklarını itiraf etmekten geri durmadıklarını, zaman zaman gizli de olsa dinlemek için uğraştıklarını naklederek, durumu şu şekilde anlatmaya devam etmektedir:

Müşrikler söylemlerine ve inançsız eylemlerine devam ederlerken, kendi aralarında bir araya geldiklerinde sürekli bir biçimde Kur'an ve Hz. Peygamber'i konuşmaktaydılar. Kur'an'ın getirdiklerine, anlattıklarına, önceki ümmetlerden bahsettiklerine varana kadar söz konusu hakikatlere nasıl karşı çıkacaklarına karar veremez durumdaydılar. Bazen ortaya attıkları düşüncelere kendileri bile inanmıyorlardı.³⁵⁹

Kur'an'ın edebî üstünlüğü, dil ve ifade zenginliği ise başlı başına müşrikleri çaresiz bırakan bir unsurdu. Kendilerinde bulunan şiire yatkınlık, hitabet yeteneği, konuşmalarda akıcılık vb. hususlar aslında Kur'an karşısındaki acziyetlerini derinleştiren birer negatif faktöre dönüşüyordu. Bir taraftan çocukluğundan itibaren tanıdıkları Hz. Peygamber vardı. O'nu; sözüyle, tavrıyla ve birçok yönüyle zaten biliyorlardı. Getirdiği vahyi bazen kendisinin uydurduğu sözler olarak ifade etmeye çalışsalar ve bu şekilde karalama yoluna

³⁵⁷ Bakara, 2/170.

³⁵⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 54.

³⁵⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 54.

gitmeye uğraşsalar da; kendi başlarına kaldıkları hususi toplantılarda asıl gerçeğe yüzleşiyor ve gerçek durum karşısında ne kadar da çaresiz olduklarını itiraf ediyorlardı.³⁶⁰

Ebû Zehre, ilk dönem Kur'an muarızlarının bazen benzerini getirmek şeklinde olmasa bile bir şeyler denemeye yeltendiklerini, ama asla başaramadıklarını ifade etmektedir. Bunun yanında onların azılı olan, ileri gelenlerinin Müslümanlara akla hayale gelmedik işkencelerle çile çektirdiklerini, Hz. Peygamber başta olmak üzere Müslümanlarla sürekli alay edip, onları hafife aldıklarını ve bu davranışlarını oldukça mubah saydıklarını da eklemektedir.³⁶¹

Tüm bu hakaret ve aşağılayıcı davranışlarla beraber durum Kur'an'ın edebî yönü, muhtevası, dil ve ifade zenginliği gibi hususlara geldiğinde müşriklerin bu konulara dair bir şey diyemedikleri görülmektedir. Kur'an, aciz bırakmıştır, karşı çıkanları, iman etmeyenleri kendi hakikati karşısında diz çöktürmüştür. Kur'an'ı dinlemek için bazen birbirlerinden habersiz ama aynı yere toplandıkları tarihin kaydettiği gerçeklerdendir. Müellif sözün bu noktasında durumu bazı örnekler vererek daha da izah cihetine gitmiştir.³⁶²

Genel olarak insanlar Kur'an'ı dinlediklerinde, ondaki üstün belâgî özelliklerden etkileniyorlar, Kur'an'ın âdeta çekim alanına istemsizce de olsa giriyorlardı. Müşrikler bir taraftan tüm uğraşlarına rağmen insanların birer birer Kur'an'ın etrafında yer almaya başladıklarının da farkındaydılar. Böyle olunca kendi aralarında Kur'an'ı dinlememek için konuştukları, bu konuda anlaşmaya çalıştıkları görülmektedir. Hatta kazara bir yerlerde Kur'an'ı işitecek olsalar, uğultu ve gürültü çıkararak onu sesle bastırmaya çalışıyorlardı. Bu husus Kur'an'ın haber verdiği bir durumdur. Şöyle ki;

*“Kâfirler, ‘bu Kur'an'ı dinlemeyin ve okunurken gürültü patırtı yapın ki, belki üstünlük sağlarsınız da onu bastırırsınız’ dediler.”*³⁶³

Kur'an'ın ilk muhatapları açısından bakıldığında herkesin Kur'an'a bakışı aynı değildi. Aralarında insafsızlık derecesinde Kur'an'a karşı saygısız davrananlar olduğu gibi, bir kısım insanın (bunların içinde toplumun ileri gelenlerinden de bulunanla vardı)

³⁶⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 54.

³⁶¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 55.

³⁶² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 54-56.

³⁶³ Fussilet, 41/26.

Kur'an'ı eleştirmedeği, dinlediği de vakiydi. Asabiyetin kendilerini körelttiği insanlar Kur'an'da da belirtildiği gibi yüzleşmekten kaçınıp şu tür bahaneler ileri sürebiliyorlardı:

*“Bizi çağırdığın şeye kalplerimiz kapalıdır, kulaklarımızda da ağırlık vardır (yani sağırdır) ve bizimle senin aranda bir perde/engel bulunmaktadır.”*³⁶⁴

Bu grup her ne kadar bahane adı altında birtakım cümleler sarf ediyorlarsa da içten içe kin ve nefretlerini Kur'an'a karşı sürdürmekteydiler. Onların bu hallerini en iyi bilen Allah, Kur'an'ın benzerini getirme hususunda onlara meydan okumuş; bu şekilde gerçekten kulak verme yolu da onlara gösterilmiş oluyordu. Ya da zafiyetlerini ortaya çıkararak, boyun eğmeleri böylece sağlanacaktı. Kur'an'da bu duruma şöyle işaret edilmektedir:

*“Yoksa “Onu Muhammed uydurdu” mu diyorlar? De ki: “Eğer iddianızda doğru iseniz, o zaman onun benzeri bir sûre de siz getirin bakalım; Allah'tan başka çağırabildiklerinizi de yardımınıza çağırın!”*³⁶⁵

Buna benzer başka bir âyette de Allah, şayet Kur'an uydurulmuşsa bir benzerini getirme hususunda onlara meydan okuyarak şöyle buyurmaktadır:

*“Yoksa “Kur'an'ı kendisi uydurdu” mu diyorlar? De ki: “Eğer doğru söylüyorsanız Allah'tan başka çağırabildiğiniz herkesi yardıma çağırın da, siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin!”*³⁶⁶

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın ilk muhataplarının Kur'an karşısındaki durumlarını anlattıktan sonra, bu noktada Kur'an'ın i'câzına dair iki önemli noktaya işaret etmiştir. Özetleyerek vermek istiyoruz:

- a. Kur'an, indiği toplumun diliyle onlara hitap eden ilâhî vahiydir. Mekkeli müşrikler, her ne kadar inatçı bir tavır sergilemişlerse de, onların içlerinde iman etmelerine vesile olması bakımından zaman zaman Kur'an'ı dinlemelerinin payı vardır. Hz. Ömer bunun en önemli örneklerinden biridir. Bununla beraber, aralarında müşriklerin önde gelenlerinin de içinde bulunduğu bir grup Kur'an'daki ifade kuvvetini, belâgî yönü açık bir biçimde gördüklerinden Kur'an'a bu yönüyle muarız davranmamayı tercih etmişlerdir. Ama ne olursa

³⁶⁴ Fussilet, 41/5.

³⁶⁵ Yûnus, 10/38.

³⁶⁶ Hûd, 11/13.

olsun Allah'ın Kur'an'ın benzerini, on âyetinin benzerini, bir âyetinin benzerini getirmeleri yönündeki meydan okumasına asla cevap verecek takati hiç kimse hiçbir şekilde kendisinde bulamamıştır.³⁶⁷

- b. Kur'an'ın bu meydan okuyuşuna cevap veremeyen ama bir müddet sonra da iman etmiş bir kısım insanın iman edişi, onların bu husustaki acizyetlerinin sonucu olarak da değerlendirilmemelidir. Bilâkis, imanı tercih etmelerindeki asıl sebep, onda beşer gücünün üzerinde bir edebî ve belâğî özelliğin olduğunu gerçek manada idrak etmiş olmalarındandır. Ayrıca Kur'an'ın sağlam ve değişmez; aynı zamanda evrensel ilâhî hakikatleri içerisinde barındırması özellikleri de onları imana yönlendiren vesilelerden biridir. Kur'an bu hususa şu âyette işaret etmektedir:

*“Andolsun biz peygamberlerimizi açık kanıtlarla gönderdik, beraberlerinde kitap ve adalet terazisini de indirdik ki insanlar hakkaniyete uygun davransınlar. Bir de demiri indirdik ki onda büyük bir güç ve insanlar için yararlar vardır. Böylece Allah, görmeden iman ederek kendisine ve peygamberlerine yardım edecekleri ortaya çıkaracaktır. Şüphesiz Allah güçlüdür, üstündür.”*³⁶⁸

Kur'an'ın i'câzına yönelik bu açıklamalar, beraberinde tarihten itibaren getirdiği meydan okumalarla birlikte okunduğunda görülmektedir ki, bu meydan okuyuş açık bir biçimde insanın aciz kalışıyla sonuçlanmıştır. İlk dönemlerde Müseylime'de olduğu gibi bu meydan okumaya bir yelteniş ile cevap verilmeye kalkışılmış, kendi taraftarlarınca bile gülünç bir seviyede karşılanmıştır.

Müellif, küçük de olsa Kur'an'ın edebî yönüyle ilgili karşı faaliyetler aslında bunun için uğraş verenlerin kapasitelerini ve düşük seviyelerini de tüm insanlığa göstermesi bakımından önemli bir gösterge olduğuna değinmektedir. Çünkü ortaya konan metinler, sıradan bir metin olma asgarî şartlarını bile taşıyamayacak düzeysizlikte metinlerdir. Kur'an ile mukayese edilmeleri bile Kur'an'a yapılabilecek en büyük haksızlıktır.³⁶⁹

Muhammed Ebû Zehre, konunun bir yerinde sözü birçok ilim dalında otorite kabul edilen Ebû Bekr el-Bâkılânî'nin İ'câzû'l-Kur'an adlı eserine getirerek oradan bu konuyla

³⁶⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 55.

³⁶⁸ Hadid, 57/25.

³⁶⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 56.

ilgili nakilde bulunmaktadır. Bir kısmını özetleyerek çalışmamızın bu bölümünde vermek istiyoruz:

Kur'an eşsiz belâğât ve fesahate sahip ilâhi vahiy kaynaklı mukaddes bir kitaptır. Kur'an'a muarız olanlar, tarih boyunca daima olmuştur. Bu inatçı kâfirleri her ne kadar Kur'an'ın meydan okumasına karşı çıkamamışlarsa da bir kısmı bazı safsata türünden karalamalara gitmiştir. Müseylime de bunlardan biridir. Bu şahıs kendi kendine hiçbir anlamı olmayan, zaman zaman kendi taraftarınca bile gülünç bulunan birtakım ifadeler uydurarak Kur'an'ın meydan okuyuşuna kendince cevap vermeye yeltenmiştir. Ama kendi yaşadığı dönem de başta olmak üzere tarihin hiçbir safhasında bu tür hareketler insanlarda ciddi bir karşılık bulmamıştır.³⁷⁰

Bununla beraber bir kısım insanın bu yalancıların peşine takılmaları da gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü burada amaç, Kur'an'a karşı gerçek bir metin ortaya koymak değildir. Amaçları Kur'an ve İslam'a olan düşmanlık ortak paydasında bir araya geldikleri ile kendilerini tatmin etmek ve düşmanlıklarını birlikte yürütme çabası içinde olmaktır. Yoksa Kureys'in ileri gelenlerinin de içinde bulunduğu önemli sayıda insan, Kur'an'a iman etmedikleri halde Kur'an'ın edebî güzelliğine, ifade kuvvetine diyecek söz bulamamışlar, zaman zaman hayranlıklarını kendi aralarında bile olsa dile getirmişlerdir.³⁷¹

Tarih boyunca hak din ile karşı çıkanları arasında bir mücadele süregelmiştir. Bu durum özelde Kur'an için de geçerlidir. İman edip çizdiği çerçevede hareket etmeye çalışan inananları olduğu gibi; her fırsatta çamur atmak için, kendine göre gerekçeler üreterek Kur'an'a karşı çıkan, onu ve getirdiklerini, haber verdiklerini kabul etmeyenler de çıkmıştır. Bu durum, gizlenmiş de değildir. Bu açık bir mücadeledir. Ancak özel olarak Kur'an'ın belâğât ve edebî durumu söz konusu olduğunda buna karşı gelenler elbette olmuştur. Ama benzerini getirme hususunda kelimenin tam anlamıyla bozguna uğramışlardır. Ya da yazanın hemen kendi etrafındakiler tarafından bile gülünç bulunacak kadar seviyesi düşük metinler ortaya çıkmıştır.³⁷²

³⁷⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 57.

³⁷¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 57.

³⁷² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 56-58.

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın i'câz'ını anlatırken, müşriklerin Kur'an'a kulak vermeyişlerinin sebepleri bağlamında bahsettiği i'câzın sırlarını ve inceliklerini bir başka başlık altında vermeye çalışmıştır. Bu başlıkta zikrettiği hususları da şu şekilde özetleyerek verebiliriz:

Kur'an'ın indiği dönemin ilk muhataplarının Kur'an'ın benzerini getirme konusunda aciz kalmış olmaları su götürmez bir gerçektir. Hayranlık duyanlar, gizli gizli dinleme çabası içinde olanlar, bu dinlemelerden etkilendiklerini gördüklerinde gitmemek üzere anlaşıma yapmak için toplantılar tertip edenler hep tarihin bizlere aktardığı hakikatlerdir. Buna rağmen bazen de Kur'an'a olan hayranlıklarını ifadeden geri duramayanlar da çıkmıştır. Örneğin, Velid b. Muğire bunlardan birisidir. Şu sözün ona ait olduğu nakledilmektedir:

*“Kur'an yüce bir kelâmdır; ondan daha yüce bir söz yoktur. Zira onda muazzam bir tatlılık, lezzet ve güzellik vardır. Ayrıca Kur'an'ın tüm âyetleri; kökleri hurma ağacı gibi suya inmiş, dalları da adeta meyveden kırılacak kadar dolu bir ağaç gibidir. Onu bir beşerin ifade etmesi, ortaya koyması asla mümkün değildir.”*³⁷³

Üstelik bu sözlerin sahibi Hz. Peygamber'in yanına kavminin temsilcisi olarak gelmiş, meramını anlatmış; bunun sonucunda Hz. Peygamber'den bir miktar Kur'an dinlemiş, dayanamamış ve neredeyse Peygamberi susturmak istemiştir. Ve kavminin yanına döndüğünde ise bu ifadeleri kullanmıştır. Kavim ise, bu sözleri muhteva itibariyle yadırgamamış; ancak Velid'in çok etkilendiğini, böylece onlara göre sapıttığını söylemişlerdir. Buradan da anlaşılmaktadır ki, iş Kur'an'ın eşsiz edebî gücü olunca söz söylenememiş, ama bir taraftan da inatçı durum sürdürülmüştür.³⁷⁴

Müellif, sonrasında Arapların Kur'an'ın bir benzerini getirmekten aciz olmalarını iki sebebe dayandırarak açıklamıştır. Bu sebepler şunlardır:

- a. Arapların Kur'an'ın meydan okuyuşuna cevap verememelerindeki en temel sebep, Kur'an'daki beyan güzelliğidir, Araplar kendi dilleri olduğu için bunu çok daha iyi anlamaktaydılar. Arapların bu acizliği; selbî yani Allah'ın onları engellemesi ile olan bir durum değil,³⁷⁵ bilakis icabî yani birçoğunun Kur'an'a

³⁷³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 58.

³⁷⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 58.

³⁷⁵ Rummânî, *a.g.e.*, 101-104; Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2009, XXXVI, 140-141.

nazire yapma konusundaki başarısızlıklarından meydana gelmiştir. Çünkü bu başarısızlık kendilerinden kaynaklandığı içindir ki, bunun neticesinde bir kısmı Kur'an'ın Allah kelâmı olduğuna iman etmiş, bir kısmı da iman etmese de beşer kelâmı olmadığını itiraf etmiştir. Yani kısacası; Kur'an'ın i'câz yönü bizzat Kur'an'ın kendisinden kaynaklı bir durumdur; yoksa Allah'ın engellemesi ile ilgili bir husus değildir.³⁷⁶

- b. Kur'an'ın Arapları aciz bırakan hususlarından biri de onun bizzat muhtevasıdır. Kur'an'da toplumun biraz bilgi sahibi olduğu konulara yer verildiği gibi hakkında toplumun bilgisinin olmadığı konulara da yer verilmiştir. Beşerî ilişkileri düzenleyen hususlar, aileyle ilgili özel hükümler, insanın yaratılma aşamaları, kâinatın oluşumuna dair dikkat çekici detaylar, sadece Allah'ın bileceği nice gaybî bilgi ve hakikatler hep Kur'an'ın bu anlamdaki muhtevasını oluşturmaktadır.³⁷⁷

“Hani bir zamanlar İbrahim, İsmail ile beraber Beytullah'ın temellerini yükseltmişlerdi...”³⁷⁸

*“Bunlar sana vahiy yoluyla bildirmekte olduğumuz gayb haberlerindendir. İçlerinden hangisi Meryem'i himayesine alacak diye kura çekmek üzere kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; onlar tartışırken de sen yanlarında değildin.”³⁷⁹*âyetlerinde olduğu gibi Kur'an hiçbir beşerin bilmeyeceği bir takım önceki ümmet, topluluk ve peygamber bilgisini insanlara ibret, öğüt olsun diye nazarlara sunmuştur.

İşte tüm bunlardan da anlaşıldığı gibi, Kur'an'a muarız olanların Kur'an'a cevap veremeyişleri bu konuda ilâhî bir engel ile engellendiklerinden değil; aksine etkilendikleri ancak bu meydan okuyuşa karşı koyma hususunda aciz kalmalarından kaynaklanmaktadır.³⁸⁰

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın İ'câzı konusunu ele alırken önemli bir bölümü bağlantısını kurduğu “Sarfe Teorisi” ne ayırmıştır. Biz de çalışmamızın bu noktasında

³⁷⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 59.

³⁷⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 59.

³⁷⁸ Bakara, 2/127.

³⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/44.

³⁸⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 58-59.

müellifin konuya yaklaşımını çalışmamızın çerçevesini de göz önünde bulundurarak aktarmaya gayret edeceğiz.

Sözlükte, “geri çevirmek, engel olmak” anlamındaki **sarf** kökünden türeyen **sarfe**, belâğî açıdan; Kur’an’ın mantıksal olarak bir benzerinin getirilebileceği, ancak bunun Allah tarafından engellendiği şeklinde özetlenebilecek bir i’câz teorisidir.³⁸¹

Kaynaklar farklı kişileri adres gösterse de çoğunlukla bu teorinin fikir babası olarak Nazzâm işaret edilmektedir. Bu teoriye göre Kur’an, sadece edebî yönleriyle Hz. Peygamber’in nübüvvetini ispatlayan bir kitap değil; önceki kitaplar gibi çeşitli emir ve yasaklarla beraber gayba dair bazı hususları içinde barındıran bir kitaptır.

Bu fikirle beraber, sarfeyi savunanalar, Kur’an’ın fesahat ve belâgat yönüyle iyi bir konumda olması, mantıkî olarak ondan daha iyisini dönemin ilk muhatapları başta olmak üzere sonraki herkes getiremez, şeklinde bir yaklaşım doğru değildir, demektedirler. Bunlara göre insanların Kur’an’ın benzerini getirememeleri Allah’ın bu konuda insanları engellemesi ile olmuştur.³⁸²

Ebû Zehre, sarfeyi öncelikle tutarsız bulur ve bir kısım gerekçelerle beraber görüşlerini temellendirir. Şimdi de bu görüşleri özetlemeye çalışalım.

Kur’an’ın indirildiği ilk topluluk olan Araplar, Kur’an karşısındaki acziyetlerini ifade ederken bu acizliğe sebep olarak da; Kur’an’ın lafzındaki güzelliği, mana ve terkipteki ihtişamı gerekçe olarak göstermişlerdir. Yine bir kısmı da Kur’an’ı okuduklarında veya dinlediklerinde ondaki anlam derinliğinin beşer işi bir durum olamayacağını kavradıklarından acziyetlerini itiraf etmişlerdir.³⁸³

Ancak bir taraftan da ister inananlar ister inanmayanlar arasından olsun, bazı insanlar akli bazen çok ön planda tutarak Kur’an’ın i’câz meselesinde de farklı söylemler içinde bulunabilmişlerdir. Aslında elbette akıl önemlidir; ancak bazen bir kısım konuyu anlayabilmek, kavrayabilmek için kâfi gelemeyebilir, çünkü o da sınırlıdır. Bir kısım mesele imanın konusudur. Kur’an’ın benzerinin getirilemeyeceği konusunda da bazı

³⁸¹ Rummânî, *a.g.e.*, 110; Yusuf Şevki Yavuz, *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Sarfe” mad, XXXVI, 140.

³⁸² Mustafa Sâdık er-Râfî, *İ’câzü’l-Kur’ân*, Mektebetü’l-külliyâti’l-Ezheriyye, Kahire 1381/1961, 162-165; Kâdî Abdülcebbâr, *Tenzihü’l-Kur’ân ‘ani’l-meâ’in*, Beyrut, ts. (Dârü’n-nehdâti’l-hadîse), 232-233; Ahmed Cemâl el-Ömerî, *Meḥmûmü’l-i’câzi’l-Kur’ânî ḥatte’l-karni’s-sâdisi’l-hicrî*, Mektebetü’l-külliyâti’l-Ezheriyye Kahire 1984, 254-258; M. Hasan Heyto, *el-Mu’cizetü’l-Kur’âniyye*, Beyrut 1994, 79; Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 94-95.

³⁸³ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 59.

insanların farklı kültürlerden etkilendikleri de söylenebilir. Örneğin, Hinduizmde Brahman'ın yazdığı metni kimse yazamaz anlayışı mevcuttur. Hatta bu anlayış ile ilgili farklı tartışmalar bulunmaktadır. Bu kutsal metnin benzerinin yazılamaması Brahman'ın bunu engellemesi ile mi olmakta, yoksa haddi zatında insanların yazamaması ile mi ilgilidir? İşte buna benzer tartışmayı sarfe nazariyesinde de görmek mümkündür.³⁸⁴

Fetihlerle beraber Müslümanların farklı kültür mensuplarıyla etkileşimlerinin sonucu olarak birtakım söylemler müminler arasında da kendine yer bulmuştur. Sarfe düşüncesindeki yaklaşımlar bunu andırmaktadır. Yani bu meseleyi ele alanlar şu fikri savunmaktadırlar:

“Kur'an, benzeri getirilememiş bir kitaptır. İnsanların bunun benzerini getirememeleri, onun lafzından, manalarından olan zatî bir durum değil; aksine Allah'ın insanları bundan engellemesidir. Ve sonuç itibariyle de Kur'an'ın benzeri getirilememiştir.”³⁸⁵

Kur'an'ın i'câzına yönelik bu tür bir yaklaşımın kabul görmesi, iki önemli tartışma ve sorunu beraberinde getirmektedir:

- a. Bu düşünceye göre, Kur'an haddi zatında edebî bir zeminde insanları engelleyecek yeterince fesahat ve belâğata sahip değildir, ama Allah Kur'an'ın benzerini getirme hususunda insanları engellemiştir. Dolayısıyla Kur'an'a benzer getirilemiyorsa bu insanın takatsiz bırakılmasındandır.³⁸⁶
- b. Bu düşünce ve sahiplerine göre bu durumda Kur'an, belâğat ve manası itibariyle insanların kalamından farklı bir kalam değildir.³⁸⁷

Muhammed Ebû Zehre, buraya kadar nakledilmeye çalışılan düşünceleri aktardıktan sonra, konunun kasıtlı bir biçimde Müslümanların gündemine sokulduğunu, buna bilinçli bir biçimde olmasa bile bazı Müslüman âlimlerin de alet olduğunu, bu düşüncenin İslam'a ve Müslümanların kitabına bakış noktasına hiçbir fayda sağlamadığını ifade etmektedir. Ayrıca bir yönüyle Kur'an hakkında şüphe oluşturma çabalarına alet olunduğu tehlikesinin görmezden gelinmemesi gerektiğine de işaret eden müellif; dikkatli davranılmazsa bundan sonraki adımın Kur'an'ın Hz. Peygamber

³⁸⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 59-60.

³⁸⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 60.

³⁸⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 60.

³⁸⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 61.

tarafından uydurulmuş bir kitap olduğu iddiasıyla Müslümanların karşılaşacağı tehlikesidir, demektedir.³⁸⁸

Ebû Zehre'ye göre, sarfe teorisinin sağlam bir karşılığının olmayacağına bir delil de Allah'ın Kur'an'ın muarızlarından benzer on sûre getirmelerini³⁸⁹ istemesidir. Sarfe bu duruma tenakuz teşkil etmektedir. Çünkü Allah, muhataplarından söz konusu yapacakları nazirenin Kur'an'ın ihtiva ettiği ilimleri içermesini istememiş; hatta bu meydan okumayı yalnızca nazım, ibâre ve lafızla sınırlı tutmuştur. Yani Allah inkârcılardan ilmî bir denklik gözeterek benzer sûreler meydana getirmelerinden ziyade, onlardan sadece ifade olarak benzer âyet veya sûreler meydana getirebilmeleri hususunda meydan okumuştur.³⁹⁰

Muhammed Ebû Zehre, sarfe teorisini ele alırken bu nazariyeyi savunanları ve görüşlerini ele almış, arada kısa cevaplar vererek ilgili bölümü belli bir noktaya getirmiştir. Sonrasında ise, kendi cevaplarını ve karşı duruşunu sistemli bir biçimde özel olarak ele almıştır. Biz de burada müellifin sistematik bir biçimde sarfe teorisine karşı geliştirdiği görüşlerini maddeleştirerek ele almaya çalışacağız. Ebû Zehre'nin mevzubahis nazariyeye karşı fikirleri şu şekilde sıralanabilir:

- a. Kur'an'ın ilk muhatapları olan Araplar, Kur'an'ın belâğatı karşısında hayretler içerisinde kalmışlar, onun üslubundan ve ifade tarzından oldukça etkilenmişlerdir. Onlar çoğu kere “biz ne şiir ne de metin olarak bu Kur'an'ın benzerini hiç görmedik” demişlerdir. Elbette ki onların bu hayranlığı herhangi harici bir sebepten değil; bilakis Kur'an'ın kendisinden kaynaklıydı. Diğer türlü anlaşılmaz birçok soruyu ve sorunu beraberinde getirmektedir. Arapların Kur'an öncesi dönemde de aşına oldukları şiir ve hitabet zenginliği Kur'an geldiğinde oldukça sönük bir vaziyet almıştır. Evet, şiire, nesre, hitabete yatkın idiler; ancak Kur'an'ın gölgesi bile olamayacak herhangi bir metine ne Kur'an öncesi ne de Kur'an sonrası sahip değildiler. Buradan da anlaşılmaktadır ki, onların Kur'an'a benzer bir âyet veya sûre getirememeleri engellendiklerinden (sarfe) değil; aksine, aciz kalmalarından ötürüdür.³⁹¹

³⁸⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 60-61.

³⁸⁹ Hûd, 11/13.

³⁹⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 62.

³⁹¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 62-63.

- b. Allah, insanları Kur'an'ın benzerini getirme konusunda engellemiştir demek, Kur'an'ın mu'ciz bir kelâm olmadığı sonucuyla karşı karşıya bırakır. Yani bu demek olur ki; onlar haddi zatında yeterli iken, Kur'an'a her türlü benzer metin getirebilecekken Allah müsaade etmemiş ve onları engellemiştir. Bu, Kur'an'a iftira olur, Kur'an'ın eşsiz edebî, belâğî ve gaybî seviyesini düşürmek manasına gelir. Hz. Peygamber'in mucizesi olan ilâhî kitabı sıradanlaştırmak anlamına gelir. Bu muvaceheden bakılırsa sarfe görüşü, Kur'an'ın müstakil olarak mucize oluşunu rafa kaldırma teşebbüsü olarak değerlendirilebilir.³⁹²
- c. Hz. Peygamberden önce gönderilen peygamberlerin mucizeleri de bu konuda özel olarak bir delil teşkil edebilecek durumdadırlar. Her dönem gelen peygamberlerin mucizeleri kendi zatında etrafındakileri ona karşı koyma konusunda aciz bırakmaktaydı. Allah onları buna karşı koymaktan aciz bırakıp engellememişti. Zaten insanlar yapamayacakları, güç yetiremeyecekleri bir durum hissediyorlardı. Bunun en önemli örneklerinden biri Hz. Musa ve gösterdiği mucizelerdir. Dönemin insanların gösterilen olağanüstülük karşısındaki apaçık yenilgileri Kur'an'da defalarca vurgulanmıştır. İşte Kur'an da böyle bir mucizedir. İnsanlar onun benzerini zaten getirememişlerdir, sarfe görüşü sahiplerinin iddia ettikleri gibi Allah tarafından kimse engellenmiş değildir.³⁹³
- d. Bu hususlarda delil olarak farkedilmesi gereken Kur'an âyetleri de gözden kaçırılmamalıdır. Kur'an'ın kendi kendini tarifi de bu anlamda ciddiyetle okunmalıdır.

Örneğin;

*“Eğer gelmesi sebebiyle dağların yürütüldüğü veya yerin parçalandığı yahut ölülerin konuşturulduğu bir Kur'an olsaydı (yine inanmazlardı). Fakat bütün işler Allah'a aittir. Müminler bilmezler mi ki, Allah dileseydi bütün insanları hidayete erdirirdi? Allah'ın vaadi gelinceye kadar inkâr edenler yaptıklarından dolayı ya hep felâketle yüz yüze olacaklar veya felâket onların yurtlarını çepçevre kuşatacak. Allah, vaadinden asla dönmez.”*³⁹⁴

³⁹² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 63.

³⁹³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 63.

³⁹⁴ Ra'd, 13/31

Yine bu bağlamda dikkatlerden kaçmaması gereken bir âyet de şudur:

*“Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi. Rablerinden korkanların onun etkisiyle tüyleri ürperir, sonra yine Allah’ı anmaya yönelerek bedenleri ve kalpleri huzura kavuşur. İşte bu kitap, Allah’ın bir rehberi olup dilediği kimseyi onunla doğruya yönlendirir; ama Allah kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur.”*³⁹⁵

İşte Kur’an’ın bu ve buna benzer kendi ihtişamına değinen âyetlerini görüp de hâlâ sarfeden bahsetmek Kur’an’a olsa olsa iftira olur. İnsanoğlu bu ihtişamın nasıl benzerini getirebilir? Bunun gerçekte olamayacağını ama aklen olabileceğini söylemek de sözü sadece dolandırmaktan başka bir şey değildir.³⁹⁶

e. Sarfe iddiası tam olarak olmasa da müşriklerin Kur’an’da birçok yerde ifade ettiği şu sözleri hatırlatmaktadır: *“Bu Kur’an, sihirbazlardan öğrenilip aktarılmış bir büyüdür.”*³⁹⁷

Yani bu karşılaştırmadan anlaşılması gereken şey şudur: her iki görüş sahiplerinin de ortak özelliği, Kur’an’ın benzerinin getirilemeyeşinin kendi zatından kaynaklı olağanüstülük değil de, Kur’an dışı harici bir sebepten (sarfe veya sihir) kaynaklı oluşu iddiasıdır. Kur’an, bu insanların körlüklerini şu şekilde ifade etmektedir:

*“Peki, bu bir sihir mi? Yoksa görmüyor musunuz?”*³⁹⁸

Müşriklerin Kur’an için sihir bağlantısı kurmaları bir anda geliştirdikleri bir fikir değildir. Düşünüp taşındıkları, kendi aralarında uzun süren konuşmalar, tartışmalar sonrasında ortaya koydukları bir karşı fikirdir. Belki kendilerinin de inanmadığı bir durumdu bu; ancak Kur’an’a her şekilde muarız olma inadı her türlü saplantılı fikri sahiplenmeleriyle sonuçlanıyordu. Onların bu savruk halleri ve Kur’an’ı sihir sözü olarak değerlendirme durumları Velid b. Muğire’nin şahsında Kur’an’da şu şekilde ifade edilmektedir:

“Yarattığım o şahsı (cezalandırmak üzere) tek başına bana bırak! Kendisine geniş bir servet ve gözü önünde duran oğullar verdiğim; Önüne nimetleri serdikçe serdiğim,

³⁹⁵ Zümer, 39/23.

³⁹⁶ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 63-64.

³⁹⁷ Bu bağlamda âyetler için bkz. En’am, 6/7; Sebe’, 34/43; Ahkâf, 46/7; Kamer, 54/2; Müddessir, 74/24.

³⁹⁸ Tûr, 52/15.

arkasından daha fazla vermemi bekleyen kişiyi! Hayır, umduğu gibi olmayacak! Çünkü o, âyetlerimize karşı inatla direnmektedir. Ben de onu sarp bir yokuşa süreceğim! O, düşündü taşındı, ölçtü biçti. Kahrolası, ne biçim ölçtü biçti! Sonra kahrolası ne biçim ölçtü biçti! Sonra baktı. Sonra kaşlarını çattı, suratını astı. En sonunda sırtını dönüp gitti ve kibrine yenildi. “Bu” dedi, “Olsa olsa eskilerden nakledilmiş bir sihirdir. Bu, insan sözünden başka bir şey değildir.”³⁹⁹

İşte o gün Velid’in şahsında temerküz eden sihir fikri ile beraber Kur’an’ın muhteşemliğini yok sayma durumu, başka bir zaman başka insanlarda sarfe olarak ortaya çıkmaktadır. Her iki durumda da yok sayılan Kur’an’ın kendi zatından kaynaklı olağanüstü i’câz hususiyetidir.⁴⁰⁰

Muhammed Ebû Zehre sarfe ile ilgili ifade edeceği tüm görüşlerini belirttikten sonra Kur’an’ın İ’câzı konusuna giriş yapmaktadır. Bu bölümü işlerken müellif, öncelikle i’câz çeşitlerinden bahsetmekte, sonrasında ise Kur’an’ın i’câz yönlerini kendi ifadesiyle ne kısa ne uzun, orta bir uzunlukla ele almaktadır. Biz de çalışmamızın akademik sınırlarını gözeterek, Ebû Zehre’nin bu konuya olan yaklaşımını kendi sıralamasını esas alarak, çalışmamızın bundan sonraki bir bölümünde ana hatlarıyla ele almaya çalışacağız.

2.18. İ’CÂZ ÇEŞİTLERİ

Ebû Zehre, bu kısımda öncelikle birkaç âlimden Kur’an’ın i’câzına dair alıntılar yapmaktadır. İlk olarak da *eş-Şifâ* sahibi Kâdî İyâz’ın Kur’an’ın i’câz yönlerini ele aldığı görüşlerini paylaşır. Buna göre söz konusu müellifin i’câz ile ilgili görüşleri şu şekilde maddeleştirilebilir:

- a. Kur’an telifinin muazzam oluşu, kelimelerinin birbiri ile olan inanılmaz uyumu ve fesahati bakımından, ilk muhatapları başta olmak üzere herkesi aciz bırakan ilâhî bir kitaptır.⁴⁰¹
- b. Arap toplumunun şiir, nesir konularında alışageldikleri bir kültürleri olmakla beraber; Kur’an bu alışageldiklerini adeta alt üst edecek bir harikuladelikte nazım biçimi ile onları temelden sarsmıştır. Buna âyetlerinin bitişi

³⁹⁹ Müddessir, 74/11-25.

⁴⁰⁰ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 64-67.

⁴⁰¹ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 67.

kelimelerindeki fasıllar da⁴⁰² dâhildir. İşte, zaten bu yüzdendir ki, benzeri asla getirilememiştir.⁴⁰³

- c. Kur'an, bir taraftan henüz gerçekleşmemiş olan olaylara dair bilgiler veren, hatta bu olayları gerçekleşmiş gibi anlatan, diğer taraftan da geçmişte meydana gelen olaylara dair bilgiler içeren yönleriyle mu'ciz bir ilâhî vahiydir. Bu hususa şu iki âyet örnek olarak verilebilir:

*“Allah, resulüne gerçeğe uygun rüyasında doğruyu bildirmişdir. Allah izin verirse hiçbir şeyden korkmaksızın, (umrenizi yaptıktan sonra) ya saçlarınızı kazıtarak veya kısmen kestirerek, güven duygusu içinde Mescid-i Harâm'a muhakkak gireceksiniz. Allah sizin bilmediğinizi bilmektedir ve bundan başka hemen gerçekleşecek bir fethi de takdir buyurmuştur.”*⁴⁰⁴

*“Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Eninde sonunda Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımı sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir.”*⁴⁰⁵

İşte bu ve benzeri âyetlerden de anlaşılacağı gibi Kur'an gaybî bilgiler vermesi bakımından da mu'ciz bir kitaptır.

- d. Ömrünü ilme adanmış Ehl-i Kitap âlimlerinin, çok azını bilebildiği geçmiş ümmetlere ait bilgileri ve geçmiş kitaplara dair bir kısım hükümleri Kur'an'ın bildirmiş olması, onun en önemli i'câz yönlerinden birisidir.⁴⁰⁶

Ebû Zehre, bunları naklettikten sonra ilk iki madde ile ilgili bunların Kur'an'ın beyanî ve belâğî yönleriyle alakalı özellikler olduğunu, son iki maddesinin de Kur'an'ın gayba dair verdiği haberlerin her şekilde doğru olduğuna işaret eden hususlar olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁷

⁴⁰² Fasil ile ilgili kapsamlı bilgi için bkz: Çağıl, Necdet, *Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes Mukayyesine Özgün Bir Yaklaşım*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005, 30-38.

⁴⁰³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 67.

⁴⁰⁴ Fetih, 48/27.

⁴⁰⁵ Rûm, 30/2-5.

⁴⁰⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 67.

⁴⁰⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 67-68.

Müellif, sonrasında ise Kurtubî'nin Kur'an'ın i'câzı ile ilgili görüşlerini naklederek arada katkılarda bulunmaya çalışmıştır. Bu görüşleri şu şekilde maddeleştirmek mümkündür:

- a. Kur'an'ın anlatım üslubundaki ihtişam Arap dili ile ilgili bir durum değildir. Çünkü bu üslup zenginliği Arap olsun, olmasın bütün diller ölçü alındığında bile harikulâde bir anlatım güzelliği yönüyle bütün dillerde hayranlık uyandıracak düzeydedir. Bunun şiirle de ilgisi bulunmamaktadır; nitekim bu konuda Kur'an'ın şu ifadeleri oldukça önemlidir: *“Biz ona şiir öğretmedik; zaten ona yaraşmazdı da. Ona vahyedilen, ancak bir öğüt ve apaçık Kur'an'dır.”*⁴⁰⁸
- b. Araplar, kendileri bir kültür olarak şiire, hitabet ve nesre yabancı bir topluluk değildir; ancak Kur'an'ın üslubu onların aşına oldukları üslup çeşitlerinden çok daha farklı, etkili bir üsluptur. Bu hususu onların Kur'an ile ilgili itiraflarında zaman zaman görmek mümkündür.⁴⁰⁹
- c. Kur'an kendine has bir fesahat ve akıcılık barındıran ilâhî bir vahiydir. Bu özellikleri herhangi bir beşerin ortaya koyabilme ihtimali bulunmamaktadır. Onun fesahat ve akıcılığına en önemli örneklerden biri, başından sonuna kadar Kâf sûresidir.⁴¹⁰ Aynı şekilde içinde *“Kıyamet günü bütün yeryüzü Allah'ın tasarrufundadır”*⁴¹¹ âyetini de barındıran Zümer sûresi de bunun en önemli örneklerinden biridir.⁴¹²

Ebû Zehre, bu noktada araya girerek, Kurtubî'nin naklettiği bu hakikatin Kur'an'ın tüm sûrelerinde hatta bütün âyetlerinde mevcut olduğunu ifade eder. Yani nazım denilen söz düzeni, cezalet denilen üslup ve akıcılıkta kapsamlı ifade tarzı gibi hususiyetler Kur'an'ın en önemli ayırt edici özellikleridir. Kur'an'ın muarızlarına meydan okuması bir yönüyle de bu özelliklerinden kaynaklanmaktadır.⁴¹³

- d. Kur'an'ın ilk muhatapları kendi dillerinde inen Kur'an'ın dile olan hâkimiyeti ve kullanım tarzına hayranlıkla yaklaşmışlardır. Kendi dilleri olmasına rağmen Kur'an, farklı lehçe ve kullanımdaki bir kısım ifadelere getirdiği yeni

⁴⁰⁸ Yâsîn, 36/69.

⁴⁰⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 68.

⁴¹⁰ Kâf, 50/ 1-45.

⁴¹¹ Zümer, 39/67.

⁴¹² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 68.

⁴¹³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 68-69.

yaklaşımlarla seviyeyi oldukça üst bir noktada tutmuştur. Bunun bir beşer sözü olamayacağı bu noktadan bakıldığında bile tek başına yeterli bir delil teşkil etmektedir.⁴¹⁴

- e. Hz. Peygamber, bulunduğu toplumun tabir yerindeyse adeta gözlerinin önünde doğmuş yetişmiş bir insandır, okuma yazma bilmemektedir. Bununla beraber Kur'an ile muhatap olduktan sonra, Kur'an'ın dünyanın yaratılışından itibaren geçmişe yönelik verdiği bilgileri muhataplarına aktarmıştır. Bu bile Kur'an'ın Hz. Peygamber'in sözü olamayacağını, ancak ilâhî bir vahiy eseri olabileceği gerçeğini bildiren önemli bir hakikattir. Hatta zaman zaman müşrikler ya merak ettiklerinden ya da zor durumda bırakmak istemelerinden ötürü Hz. Peygamber'e önceki ümmet ve topluluklar ile ilgili sorular sormakta; Hz. Peygamber de bu sorulara gelen ilâhî vahiy ışığında cevaplar vermekteydi. Tüm bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Kur'an beşer sözü olamayacak yücelikte mu'ciz bir kelam-ı ilâhîdir.⁴¹⁵
- f. Kur'an, muhtevası itibariyle yer yer vaatlerde bulunur, bunları iki kısımda ele almak mümkündür. Birinci grup vaat, Hz. Peygamber'in desteksiz bırakılamayacağına, onu yurdundan edenlere karşı kesin zaferler elde edeceğine işaret eden ve tam manasıyla gerçekleşen vaatler. İkinci grup vaat ise; *"Kim Allah'a dayanıp güvenirse Allah ona yeter."*⁴¹⁶ âyetinde olduğu gibi belli şartlara göre gerçekleşmiş ve her zaman gerçekleşebilecek vaatlerdir. Bu da Kur'an'ın en önemli i'câz noktalarından birisi olarak dikkatleri çekmektedir.⁴¹⁷
- g. Kur'an'ın bir diğer önemli özelliği de gelecekte gerçekleşeceği için hiçbir insanın hiçbir şekilde bilemeyeceği bazı gaybî haberleri ihtiva etmesidir. Bu tür haberlerin bilinebilmesinin tek yolu vahiydir, Kur'an da ilâhî bir vahiy olmanın gereği olarak zaman zaman bu türden bilgi ve haberleri de ihtiva etmektedir. *"Bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye resulünü, doğru yol rehberi ve hak din ile gönderen O'dur; müşrikler hoşlanmasalar da!"*⁴¹⁸ âyeti bu anlamda bir

⁴¹⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 69.

⁴¹⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 69.

⁴¹⁶ Talak, 65/3.

⁴¹⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 69.

⁴¹⁸ Tevbe, 9/33.

bilgi içermektedir. Allah bu vaadini zaman içinde gerçekleştirerek hakikati inananlarına yaşatmıştır.⁴¹⁹

- h. Kur'an, sadece indirildiği ilk dönem toplumun sosyal, dini, kültürel hayatına dair kurallar getiren bir kitap değil; artık dünya durdukça inananlarının hayatlarına dair her türlü düzenlemeyi ihtiva eden evrensel bir kitaptır. Bu da onu ayrıca mükemmel kılan ayırt edici önemli özelliklerinden birisidir.⁴²⁰
- i. Kur'an, insan sınırlarının üstünde (fevka'l beşer) içinde hikmetler barındıran bir kudsiyete sahiptir. Bu, insanların onu anlamayacağı, hakikatlerini idrak edemeyecekleri anlamına gelmez, sadece var olanın beşer ürünü olamayacağı gerçeğiyle her defasında muhataplarını yüzleştirir.⁴²¹
- j. Kur'an, muhtevası itibariyle, zahirî ve batınî birçok hususu barındırmaktadır. Ancak tüm bunlarla beraber konular, âyetler ve sûreler arasında herhangi bir çelişki, tenakuz bulmak imkânsızdır. Buna mukabil, muhteşem bir ahenk ve uyum ise her yerde kendini olağanüstü bir biçimde göstermektedir. Bu husus yine Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: *"Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!"*⁴²²

Muhammed Ebû Zehre Kurtubî'den bu nakilde bulunduktan sonra aynı müellifin konuyu sarfe teorisine getirdiğini ve bu konuda da fikrini beyan ettiğini belirterek müellifin sarfe nazariyesine dair görüşlerini de aktarmaktadır. Buna göre Kurtubî, mevzubahis nazariye ile ilgili özetle şu kanaattedir:

Kur'an mu'ciz bir kitaptır, aktarılan maddeler onun bu i'câz yönlerinin ancak bir kısmını ifade edebilmektedir. Buna rağmen Müslüman toplum içinde Kur'an'ın benzerinin getirilemeyeceğine dair tartışmalar içinde sarfe adı altında ortaya çıkan bir görüş var ki, tutarlı bir tarafı bulunmamaktadır. Bu muhaliflerin çıkmasından önce de ümmetin Kur'an'ın i'câzına dair bir icmai mevcuttu. Kur'an'ın benzerinin getirilemeyeceği hakikatini, Kur'an'ın zatından kaynaklanan özelliklerinden değil de dış sebeplere bağlamak, Kur'an'ı mu'ciz bir kitap olarak saymamak demektir. Bu Kur'an'ın muarızlarına meydan okuyuşunu da gerçek manasıyla anlamamak demektir. Yani Allah

⁴¹⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 69.

⁴²⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 69.

⁴²¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 69-70.

⁴²² Nisa, 4/82.

hem meydan okuyacak hem benzerini getirme hususunda muhataplarını engelleyecek? Bunun akılla da izah edilecek tutarlı bir tarafı bulunmamaktadır.⁴²³

Ebû Zehre, Kurtubî'den bu görüşleri aktardıktan sonra, tamamıyla bu ifadelere ve görüşlere katıldığını belirtmektedir. Ama bununla beraber Kâdî İyaz ve Kurtubî'nin görüşlerini birleştirir mahiyette konuyu kısa bir özetle bağlamaktadır. Müellif, konuyu özetlemeye çalıştığı kısımda şunlara yer vermektedir:

Her iki müellif de Kur'an'ın i'câzına yönelik yaptıkları açıklamalarda; Kur'an'ın fesahatine, nazmının akıcılığına, sözünün akıcılığına ve açıklığına, kelimelerinin, âyetlerinin yerli yerinde oluşunun muazzamlığına değinmişlerdir. Biz de tüm bu unsurları Kur'an'ın beyânı (belâğatı) olarak değerlendirmekteyiz. Böylece “Beyânu'l-Kur'an” dendiğinde akla gelecek her özellik bu başlık altında kendisine yer bulabilmektedir.⁴²⁴

Diğer bir dikkat çeken husus da Kur'an'ın meydan okuyuşunun muhtevasıdır. Aslında Kur'an muarızlarına benzer on sûre getirin örneğinde olduğu gibi bir meydan okumada bulunuyorsa bu, en temelde nazım, edebî yön, ifadelerde berraklık ve ihtişam noktalarında benzerini getirme konusunda bir meydan okumadır. Yoksa Kur'an, muhtevası itibarıyla beşer takatinin çok üstünde olan nice geçmiş ve geleceğe dair bilgiler ihtiva etmektedir. Bu hususlarda buna benzer şeyler söyleyin, siz de bunun bu anlamda benzerini getirin, demek değildir. Bunu yapmaktan zaten aciz kalacak olan insanlık, asgarî olan kısımda da benzerini getirmede aciz kalmıştır. Bir taraftan da, tüm bu bilgilerin içinde yaşadığı toplumun çok yakından tanıdığı, bildiği, okuma yazma bilmeyen bir insan aracılığıyla iletilmiş olması da i'câz yönü olarak, ilâhî vahyin hakkını teslim etme noktasında gözden kaçırılmaması gereken bir diğer önemli husustur.⁴²⁵

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın i'câz yönlerinden birine hususi bir çalışmasından da bahsederek eklemeye bulunmaktadır. Şöyle ki; “*Şerîatü'l Kur'ani delîlün alâ ennehu min indillâh*” (Kur'an'ın ihtiva ettiği kanunî düzen, onun Allah katından olduğunun delilidir.) İşte bu başlık altında Mısır'da yayımlanan “el-Müslimûn” adlı dergide konuya dair yazdığı yazılarının yayımlandığını aktarmaktadır. Ve ayrıca bu çalışmalarının başka dillere de tercümelerinin yapıldığını ifade etmektedir.⁴²⁶

⁴²³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 69-70.

⁴²⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 70.

⁴²⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 70-71.

⁴²⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 70.

Kur'an'ın muhtevası içinde yer alan şer'i ahkâm, onun başlı başına bir beşer sözü olmaktan ziyade, ilâhî bir vahiy olduğunun delilidir. Bu evrensel özellik, ümmî olan bir insandan asla sadır olamaz. Dünyadaki meri hukuk düzenleriyle kıyaslanmayacak düzeyde insanı merkeze alan ve asla geçerliliğini yitirmeyen bu ahkâm hep Kur'an'ı ve onun mu'ciz bir kitap olduğunu ihsas ettirir. Kur'an ilk indirildiği toplumda da hayranlık uyandırmıştır, ama öncelikle bu hayranlık Kur'an'ın edebî ifade tarzı, üslubu, nazmı vb halleriyle ilgilidir. Zaten sonrasında Kuran'ın meydan okuması da bu özellikleri temelinde bir meydan okumadır. Yoksa içerdiği hükümler, verdiği gaybî haberler noktasında bir benzerini getirme meydan okuması söz konusu değildir; çünkü bu insanın takatinin dışında bir meydan okuma olurdu.

Kur'an'ın hükümleri, kıyamete kadar her ırktan, milletten, renkten insanı kapsayacak evrenselliktedir. Yani muhataplar, ilk inen dönemde olduğu gibi sadece Araplar değildir. Kıyamete kadar muhatap olacak herkeştir. Bu yüzden Kur'an'ın i'câzını esasta iki kısımda ele almak gerekmektedir:

1. **Beyânî (Belâğî) İ'caz:** Kur'an'ın nazil olduğu dönemdeki ilk muhatap toplum olan Araplar, dile hâkim, şirden anlayan, hitabet ve ifade biçimleri bakımından iyi bir düzeyde olan topluluklardan birisiydi. Geçmiş peygamberlerin bir kısmı da onların yaşadığı topraklara gelmiş, orada görevlerini ifâ etmişlerdi. Bu da onlara ayrı bir tecrübe ve kültür kazandırmıştı. Tüm bu bilgiler ışığında Kur'an indirilmeye başladığında, Arap toplumu ilk etapta Kur'an'ın ifade zenginliği ve hayranlık uyandıracak ahengi karşısında çaresiz kalmışlardır. Onlara bu manada diz çöktüren Kur'an'ın beyân zenginliğidir. Ve nitekim sonrasında Kur'an'ın onlara bunu meydan okumalarına cevap veremeyişleriyle kabul ettirmesi tarihî bir hakikat olarak durmaktadır. Böylece Kur'an'ın i'câzı hususunda ilk aciz kalan toplum, ilk muhatap toplum olan Araplardır.⁴²⁷

2. **Geçmiş ve Gelecekle İlgili Haberler İçermesi:** Kur'an, muhtevası itibariyle bir taraftan önceki ümmet ve topluluklardan bahsederken, bir diğer taraftan geleceğe dair bir kısım haberler vermektedir. Her iki hususta da insanoğlunun idrâk edemeyeceği, bilgisinin sınırlarının erişemeyeceği taraflar bulunmaktadır. Bu da göstermektedir ki Kur'an bir beşer kalamı değil; aksine tüm bu bilgilerin kaynağını işaret eden ilâhî bir vahiydir. Kur'an'ın geleceğe dair verdiği bir kısım bilimsel hakikatler adeta zaman ile

⁴²⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 71.

tefsir olmuş, anlaşılmıştır. Bir kısmı da hala anlaşılmayı beklemektedir. Kur'an'ın evrensel bir adil hukuk düzeni inşa etmiş olması da onun ayrı bir mucizelik yönüdür. Tüm bunlara birlikte bakıldığında çok daha net anlaşılmaktadır ki; Kur'an asırlara meydan okuyarak genç kalmış ve dünya durdukça ahkâmıyla, düzeniyle ve diğer bütün güzel yönleriyle bu durumunu devam ettirecek kutsal bir kitaptır.⁴²⁸

Muhammed Ebû Zehre, bu açıklamaları ve bilgileri verdikten sonra müstakil bir başlık açarak kendisinin Kur'an'ın i'câzını ele almasını, geniş bir biçimde sunmaya başlamıştır. Biz de yaptığımız çalışmanın akademik sınırlarını da gözeterek buradan itibaren olabildiğince özetleyerek ama bir taraftan da müellifin meseleyi işleyişindeki ana omurgayı da ihmal etmeden konuyu aktarmaya gayret edeceğiz.

2.18.1. Belâğî İ'câz

Kur'an, belâğatı itibariyle mu'ciz bir kitaptır. Bunu Kur'an'ın indirilmeye başlandığı dönemdeki ilk muhatapları olan Araplar, başından itibaren fark etmişler ve çoğu zaman da itiraf etmekten geri durmamışlardır. Bu fark edişlerindeki en büyük etken de; onların şiir, hitabet vb. belâğî hususlara olan aşinalıkları ve bu anlamda zevk sahibi olmalarıydı. Sadece zevk sahibi de değildiler; aynı zamanda çeşitli yarışmalar tertip ediyorlar, ciddi manada bu bağlamda eleştiriler yapmaktaydılar. İşte bunların bu kadar işin içinde olmaları Kur'an'ı işittikleri ilk andan itibaren Kur'an'a dair yorumlar yapmalarını beraberinde getirmiş ve bu eleştiriler çoğunlukla acziyetlerini itiraf ile sonuçlanmıştır.⁴²⁹

2.18.2. Belâğî İ'câz Çeşitleri

Kur'an, her yönüyle mu'ciz bir vahiydir. Onun kelimeleri arasındaki münasebet, bir bütün olarak manaları arasındaki uyum, tüm bunlarla beraber uzun bir metin olmayışı gibi özellikleri ilk anda sıralanabilecek hususiyetleridir.

Kur'an'ı okuyan herkese Kur'an farklı şekillerde dokunur. Onu bir mü'min okudu mu imanı artar ve iliklerine kadar ondaki incelikleri idrak eder. İnanmayan bir insan ise, eğer peşin bir hükümle okumuyorsa mutlaka etkilendiği durumlar ortaya çıkar ve zaman

⁴²⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 71-72.

⁴²⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 73.

zaman bu etkileşim onun iman etmesi ile neticelenebilir. Art niyetli bir yaklaşım ile okunduğunda bile Kur'an'daki edebî güzellik bundan anlayan her insanın dikkatini öncelikle çeker.⁴³⁰

Bir rivâyete göre Esmâî, bir cariye'nin sözünü işitince ona, “Ne kadar da fasih, açık ve düzgün konuşuyorsun” dedi. Buna karşılık cariye kendisine, “Sen benim konuşmamı mı fesahat sanıyorsun? Allah Kur'an'da ‘Mûsâ'nın annesine, ‘Onu emzir, başına bir şey gelmesinden endişe ettiğinde onu nehre bırak. Korkup kaygılanma. Biz onu sana geri döndüreceğiz ve onu peygamberlerden biri yapacağız’ diye vahyettik.”⁴³¹ diye haber vermektedir. Çünkü bu tek ayet ile Allah; iki emir, iki yasak, iki haber ve iki müjdeyi birlikte zikretmektedir. İşte bu durum bile harici bir sebep olmaksızın Kur'an'ın apaçık bir mu'ciz kitap olduğunun önemli işaretlerinden birisidir.⁴³²

Verilen örnekte de görüldüğü gibi, araştırılıp incelendikçe Kur'an'ın insan üzerindeki etkileri saymakla bitirilemeyecek çoğunluktadır. Müşrikler ondan etkilendiklerini itiraf ediyorlar, dinlememek için özel toplantılar tertip edip kararlar alıyorlar; ancak bu karar alışlarına rağmen yine de gizliden gizliye Kur'an'ı dinlemeye gitmekten kendilerini alamıyorlardı. Bu, bir taraftan Kur'an'ın nağme ile okunduğunda insanda oluşturduğu etkiyle de alakalıdır. Yani insan, Kur'an'ın anlamını haddi zatında kavramasa bile onu salt dinlediği vakit bile bu etkiyi derinlemesine hissedebilmektedir. Bu, Kur'an'ın ayırt edici önemli özelliklerinden birisidir.

Bu açıklamadan sonra müellif Kur'an'ın belâğî i'câz çeşitlerini alt başlıklar halinde vererek ve açıklamalar yaparak işlemiştir. Biz de aynı sırayı takip ederek bu özellikleri aktarmaya çalışacağız.

2.18.2.1. Kur'an'ın Lafız ve Harfleri

Kur'an'ın i'câzı meselesinde lafız ve harflerin bu konunun bir parçası olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Belâğet ve fesahat kavramları bağlamında tartışılan bu konuda, iki ayrı fikir etrafında görüşler açıklanmıştır. Bu görüşlerin birinde Kur'an'ın harf ve lafızlarının bizatihi kendilerinde bir i'câz aranmaması gerektiği anlatılır ve çeşitli

⁴³⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 74.

⁴³¹ Kasas, 28/7.

⁴³² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 74.

örneklerle bu ifade edilmeye çalışılır. Bu görüşe göre, belâğat ve fesahat, mana ile bütünleşmiş ibarelerin tamamında ve bu manaya delalet eden lafızların birbirleriyle olan uyumunda ortaya çıkmaktadır.⁴³³

Diğer bir görüş de şudur: Kur'an'ın harf ve kelimeleri birbirleriyle uyumludur ve mahreçleri birbirinden uzak değildir. Ayrıca, Kur'an'ın lafız akışında ve ahenginde bunun çok önemli bir etkisi bulunmaktadır. Âyet fasıllarının ve kelimelerin dizilişinin Kur'an okunduğunda bile oluşturduğu derinlik hissi onun ayırt edici en önemli özelliklerinden birisidir. Buna göre, Kur'an'daki her bir kelimedede belâğî özellik ve incelik bulunmaktadır. Bu özellik, kelimelerin gerek edasında; yani meddinde veya ğunnesinde, gerekse bestesi ve musiki ahenginde ortaya çıkabilmektedir. Çünkü Kur'an'ın tertil üzere okunuşu anlamın farkındalığıyla beraber tüm bu sayılan hususiyetleri içinde barındıran bir okuyuş şeklidir.⁴³⁴

Buraya kadar verilen iki görüş arasında aslında çok keskin bir ayrımın olmadığını ifade eden Ebû Zehre, kendisinin de kelimelerin tek başına belâğat cihetiyle bir anlam ifade edemeyeceğini, bir bağlam ve cümle içinde olduğunda ancak bunun gerçekleşebileceğini söylemektedir. Zaten belâğat bir yönüyle de bu anlamdadır. Her harfin, kelimenin, sözün yerli yerinde kullanılmasıdır. Kur'an da bu noktada zirve bir kitaptır. Onda bulunan harfler, kelimeler, cümleler ve bunların nazmı, dizimi asla tesadüf değildir. İlk toplumdaki itibaren tüm muhataplarını derinden etkileyen Kur'an'ın bu önemli özelliği sıradanlaştırılmamalıdır. Kaldı ki Kur'an'ın meydan okumasına cevap verilemeyeşinin en önemli kendinden kaynaklı (zatî) sebeplerinden birisi de bu ahengi, kelime seçimi ve söz dizim mükemmelliğidir.⁴³⁵

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın bu önemli özelliklerini, farklı fikirleri yer yer karşılaştırmalı bir biçimde vererek kitabının ilgili yerlerinde ifade etmiştir. Sonuçta ise, fikrini ifade ederken, Kur'an'ın lafız, kelime ve harf bakımından seçkin bir yerinin olduğunu, bu dizimin okunuşa etkisinin çok olduğunu belirtir. Ayrıca Kur'an'ın i'câz yönlerinden birisinin de cümleleri arasındaki muhteşem uyum olduğunu, İlk muhatap

⁴³³ el-Cürcânî, Abdülkahir, *Delâilü'l-İ'câz (Sözdizimi ve Anlambilim)*, Çev. Osman Güman, Litera yayıncılık/ T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015, 50-54.

⁴³⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 75-77.

⁴³⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 80-81.

toplum olan müşriklerin bile takdir ettiği, acziyet itiraflarına konu olan bir gerçek olduğu hususunun tekrar hatırlanması gerektiğini defaâten ifade eder.

Konuştunun etkili olmasını isteyen her insanın kelimelerini, ifade biçimini büyük özenle yaptığı düşünüldüğünde; ilâhî bir kelâm olan Kur'an'ın ifadelerinin, âyetlerinin, bunların dizilişlerinin bir ilâhî irade ile oluştuğunu ve bunun noksansız olacağının evleviyetle idrak edilmesi zor olmayacaktır. Kur'an'ın evrensel yönüyle asırlara meydan okuyarak gelen ihtişamı da bunun başka bir yönden ispatıdır.⁴³⁶

2.18.2.2. Kur'an'ın Üslubu

Kur'an'da geçen kelimeler ve cümleler seçilmiş kelime ve cümlelerdir. Her biri kendi bu seçilmiş olmaları ile de özeldirler; ancak asıl i'câz, bu harf, kelime ve cümlelerin belli bir ahenk içinde peşi sıra muhteşem dizilmeleriyle gerçekleşmektedir. Bu i'câzın önemli bir detay yönü de şudur: Kur'an'daki herhangi bir kelimenin eş anlamlısı o kelimenin yerine kullanılmaya kalkışılrsa kesinlikle aynı ahenk ve akıştaki insicamı veremez. Yani her kelime seçilmiş, her kelime yerli yerinde kullanılmıştır. Âyetler bu bakımdan peş peşe dizilmeleriyle edebî ve belâğî ahengi oluşturmaktadırlar.⁴³⁷

Kur'an'ın beyânî üslubu okuyanın zihninde adeta bir resmi canlandırır gibi hayal ettirir bir seviyededir. Bu şekilde olmasında, onun ifade biçiminin, kelime ve cümlelerinin oluşumunun etkisi elbette ki çok fazladır. Bu hususta Kur'an'daki şu ifadeler bir kez daha bu vesileyle hatırlanmalıdır: *“De ki: “Allah size üstünüzden veya ayaklarınızın altından bir azap göndermeye ya da sizi muhalif gruplara ayırıp birbirinize güçlerinizin acısını tattırmaya kâdirdir.” Bak, anlasınlar diye âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz!”*⁴³⁸

Kur'an'daki üslup ve ifade güzelliğinin bir yönü de şudur: Müradif yani eş anlamlı denilebilecek kelimeler Kur'an'da farklı yerlerde bile olsa birbirlerinin yerlerine kullanılamazlar. Böyle bir durum genel ahengi adeta alt üst eder. Yani bir kelime Kur'an'da kullanıldığı yerde kullanıldığı manada orada görevini tam manasıyla ifa

⁴³⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 79-94.

⁴³⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 94.

⁴³⁸ En'âm, 6/65. Ayetin tefsirine bakıldığında genel olarak “üstten-alttan gelen azap”, çeşitli semâvî veya yerden kaynaklı bela ve musibetlere insanların maruz kalılabileceği şeklinde izah edilmiştir. Ayrıca zalim idarecilerin zulmüne maruz kalmak da bu anlamda değerlendirilmiştir. Bunun dışında Müslümanların kendi içinde düşmanca muhalif gruplara ayrılarak birbirleriyle sürekli bir biçimde didişmeleri ve birbirlerinin güçlerini bu noktada tüketmeleri de bu ayet bağlamında düşünülmesi gereken bir diğer önemli nokta olarak dikkatleri çekmektedir.

etmektedir. O kelimeyi o manaya yakın başka bir yere koymak aynı ahenk ve akıcılığı kesinlikle vermeyecektir. Buradan da anlıyoruz ki kelime ve cümleler sadece seçilmekle kalmamış, kullanıldıkları yerler bakımından da seçilmişlerdir, yani yerli yerinde kullanılmışlardır.⁴³⁹ Ebu Zehre, bu noktada Hattabî'nin, Kur'an'ın i'cazına yönelik telif ettiği Risâle'sinde⁴⁴⁰ konuyla ilgili şu örnekleri paylaşmaktadır:

İlim-ma'rifet (العلم والمعرفة), hamd-şükür (الحمد والشكر), buhl-şuh (البخل والشح), misallere bakıldığında, birbirine yakın manalarda oldukları görülür. Ancak bu anlamda yakın manada olan kelimeleri bile Kur'an birbirinin yerine kullanmaz, geçtiği her yerde, orada geçen kelime doğru kelimedir, yakın anlamlı olan müradifi kullanılsa bile o manayı yakalama durumu söz konusu değildir. Bu da Kur'an'ın kelimeleri kullanmada seçici davrandığının anlaşılması bakımından önemli bir durumdur.⁴⁴¹ Beşer, dildeki tüm manaları bilme kudretinde değildir, bu yüzden kelamın sahibi olan Allah, hangi ifade ve kelimeyi nerede ne amaçla kullanacağını en iyi bilendir.⁴⁴²

Kur'an'ın beyan ve hitap üslubuna bakıldığında bir başka çeşitlilik de dikkatlerden kaçmaz. Şöyle ki; Kur'an, zaman zaman "istifham" yani soru-cevap yöntemini kullanmaktadır. Ancak Kur'an bunu farklı amaçlara mebnî olacak biçimde ve farklılıkta kullanmaktadır. Bazen bu tür kullanım "tevhîh", yani kınama ve azarlama amaçlıdır. Bazen "takrir", yani onaylatma ya da doğrulatma amaçlıdır. Bazen "tenbih", yani uyarı ifade etmektedir.⁴⁴³ Bunun dışında örneğin Kur'an'da "itnâb", yani tekrar ifadeler bulunmaktadır.⁴⁴⁴ Aynı şekilde bazen de cümleyi eksik ve noksan bırakmayacak şekilde "icâz"⁴⁴⁵ yani kısa ve öz ifadeler Kur'an'da yer almaktadır. Kur'an'da ne noksan ne fazla tam da "icâz" denilecek tarzda gelen ifadeler; öz, kısa ama manayı tam olarak açıklayan âyetlerdir. Yine bazen, yürekleri yerinden sökecek kadar tehdit içeren, korkuya sevk eden ifade ve sözler bulunmaktadır. Bunlarla beraber bazen Kur'an, tefekkür, düşünmeye

⁴³⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 95.

⁴⁴⁰ Hattabî'nin eserinin asıl adı, *Beyânu i'cazi'l-Kur'an*'dır. Muhammed Halefullah Ahmed ve Muhammed Zağlûl Sellâm, bu eseri tahkik ederek Rummânî ve Abdulkâhîr el-Cürcânî'nin aynı konudaki eserleriyle birlikte, *Selâsü resâil fi i'cazi'l-Kur'an* içinde yayımlamışlardır. İşte bu sebeple Ebû Zehre, Hattabî'nin kitabından bahsederken Risâle ismini kullanmaktadır.

⁴⁴¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 95.

⁴⁴² Bu noktada farklı açıklamaları görmek için bkz: Çağır Necdet, "Klasik Anlayışla Bilimsel Bulguların Kesiştiği Noktada Kur'an Nazmı", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 11 (Bahar 2002), 63-64.

⁴⁴³ Sahip Aktaş, *Kur'an'da İstifhâm Üslubu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elâzığ 2006, 1-135.

⁴⁴⁴ Bu konuda örneklendirmeler için bkz: Çağır Necdet, *Kur'an'ın Belâgat ve Fonetik Yapısı*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2005, 187.

⁴⁴⁵ Konuyla ilgili detaylı açıklamalar için bkz: Çağır Necdet, *Kur'an'ın Belâgat ve Fonetik Yapısı*, 187-205.

sevk eden ifadelerle muhatabını karşılamakta; bazen de helal-haram ve hüküm bildiren aydınlatıcı, bilgilendirici ifadelerle okuyanına ışık tutmaktadır. İşte ne durumda olursa olsun Kur'an'da yer alan tüm bu âyetler, ifadeler, cümleler büyük bir ahenk içerisinde, kelimelerin cümlelerin yerli yerinde kullanımıyla okuyanın, dinleyenini mest eden bir yapıya sahiptir. Tüm bunlar Kur'an'ın ifade tarzı ve anlatım üslubundaki i'câz noktalarıdır.⁴⁴⁶

2.18.2.3. Kur'an'ın Beyan Çeşitliliği

Edebiyat ile meşgul olan, belîğ konuşmaya ve yazmaya kabiliyeti olan insanların bu kabiliyetleri farklı şekillerde tezahür eder. Kimi insan betimlemeyi çok iyi yapar, kimisi ifadesindeki sertliği çok iyi kullanır. Kimi insan coşku, heyecan gibi duyguları çok iyi ifade ederken, kimisi mizahî bir yetenek ile muhataplarının karşısına çıkar. Bazı yazarlar siyasî alanda çok iyi metinler ortaya koyabilirken, diğer birçok alanda bu denli bir başarı gösteremeyebilirler. Yani kısacası, birçok alanda aynı yüksek seviyede performans göstermek insanoğlu için pek mümkün görünen bir hal değildir. Ama belli alanlarda çok iyi olan insanlara rastlamak ise oldukça doğal ve mümkündür.

Kur'an'a gelince, o bütün belâğî ve edebî sanatları farklı yerlerde kendisinde barındırmaktadır. Bu yönüyle beşer takatinin çok üstünde bir konumda konumlanmıştır. Kur'an'da; tehdit, müjde, uyarı, umut etme, Allah'ın yaratılışa dair âyetlerini tefekkür etme, duygulara hitap eden ifadeler ve daha fazlasını barındırmaktadır. İşte tüm bunları içermesi Kur'an'ın i'câz ve esrarının delillerindendir. Bu durum, Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir:

*“İyice düşünmeleri için bu Kur'an'da ayrıntılı açıklamalar yaptık. Ama bu, sadece onların haktan uzaklaşmalarını arttırıyor.”*⁴⁴⁷

Âyette geçen “tasrîf” (صَرَفْنَا) ifadesi, ısrarlı bir biçimde ve değişik şekillerde sürekli insanları inanmaya, imana davet etme şekillerini ihtiva etmektedir. Bu anlamdaki tekrarlayan vurgular, inananların rahatlamasına vesile olurken, inkârcıların küfrünü ve inadını artırmıştır.

⁴⁴⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 95-96.

⁴⁴⁷ İsrâ, 17/41.

Bu bağlamda başka bir âyet ise şudur:

*“Muhakkak ki biz bu Kur’an’da insanlara (gerçekleri anlatmak için) her türlü misali denedik. Yine de insanların çoğu inkârcılıkta direndikçe direndiler.”*⁴⁴⁸Kur’an’da inkârcılar iman etsinler diye, müjde, uyarı öğüt, tehdit gibi birçok örnek ile hakikatlere dikkatler çekilmekte, bu ifadeler zaman zaman tekrarlarla kendini hissettirmektedir. Kur’an’ın bu önemli ayırt edici özelliği her zaman insanların iman etmesiyle neticelenmemiştir. Aksine bazen de inkâr edenlerin sadece inkârını artırmıştır. Hasta insanların bir kısmı da böyledir, kendisine fayda vereceği çok belli olan ilacı kullanmaktan imtina edenler şifaya kavuşamamaktadır.⁴⁴⁹

Kur’an’ın maksadını muhataplarına ulaştırırken kullandığı bu yöntem çeşitliliği karşısında aciz durumda kalan inkârcılar, zaman zaman ne diyeceklerini şaşırarak vaziyete düşmekteydiler. Hatta Hz. Peygamber’in Kur’an’ı başkalarından öğrendiği ve o öğrendiklerini kendilerine okuduğunu söyleyecek noktaya bile ulaşmışlardı. Kur’an onların bu aciz hallerini şu şekilde ifade etmektedir:

*“Hiç kuşkusuz, “Kesin olarak bunları ona bir insan öğretiyor” dediklerini biliyoruz. Oysa ona öğretiyor dedikleri kişinin dili yabancısıdır, bunun dili ise açık seçik Arapça’dır.”*⁴⁵⁰Bunu farklı yönüyle tamamlayan bir diğer âyet ise şudur: *“Güzel memleketin bitkisi rabbinin izniyle (güzel) çıkar; kötü olandan ise faydasız üründen başka bir şey çıkmaz. İşte biz şükreden bir kavim için âyetleri böyle açıklıyoruz.”*⁴⁵¹Bu ayet hem bir örnekleme yapmakta hem de bu tür bir anlatım yönteminin niçin tercih edildiğine dair açıklama ile fikir vermektedir. Bu ayet Kur’an’da geçen darbimesellerden biri olup, simgesel bir anlatım örneği sunmaktadır. Şöyle ki, ayette geçtiği şekliyle "temiz toprak-pis toprak" meseline metnin dış yapısı biri kaliteli diğeri kalitesiz olmak üzere iki tür topraktan bahsediyorken, içyapısı genelde tüm ademoğulları içerisinde "iyi" ve "kötü"; özelde ise "mümin" ve "kafir" olmak üzere iki farklı insan tipinden bahsetmektedir. Böylece ayette figüratif bir anlatıma yer verilmiş olup, bu da genel anlamda mecazi bir ifade formu sergilemektedir.⁴⁵² Buna göre ayette "temiz toprak" temiz insanı veya mümini, pis topraksa habis insanı veya kafiri simgelemektedir. Rabbinin emrini dinleyip

⁴⁴⁸ İsrâ, 17/89.

⁴⁴⁹ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 96-98.

⁴⁵⁰ Nahl, 16/103.

⁴⁵¹ A’râf, 7/58.

⁴⁵² Çağıl Necdet, *Din Dili ve Mecaz*, İz yay., 2008, 18, 61.

benimseyen ve onunla amel eden, kendisi de ameli de hoş mümin kimse faydalanılan ve bitki bitiren hoş meyveli, temiz cevherli, kaliteli bir toprağa; Rabbine itaat etmeyen ve yararlı işleri olmayan; aksine pis işler yapan kafir kimse de bitki bitiremeyen çorak, pis toprağa benzetilmiştir. Bu örnekte Kur'an gökten inen bereketli ve şifalı bir yağmura, kalpler de bu yağmuru alan toprağa benzetilmektedir. Buna göre Kur'an'ı dinleyip ona uyan ve onunla amel eden mümin kimse bu yağmurun nüfuz edip bitki bitirdiği, aslı temiz olan toprağa, kafir kimse ise aslının bozuk olması sebebiyle bitki bitiremeyen pis toprağa benzetilmektedir. Kur'an inince mümin kalp ona inanır ve böylece iman onda kökleşir. Kafir kalbe gelince, tıpkı yağmuru almasına rağmen fayda vermeyen bitki dışında hiçbir şey bitiremeyen pis toprak gibi onun kalbinde de iman adına hiçbir şey tutunamaz ve inanç olarak faydasız olandan başkası orada kökleşemez.⁴⁵³

Tüm bunlardan anlaşıldığı üzere Kur'an âyetleri, değişik şekil, konu ve içeriklerle gelmiştir. Bu içerikleri muhataplarına iletirken de her defasında aynı yolu, yöntemi izlememiştir. Kur'an'da, ilk ve en temel hedefi olan tevhid gerçekleştirilmesi gereken ilk hedef olarak ortaya konduktan sonra insan hayatının her alanına dair birçok düzenlemeyi de içinde barındıran hükümler bulunmaktadır. Bu hüküm ve ifadelerin iletim biçimi de her defasında aynı olmayıp; bazen tehdit, bazen uyarı, bazen müjde, bazen azarlama, bazen de kınama gibi farklı yollarla yapılmıştır.

Bunun dışında kâinatın yaratılışı başta olmak üzere evrene dair, yaratılışa dair, geçmiş ümmetlerin hallerine dair birçok bilginin varlığı da akla ve onun işlevsel kullanımına davet içeren Kur'an'ın ayrı bir yöntemi olarak dikkatleri çekmektedir. Tüm bu özellikler, akıl sahibi, kalpleri açık ve can kulağıyla Kur'an'ı dinleyenler için, Kur'an'da söz üsluplarının ve etkileme yöntemlerinin çeşitli ve farklı şekillerde olduğuna işaret edilmektedir.⁴⁵⁴

Kur'an'ın anlatım çeşitliliğini anlamda çeşitlilik ve üslupta çeşitlilik olarak okumak da mümkündür. Kur'an kıssaları anlamda çeşitliliğin en önemli örneklerinden birisidir. Bir peygamber kıssası Kur'an'da genelde sadece bir yerde geçmemektedir. Geçtiği tüm farklı yerlerde aslında farklı bir ibret ve ders amacı taşımaktadır; diğer türlü Kur'an'da

⁴⁵³ Ebû'l-Haccac el-Mekki Mucâhid b. Cebr, *Tefsiru Mucâhid*, thk. Abdurrahman Tahir b. Muhammed, İslamabad ts., I. 239; Abdurrahman b. Muhammed er-Razi İbn Ebü Hatim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azim*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 2003, V. 1503; Ebû Mansur Muhammed Maturidî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, Mizan Yayınevi, İstanbul 2006, V. 391-392; Çağır, *Din Dili ve Mecaz*, 61.

⁴⁵⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 98-99.

gereksiz bir tekrara gidilmiş şeklinde anlaşılma söz konusu olabilir. Aslında Kur'an'da tekrar gibi görünen her konu, ifade, âyet bu bakış açısıyla ele alındığında geçtiği her yerde hususi bir amaca mebni olarak orada bulunduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

Ebû Zehre bu girişi yaptıktan sonra Kur'an kıssalarından sırasıyla Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Nuh, Ashab-ı Kehf konularını ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. Bu bölümde daha çok olayların tarihe bakan yönlerini âyetler ışığında ele almıştır. Bu, Kur'an'ın i'caz yönünden ziyade müellifin konulara tarihi bir perspektifle yaklaşmasıyla ilgili olduğundan çalışmamızın genel çerçevesini çok aşacak ve konu bütünlüğünü de olumsuz etkileyecektir. Dolayısıyla bu bölümle alakalı bu bilgilendirme ile iktifâ edeceğiz. İlgili okuyucuların müellifin bu konularla alakalı bilgilendirmelerini ve fikirlerini eserinde görmeleri mümkündür.⁴⁵⁵

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın ifade yöntemleri ve üslup biçimleri üzerine görüşlerini beyan ederken, bazı alt başlıklar belirleyerek, bu başlıklar etrafında Kur'an'dan da örnekler sunarak konuyu bu noktada detaylandırmaktadır. Kur'an'ın bir kısım meseleleri anlatmada soru sorma (İstifham) yöntemini tercih etmesi, gerçek olayları olduğu gibi aktarması (hakikat, örneğin Kur'an kıssaları), sosyal ve gündelik hayat dair bir kısım sınırları ve hükümleri ortaya koyarken izlediği yöntem bunlardan birkaçıdır.

Ebû Zehre, Kur'an'ın edebî ve belâğî üslubuyla alakalı örneklendirmeleri yaparken, konunun bir bölümünü; Kur'an'da Teşbih ve Çeşitleri, Kur'an'da İstiare ve Çeşitleri, Kur'an'da Mecaz ve Kur'an'da Kinaye ve Çeşitleri olmak üzere dört ayrı başlık açarak meseleyi izah etmeye devam etmiştir. Bu bölümde de Kur'an'ın her bir kelimesinde, cümlelerinde hiçbir şekilde bir rastgeleliğin bulunmadığını, kelimelerinin seçildiğini, her ifadenin yerli yerinde kullanıldığını anlatmakta ve bunu örneklerle desteklemektedir.⁴⁵⁶

2.18.2.4. Kur'an'ın Nazım ve Fasılları

Kur'an'ın gerek lafız ve üslubunda gerekse fasıllarında, fasıla olmayan noktalarında kendi içinde ihtişamlı bir ahenk ve düzen bulunmaktadır. Bu özelliği Kur'an'ın indirildiği ilk dönemde muhatapları arasında olup, inanmayan bir kısım

⁴⁵⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 100-140.

⁴⁵⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 160-205.

insanların ifadelerine ve itiraflarına da yansımıştır. Örneğin; Velid b. Muğire'nin şu ifadeleri bu bağlamda dikkat çeken cümlelerdir:

*“Allah’a yemin olsun ki, Kur’an’da muazzam bir tatlılık, lezzet ve güzellik bulunmaktadır. Ayrıca Kur’an’ın tüm âyetleri; kökleri hurma ağacı gibi suya inmiş, dalları da meyve dolmuş bir ağaç gibidir. Kısacası Kur’an en yüce kelâmdır; ondan daha yücesi yoktur. Bu tür ifadeleri bir beşerin ifade etmesi, ortaya koyması da asla mümkün değildir.”*⁴⁵⁷

Muhammed Ebû Zehre, bu girişten sonra Kur’an’ın nazmı ile ilgili şunlara yer vermektedir:

Kur’an nazmı, belâğatçılar tarafından ortaya konan, bilinen edebî ilkelerden farklı bir özellik ve şekil ifade etmektedir. Kur’an nazmı; “nesr-i mursel” değildir; yani serbest, düz olan, lafız sanatlarını ve seciyi ön planda tutmayan bir özelliğe sahiptir; “nesr-i mesnû” da olamaz; yani sıradan ve yapay bir nesir değildir.⁴⁵⁸

Aynı zamanda Kur’an’ın nazmı, bir “nesr-i müzdevic” de değildir; yani sonları şiirdeki gibi, ama serbest bir biçimde kafiyeli bir nesir de değildir. Bunlarla beraber Kur’an nazmı “nesr-i müsecca” da değildir. Yani lafız sanatlarını ve seciyi ön planda tutan bir yapıda da değildir. Kur’an tüm bunların dışında kendine mahsus özellikli bir ifade biçimi ve nazma sahip ilâhî vahiydir.⁴⁵⁹

Ebû Zehre, bu bilgileri paylaştıktan sonra Bakıllanî'nin *İ'câzü'l-Kur'an* adlı eserine de atıfta bulunarak müellifin Kur’an’ın nazmı hususunda serdettiği görüşlerine yer vermiştir. Bu görüşleri özet bir biçimde burada biz de nakledecek olursak şu şekilde ifade edebiliriz:

Kur’an nazımının eşsizliği, birkaç noktada ortaya çıkmaktadır. Öncelikle Kur’an, genel nazmı itibariyle mucizedir. Kur’an’ın ifade tarzındaki çeşitlilik, Arapların alışlagelmiş kelâm tarzının ve hitap biçimlerinin zaman zaman dışında özellikler taşımaktadır. Bir sözün düzenli ve edebî sayılabilmesi için çeşitli özellikleri taşıması gerekmektedir. Örneğin; şiirin farklı aruz şekilleriyle yazılması veya kafiyeli olmayıp da vezinli bir biçimde telif edilmesi gibi hususlar, bir sözün bedîî oluş yöntemlerindendir.

⁴⁵⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 207.

⁴⁵⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 208.

⁴⁵⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 207.

İşte insanlar bu tür yöntemleri kendi ölçülerine göre alır ve ifadelerini bunlara göre şekillendirip edebî bir tarz oluşturabilirler. Ama Kur'an tüm bu ölçülerin ötesinde ve üstünde ayrıcalıklı bir yöntem ve nazım üslubuna sahiptir.⁴⁶⁰

Kur'an ne seci' yani nesir halindeki metinlerde ifadelerin sonunun aynı kafiye veya aynı vezinde olduğu bir özellik taşımaktadır; ne de şiir özellikleri barındıran bir yapıdadır. Kur'an için direkt bu özellikler var düşüncesiyle yaklaşımlar sergilemek Kur'an'ı tanınamaktır ve onun değerini düşürmeye yönelik ifadeler ortaya koymaktır. Kur'an beşerî standartlar ve ölçülerin çok üstünde kendine has edebî ve belâğî nazım ve ifade biçimine sahip vahy-i ilâhîdir.⁴⁶¹

Kur'an'ın indirildiği dil ve ilk muhatapların konuştuğu Arapça kendi içinde birçok zenginliği barındırmaktadır. Kur'an bu zenginliği kendine has ifade biçimi, belâğatı, fesahati, hukukî prensipleri, aile başta olmak üzere sosyal hayata dair birçok incelikli ahkâmı ve prensipleriyle bu dilin zirvesini çok aşan bir noktada durmaktadır. Kur'anın, bu özelliklerini ve insanlar üzerinde oluşturduğu etkiyi şu âyetlerde görmek de pekâlâ mümkündür:

*“Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi. Rablerinden korkanların onun etkisiyle tüyleri ürperir, sonra yine Allah'ı anmaya yönelerek bedenleri ve kalpleri huzura kavuşur. İşte bu kitap, Allah'ın bir rehberi olup dilediği kimseyi onunla doğruya yönlendirir; ama Allah kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur.”*⁴⁶²

*“Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!”*⁴⁶³

İşte bu âyetler de ayrıca göstermektedir ki, Kur'an ifadeleri ve nazmı beşer ifadeleriyle ve edebî ölçüleriyle kıyaslanmayacak bir letafet ve ihtişamdır.⁴⁶⁴

Kur'an'ın nazımının güzelliği ve zirve bir noktada oluşu bir yönüyle de ihtiva ettiği konu çeşitliliğini belli bir ahenk içinde sunma biçiminden de kaynaklanmaktadır. İçindeki kıssalar, öğüt verici ve yol gösterici hadiseler, hikmetli birçok sözler, çeşitli meselelerle

⁴⁶⁰ el-Bakillânî, Ebû Bekir Muhammed İbn Tayyib, *İ'câzü'l-Kur'an*, Darü'l-Meârif, Mısır, ts., 48-53.

⁴⁶¹ el-Bakillânî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 48-53.

⁴⁶² Zümer, 39/23.

⁴⁶³ Nisa, 4/82.

⁴⁶⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 209.

ilgili hükümler, sakındıran ve uyaran ifadeler, iyiliği mükâfatı ile beraber, kötülüğü cezasıyla beraber zikreden lafızlar, değerli karakter tiplmesi ve örneklendirmeleri, üstün ahlâkî prensipler ve bunun dışında çeşit çeşit konuları bir arada bulundurması ve bunları bir nazım şaheserliğiyle sunması onun en büyük i'câz yönlerinden birisidir.⁴⁶⁵

İnsanlar kendi aralarındaki iletişimlerde belli bir oranda uzmanlık sahibi kimselerin ifadelerinden yücelterek bahsederler. Bu tür ifade biçimlerinde bile zaman zaman çelişkili durumlarla karşılaşmak mümkün olabilmektedir. Ama Kur'an için bu türden çelişkilere rastlamak kesinlikle mümkün değildir. Kur'an'ın değişik yerlerinde bahsedilen geçmiş milletlere ve peygamberlere ait haberlerde bir bütün olarak olaylara bakıldığında aralarında en ufak bir çelişki olabilecek söze, cümleye rastlamak mümkün değildir. İşte bundan dolayıdır ki beşer için Kur'an'ın bir benzerini getirmek mümkün değildir.

Tüm bu anlatımlara örneklik teşkil edecek Kur'an âyetleri sayısız derecededir. Ama bununla beraber bir örnek vererek konunun daha iyi anlatılabilmesi mümkündür. Şöyleki;

*“Tohumu ve çekirdeği çatlatan şüphesiz Allah'tır; O, ölüden diriyi çıkarır, diriden de ölüyü çıkarmaktadır. İşte Allah budur. O halde (haktan) nasıl dönersiniz! Sabahı aydınlatan O'dur. Ve O, geceyi dinlenme zamanı, güneşi ve ayı birer hesap ölçüsü kılmıştır. İşte bu, aziz ve alîm olan Allah'ın takdiridir. O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratmıştır. Gerçekten biz, anlayan bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık. O, sizi bir tek nefisten yaratmıştır. (Sizin için) bir kalma yeri, bir de emanet olarak konulacağınız yer vardır. Gerçekten biz, derinlemesine düşünen bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık.”*⁴⁶⁶

Sadece bu âyetlere bile bakıldığında kelimeler arasındaki ahenk ve muhteşem tasvirleri görmek mümkündür. Bu âyetlerde, tohumun nasıl yaratıldığı, nasıl çatlatılıp ekin haline getirildiği, filizlenip yeşerdiğinde ise insanlar ve diğer istifade edecek yaratılmışların bunlardan nasıl yararlandığı ifade edilmektedir. Çekirdeğin yarılp filizlenmesi anlatılırken, ondan bir ağacı dallarını eğecek kadar ağırlıkta meyvelerin nasıl yaratıldığı ifade edilir. Bir taraftan da yapraklar ve çiçeklerinin zaman zaman yaydığı rayiha da adetâ ihsas ettirilir.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 210.

⁴⁶⁶ En'âm, 6/95-98.

⁴⁶⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 211-212.

Bunların sonunda ise devam eden sürecin bir gün ölümle tanıştığını ve sonrasının ise ayrı bir yolculuk olduğu ifade edilerek buna dair düşündüren ve ibretlere sunulan durumlar her akıl sahibinin idrakine sunulmuştur.⁴⁶⁸

Kur'an metni, nesir türü bir metin asla değildir. Ayrıca onun fasılalarının da bir şiirde olduğu gibi kafiye düzeni ile olmadığı gayet açık bir gerçektir. Yani onun, insanlar arasında kullanılan anlamlarıyla vezin ve kafiyeleri bulunmamaktadır. Kur'an'da dinleyenleri etkileyen nağme sırları ve mana derinlikleri onun nazım güzelliğinin ve genel ahenginin yansımaları olarak değerlendirilmelidir.⁴⁶⁹

Muhammed Ebû Zehre, bu bölümü anlatırken Mustafa Sadık er-Rafî'den de konuyla ilgili görüş aktarmakta ve özetle şu bilgileri paylaşmaktadır:

Kur'an'ın indirildiği ilk topluluk olan Araplar, konuşma biçimi olarak genelde aheste bir yapıya sahip şekilde konuşurlardı. Konuşmalarında sesi oluşturan harf ve kelimelerde uyum ve ahenkten ziyade sesin kendisindeki uyum ve ahenk onlar için daha önemliydi. Ancak onlar Kur'an'ın indirildiğini gördüklerinde ve âyetleri işittiklerinde kelimelerdeki ahenk ve eşsiz düzen dikkatlerini çekti. Çünkü bir bütün olarak bakıldığında harfler, kelimeler, cümleler Kur'an'da hep yerli yerindedir. Sanki ayrı ayrı cümleler yok da bir bütün olarak son derece uyumlu tek bir cümle karşılarında var gibi hissetmişlerdir. Ve sonuçta da bu durumlarını itiraf etmekten geri durmamışlardır. Kur'an'ın ilk dönem muarızlarını aciz bırakması tam da onların anladıkları edebî, belâğî ve hitap sanatı bakımlarından olmuştur. Öyle ki en azılı muarızlarından biri olan Müseylime şekil olarak Kur'an'a benzettiği bazı anlamsız ve boş sözler sarf etmiş, bunu en yakınındakilere bile kabul ettirememiştir. Zaten durumun farkında olduğu içindir ki, devamını getirmemiş, bu işin yapılabilir olacağına dair inancı kalmamıştır.⁴⁷⁰

Muhammed Ebû Zehre, bu bölümün son kısmını Kur'an'ın nazım ve ifade biçiminde barındırdığı çeşitli edebî ve belâğî başlıkları ele alıp genişçe örneklendirerek izahatını tamamlamıştır. Bu başlıklar sırasıyla; Telâüm (Kelime içindeki harflerin uyumu), Fasılalar, Kur'an'da Seci', Kur'an'da İ'câz ve İtnab, Kısa /Uzun Sûreler ve bu Sûrelerin Ezberlenmesi, Kısa ve Uzun Âyetler.⁴⁷¹

⁴⁶⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 213.

⁴⁶⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 213.

⁴⁷⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 212.

⁴⁷¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 213-248.

2.18.2.5. Kur'an'ın Gaybî Haberler İçermesi Bakımından Mucize Oluşu

Kur'an'ın gayba dair haberlerini iki farklı şekilde ele almak mümkündür. Birincisi, Kur'an, önceki ümmet ve topluluklardan ve peygamberlerden haber vermektedir. Bazen de bu haberlerle beraber geçmişe dair bir kısım ahkâmı da paylaşmaktadır. İkincisi ise, geleceğe ve bir yaratılışa, kâinata ve işleyen düzen başta olmak üzere bir kısım gelişmelere dair verdiği haber ve bilgiler.⁴⁷² Ebû Zehre'nin bu tasnifinden sonra bu başlıkları biraz daha detaylandırmak gerekmektedir. Biz de müellifin yaptığı ayrımı göz önünde bulundurarak ve özetleyerek bu hususları şöyle maddeleştirebiliriz:

- a. Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği ve yetiştiği ortamdaki insanlar genelde ticaret ile meşgul olan insanlar idiler. Günlük kullandıkları dilin dışında bir kısmı edebiyata ve belâğata meraklı, ilgili davranmaktaydılar. Hz. Peygamber bu toplumun okuma yazma bilmeyen bir ferdi olarak yetişmişti. Yetiştigi bu çevrede genel olarak Ehl-i Kitap diye tanınan bir çevre de bulunmamaktaydı.

İşte böyle bir ortamda Kur'an indirilmeye başlamış, bir kısım âyetlerinde önceki ümmet ve topluluklardan ve peygamberlerden haberler vermeye başlamıştır. Hem ümmî bir peygamber olmasından hem de bu tür bilgileri elde edebileceği herhangi bir Ehl-i Kitap çevresi olmadığı için Hz. Peygamber'in bu tarz bilgilere sahip olmasının hiçbir şekilde imkânı bulunmamaktadır. Bir kısım tevarüs eden kadim bilgi de o toplumun aslında ortak bir kültür bilgisi olarak durmaktaydı. Çünkü Kur'an'ın bahsettiği bir kısım olay ve geçmiş bilgilerin geçtiği yer Mekke toplumunun çok iyi bildiği hâlâ kalıntılarından da bildikleri bir kısım malumatı içermekteydi.

Kur'an'ın verdiği geçmişe dair bilgiler Ehl-i Kitap bilgileriyle genelde örtüşüyordu ve onlar da bunu çoğunlukla onaylamışlardır. Bir kısım örtüşmeyen bilgilerin sorumlusu da Kur'an değildir. Çünkü titiz bir çalışma yapıldığında görülmektedir ki, Ehl-i Kitap'ın elinde bulunan malumatın önemli bir bölümü tahrif edilmiştir, karıştırılmıştır ve şüpheli hale gelmiştir.

Kur'an'ın i'caz olarak nitelendirildiği yer de burasıdır. Bu konudaki örneklerden bir şu âyettir:

⁴⁷² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 248-249.

*“Bunlar sana vahiy yoluyla bildirmekte olduğumuz gayb haberlerindendir. İçlerinden hangisi Meryem’i himayesine alacak diye kura çekmek üzere kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; onlar tartışırken de sen yanlarında değildin.”*⁴⁷³

Bu âyette öncelikle gelen bilginin beşerî bir bilgi olmadığı, ilâhî vahiy bilgisi olduğu ifade edilmektedir. Zaten Araplar nezdinde de bu konuda Kur’an’ın verdiği birçok bilgi onların kültür hafızasında olmayan bir bilgi olarak dikkat çekmektedir.⁴⁷⁴

Bu konudaki bir başka örnek de şu âyettir:

*“İşte bu kıssa, gayb haberlerindendir. Onu sana vahyedyoruz. Onlar, tuzak kurmak üzere ittifak ettikleri zaman, sen onların yanında değildin.”*⁴⁷⁵

İşte bu ifadelerde de anlaşıldığı gibi Kur’an, hiçbir beşerin bilemeyeceği, tamamen ilâhî bilgilendirme sonucu ancak öğrenilebilecek bilgileri ihtiva ettiğini ihsas etmektedir.

Özetle; Kur’an, sadece Allah’ın bilgi vermesi ile insanların bilip öğrenebileceği bir kısım geçmiş dönem haberlerini ihtiva etmektedir. İlk muhatapların gelen vahiyle bildikleri bazı haberlerin var olduğunu, fakat biz kısım bilginin ise sahibi olmadıkları anlaşılmaktadır. Dönemin Ehl-i Kitab denilen kesimi de ellerindeki muharref bilgilerle gelen vahyi değerlendirmişlerdir. Buna göre bazı haberler var olan bilgi ile örtüşürken bir bölüm bilgi ise Kur’an’ın açıkladıkları olarak yer edinmiştir. Bundan da anlaşılmaktadır ki, Kur’an beşer sözü değil, beşerin kültür bilgisi içinde olmayı haber vermek ancak ilâhî olabilir, başka bir şey olamaz.⁴⁷⁶

Hiz. Peygamber’in ümmî oluşunun dışında, onun Mekke’de birinden bu tür haberleri aldığı iftirası da çürük bir sözden başka bir anlam taşımaz. Çünkü iddia edilen kişi öncelikle dili itibariyle Rumca konuşan birisidir. Hiz. Peygamber’in onunla buluşup konuştuğuna dair kesin hiçbir delil ve bilgi de zaten bulunmamaktadır.⁴⁷⁷

Tüm bu ifadeler ışığında tekrar anlaşılmaktadır ki; Kur’an’daki önceki peygamber, toplum ve ümmete dair bilgiler beşer takati ile bilinebilecek malumatlar değildir. O halde

⁴⁷³ Âl-i İmra, 3/ 44.

⁴⁷⁴ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 249.

⁴⁷⁵ Yusuf, 12/ 102.

⁴⁷⁶ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 250.

⁴⁷⁷ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 249-250.

bu durum sadece Kur'an'ın i'caz yönlerinden biri olarak takdir edilip bu şekilde bir okuma ile değerlendirilmelidir.⁴⁷⁸

- b. Kur'an'ın i'caz yönlerinden birisi de indirildiği dönemden sonra meydana gelecek birtakım meseleleri önceden haber vererek insanları bilgilendirmesidir. Bu tür verilen haberlerin, aynen gerçekleşmiş olması da Kur'an'ın beşer sözü olamayacağını, her şeyi bilen her şeyden hakkıyla haberdar olan Allah'ın kelâmı olduğunu gösteren ayrı bir delildir.⁴⁷⁹

*“Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Eninde sonunda Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımı sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir.”*⁴⁸⁰

Bu olay, Kur'an'ın haber vermesinden sonra gerçekleşmiştir. Hicretten önce (615-616) Ehl-i Kitab olan Romalılarla Mecusi olan İranlılar arasında kanlı bir savaş yaşanmış ve sonuçta Romalılar yenilgiye uğramışlardı. Bu olaydan sonra inen Kur'an'ın bu ilgili ayetleri yakın zamanda savaş olacağını ve bu savaşı Romalıların kazanacağını haber vermektedir. Aynen bildirildiği gibi, 622 yılında tekrar bu devletler arasında bir savaş cereyan etmiş bu defa Persliler bozguna uğramışlardır. Hz. Peygamber, bu olayı ne yaşamış ne de müşahade etmişti. Bu bilgi tamamen ilâhî vahiy bilgisi ve Kur'an'ın i'câz yönlerinden birisidir.⁴⁸¹

Bu olayın başka bir yönü de bulunmaktadır. Şöyle ki; İlk savaşta Ehl-i Kitab olan Romalıların yenilmesi, Mekke müşriklerini oldukça sevindirmiş, Hz. Peygamber'in de kısa zamanda bozguna uğrayacağını ve dağılacığını sevinçle yaymaya kalkışmışlardı. Bu haber, bir yönüyle Hz. Peygamber ve inananlara moral ve destek içermesi bakımından da önem arz etmektedir.⁴⁸²

⁴⁷⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 250.

⁴⁷⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 250.

⁴⁸⁰ Rûm, 30/2-5.

⁴⁸¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 250.

⁴⁸² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 250.

Bu bağlamda zikredilebilecek bir başka âyet de Bedir savaşı öncesi inmiş âyettir.⁴⁸³ Kur'an'ın geleceğe dair verdiği haberlerden biri de Yahudilerin karakteristik özelliklerinden bir kısmının bildirildiği şu âyettir:

*“Yemin olsun ki, onları (Yahudileri) insanların yaşamaya en düşkününü olarak bulursun; (Hatta) müşriklerden de çok; her biri ister ki bin sene yaşasın. Oysa çok yaşatılması hiç kimseyi azaptan kurtaramaz. Allah onların yapmakta olduklarını eksiksiz görür.”*⁴⁸⁴

Kur'an muarızlarının hiçbir şekilde Kur'an'ın benzerini getiremeyeceklerini asırlara meydan okuyarak bildiren âyetler de bu bağlamda göz önünde bulundurulması gereken âyetlerdendir:

*“Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin, Allah'tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz!Bunu yapamazsanız -ki asla yapamayacaksınız- yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının; o, inkârcılar için hazırlanmıştır.”*⁴⁸⁵

Sonuç olarak; Kur'an'ın haber verdiği bu tür bilgiler asla sezgi ve feraset ile açıklanabilecek beşer belgileri değildir. Beşerin aciz kalacağı, hiçbir şekilde bilemeyeceği geçmişe veya geleceğe dair gayb ifade eden haberler cinsindendir. Ayrıca Kur'an'ın i'caz yönlerinden de birisidir.⁴⁸⁶

2.18.2.6. Kur'an'da İstidlal (Akıl Yürütme/Delil Getirme) Yöntemleri ve Tartışma Üslubu

Kur'an'ın her özelliği mucizedir. Bir benzeri getirilemeyecek vasıftadır. Kur'an'ın bir sözü kısa ve öz söylemesi yani icâzı, mu'cizedir. Lafızları, itnabı, üslubu, nazmı, nağmeleri, fasılaları hep birer mu'cizedir. Bunların yanında bir de delil getirmesi ve tartışma üslubu da birer mu'cizesidir.

Muhammed Ebû Zehre; bu başlık altında geçmişten beri insanlık tarihinde edebiyatta, belâğatta, hitabette zirve olan insanların sözleri toplansa, bu sözlerin ve beşerî

⁴⁸³ Enfâl, 8/7.

⁴⁸⁴ Bakara, 2/96.

⁴⁸⁵ Bakara, 2/23-24.

⁴⁸⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 250-251.

metinlerin insanlar nezdinde bir itibarı ve değerinin olacağını ifade eder. Ama söz Kur'an'a geldiğinde beşer sözleri ve metinleri ne kadar yüce olursa olsun Kur'an sözü ve metni ile kıyaslanacak bir halleri yoktur, der. Çünkü Kur'an ile beşer sözünün kıyaslanması demek, yaratan ile yaratılanın mukayese edilmesi gibi bir anlama geleceğinden bunun mümkün olamayacağının gayet bariz olduğu hakikatine vurgu yapar.⁴⁸⁷

Kur'an'ın belâğî incelikleri ve edebî güzellikleri her ne kadar birçok incelemenin, araştırmanın konusu olmuşsa da bunu tam manasıyla takdir edebilmek mümkün değildir. Çünkü bu takdiri yapmaya çalışan her insan kendi ilmî bilgisi ve çerçevesi bakımından meseleyi ele alır ve bu bağlamda değerlendirmeleri de ona göre olur. Bu, bir yönüyle Kur'an'ın asırlardır bu yönleriyle sürekli bir biçimde kafa yorulan bir kitap olduğunu gösterir; ama bir taraftan da araştırılan bu özelliklerinin tam manasıyla anlaşılamadığı gerçeğini de defalarca insana hatırlatır.

Anlatılmaya çalışılan bu durum, tıpkı ruhun ne olduğunu anlamaya çalışmak gibi bir şeydir. Kur'an'ın da belirttiği gibi, ruh olgusu, Allah'ın takdirinde olan ve insanların çok az bilgi sahibi olduğu bir gerçektir. İnsanoğlunun bu konuda bildiği ondan kaynaklanan yaşam emareleri üzerine konuşmak ve yorum yapmaktır; bu ise onu tam manasıyla idrâk etmek değildir elbette. İşte Kur'an'ın belâğî ve edebî özelliklerini tam manasıyla kavramak da pek mümkün değildir. Bu konudaki tüm çalışmalar güzellikleri ortaya koyması bakımından değerlidir. Ama beşerin aciz kalışını göstermesi bakımından da şayan-ı dikkattir.⁴⁸⁸

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın istidlal yöntemlerini farklı başlıklar altında ele alıp bunları ayrı ayrı örneklendirmektedir. Bu başlıklar şunlardır:

Ta'rif (anlatılan konunun içeriğinin tanımlanması)

Teczie (bahsedilen konunun parçalarının, bölümlerinin zikredilmesi)

Ta'mim (genelleştirme)'den sonra Tahsis (özelleştirme)

İllet ve Ma'lûl (sebep-sonuç ilişkisi)

⁴⁸⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 252.

⁴⁸⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 253-254.

Mukabele (zıtlıkların karşılaştırmalı veya karşılaştırma olmaksızın birlikte zikredilmesi)

Teşbih ve Darb-ı Mesel (çeşitli benzetmeler ve ibret alınacak örnek durumlar).⁴⁸⁹

Kur'an'ın istidlal yöntemlerini kullanmasındaki gaye, inanca ve ahkâma yönelik hakikatlerin ispat edilip ortaya çıkarılmasıdır. Bunula beraber, bu hususların zihne daha da yakınlaştırılıp şüpheye hiç mahal bırakmayacak açıklıkta ifade edilmesidir. Kur'an'da cedel yani tartışma metodunun olması, yalnızca Ehl-i Kitab ve müşriklerden Kur'an'a ve İslam'a muarız olanlara karşı koymak, onlarla mücadele edip onları susturmak değildir. Bununla birlikte, herhangi bir konuda tereddüt ve şüpheye yer bırakmayacak şekilde meseleyi ortaya koymak ve ispat etmek için de bu metodu kullanmaktadır. Kur'an'ın muhatapları farklı seviyelerdeki her türden insandır. Dolayısıyla kullandığı yöntemlere bakıldığında, bu tür çeşitliliğin göz önünde bulundurulduğunu ifade etmek, yanlış olmayacaktır.⁴⁹⁰

Kur'an'ın muhatapları; eğitim durumları, kültürel farklılıkları bakımından da çeşitlilik arz etmektedir. Âyetler de bu farklılıkların tamamına bir yönüyle hitap etmektedir. Yani okuyan herkes kendi zihnî durumlarına ve kültür durumuna göre mutlaka istifade edebilmektedir. Buna delil olabilecek bir âyet şudur:

*“İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?”*⁴⁹¹

Bu âyet; ilimle, bilimle meşgul olan insanlara birçok şey anlatmaktadır. Araştırma yapan, derinlemesine bir tefekkürün içinde olan her vicdan sahibi insan bu türden âyetlerin kâinata, yaratılışa dair önemli mesajlar ve bilgiler içerdiğini görmektedir.⁴⁹²

Bu bağlamda bir diğer âyet grubu da şudur:

“Gerçek şu ki biz insanı çamurdan alınmış bir özden yaratıyoruz; Sonra onu sağlam bir korunakta nutfе haline getiriyoruz. Ardından nutfeyi (döllenmiş yumurta) alakaya (rahimde asılıp beslenen embriyo) çeviriyor, alakayı şekilsiz et (görünümünde) yapıyor, bu etten kemikler yaratıyor, daha sonra da kemiklere adale giydiriyoruz; nihayet onu

⁴⁸⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 254-264.

⁴⁹⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 265-268.

⁴⁹¹ Enbiya, 21/30.

⁴⁹² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 270.

bambaşka bir varlık halinde inşa ediyoruz. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir. Sonra siz bunun ardından mutlaka öleceksiniz. Sonra da kıyamet gününde tekrar diriltileceksiniz. Andolsun biz üstünüzde yedi yol yarattık. Biz yaratılardan habersiz değiliz.”⁴⁹³

İşte bu tür âyetleri insanlar okuduğunda her insanın alacağı mesaj ve bilgi kendi kadrinedir. Bilgili birisi buradaki yaratılışa ve onun seyrine dair oldukça zengin bir bilgi kaynağına sahip olurken; bir başkası dünyaya dair, onun geçiciliğine dair, Allah'ın yaratma kudretine dair mesajlar alabilmektedir. Kısacası; Kur'an'ı okuyan ve ondaki işaretleri, delilleri değerlendiren her insan ilmî, kültürel seviyesi ve durumu ne olursa olsun, mutlaka istifade edebilmektedir. Kur'an, aynı zamanda mesajları takip edilip araştırıldığında insanlığın ortak bilgi seviyesini yükseltmekte ve çeşitli yeni keşif ve anlamalara kapı aralamaktadır. Bu da Kur'an'ın en önemli i'caz yönlerinden birisidir.⁴⁹⁴

Kur'an'ın tartışma (cedel) yöntemiyle konuları ele aldığı hususlarda izlediği yöntemler de farklı farklıdır. Sonucunda ikna etme amaçlanır. Ancak muarızlarında bu durum, genellikle çaresiz kalmakla sonuçlanmaktadır. Hz. İbrahim'in hayatından bir kesitin anlatıldığı şu bölüm örnek olarak verilebilir:

“Allah'ın kendisine verdiği iktidara dayanarak rabbi hakkında İbrâhim ile tartışmaya giren kimseyi görmedin mi? İbrâhim “Rabbim hayat veren ve öldüren” deyince o, “Hayat veren ve öldüren benim” dedi. İbrâhim “Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir” dedi. Bunun üzerine inkârcı ne diyeceğini bilemedi. Allah zalimler topluluğuna rehberlik etmez.”⁴⁹⁵

Bunun dışında bazı başlıklarla ve örnekleriyle verilebilecek cedel (tartışma) metodu ilkelerini de şu şekilde maddeleştirmek mümkündür:

a. Tahaddi (Meydan Okuma): Kureyş müşrikleri özelinde asırlara meydan okurcasına Kur'an muarızlarına hitaben ifade edilen şu âyet bir örnektir:

⁴⁹³ Mü'minûn, 23/12-17.

⁴⁹⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 270-271.

⁴⁹⁵ Bakara, 2/258.

“Yoksa “Kur’an’ı kendisi uydurdu” mu diyorlar? De ki: “Eğer doğru söylüyorsanız Allah’tan başka çağırabildiğiniz herkesi yardıma çağırın da, siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin!”⁴⁹⁶

Yine Hz. İbrahim’in putperest bir hükümdar ile olan tartışmasını konu alan kısımda “İbrâhim “Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir” dedi”⁴⁹⁷ şeklindeki meydan okuma da burada tekrar hatırlanacak bir örnektir.

b. Muhatabın iddiasının doğru olmadığını göstermek: Münafıkların, müminlere karşı oldukça pervasız yaklaşımlarını anlatan şu âyet bir örnek olarak gösterilebilir:

“Şöyle diyorlar: “Hele Medine’ye dönelim, o zaman güçlü olan zayıf olanı oradan çıkaracak!” Hâlbuki asıl güç ve izzet Allah’ındır, resulünüdür, müminlerindir; fakat münafıklar bunu bilmezler!”⁴⁹⁸

Bu âyetle onların ifadeleri nakledildikten sonra bu iddiaları çürütülmüş; asıl gücün, kuvvetin, izzetin Allah’a, resulüne ve müminlere ait olduğu, zilletin ise onlara yakıştığı kuvvetlice vurgulanmıştır.⁴⁹⁹

c. Muhatabın iddiasının peşi sıra sözün durumuna göre cevap verme: Önceki peygamberlerin kavimleriyle olan sözlü mücadeleleri aktaran âyetler buna örnektir:

“Peygamberleri, “Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında bir şüphe mi var? O, günahlarınızı bağışlamak için size bir çağrıda bulunuyor ve size belli vakte kadar da süre veriyor” dediler. Onlar, “Siz de bizim gibi sadece insansınız; bizi atalarımızın tapmış olduğu tanrılardan uzaklaştırmak istiyorsunuz. O halde bize, açık bir delil getirin!” diye cevap verdiler. Peygamberleri onlara şöyle dediler: “Doğrusu biz de sizin gibi sadece insansınız; fakat Allah kullarından dilediğine lütufta bulunur. Allah’ın izni olmadan bizim size bir delil getirmemiz mümkün değildir. Müminler ancak Allah’a dayansınlar.”⁵⁰⁰

Bu âyetlerde, peygamberlerin muhataplarını ikna etme çabası içinde olduklarını; ama aynı zamanda onların itiraz ettikleri hususlara da cevaplar verip hakikatlere dikkatleri çekmeye gayret gösterdikleri, ilâhî vahiy olarak nakledilmektedir.⁵⁰¹

⁴⁹⁶ Hûd, 11/13.

⁴⁹⁷ Bakara, 2/258.

⁴⁹⁸ Münafikûn, 63/8.

⁴⁹⁹ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 279.

⁵⁰⁰ İbrahim, 14/10-11.

⁵⁰¹ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 278-281.

Muhammed Ebû Zehre, *el- Mu'cizetu'l-kübrâ* eserinin Kur'an'ın İ'câz yönlerini etrafli bir biçimde ele aldığı bölümünü bitirdikten sonra, Kur'an'ın Muhtevası ve Ana Konuları başlıklı yeni bir bölüm açmıştır. Bu bölümde, daha önce değindiği bir kısım konuyu biraz daha detaylandırmıştır. Bununla beraber ilk olarak ele aldığı bir kısım konu da bulunmaktadır.

Mu'cizeler başlığı ile önceki ümmet ve topluluklarla, gönderilen peygamber hayatlarına dair Kur'an kıssalarının bir bölümünü detaylandırarak ele alan müellif, bununla Kur'an'ın hem i'caz yönlerinden birini ele almış, hem de Kur'an'ın bu kıssalar ile bugünün insanına vermek istediği mesajlara dair bilgilendirmeler yapmıştır.⁵⁰²

Ebû Zehre, Kur'an kıssalarını mu'cize bağlamında ele aldığı bu bölümde sırasıyla; Hz. Nuh'un Mu'cizesi, Hz. Hud'un Mu'cizesi, Hz. Salih'in Mu'cizesi, Hz. Lût'un Mu'cizesi, Hz. Şuayb'ın Mu'cizesi, Hz. Musa'nın Mu'cizeleri, Hz. Süleyman'ın Mu'cizeleri, Hz. İsa'nın Mu'cizeleri olarak işlemiştir.⁵⁰³

Müellif, kıssaları bitirdikten sonra, Yeniden Diriliş ve Ahiret Günü başlığıyla başka bir konuyu Kur'an muhtevası bağlamında ele almıştır. Bu başlığı; Kıyamet Günü, Mizan ve Hesap, Cennet ve Cehennem ve bunların gerçekliği, hissî olarak varlıkları üzerine alt başlıklar açıp, çeşitli âyet ve hadislerle, müfessir görüşleriyle konuları etraflica ele almıştır.⁵⁰⁴

Kur'an'ın ana konuları başlıklı kitabın geniş bölümü bu noktada da sırasıyla; Helal ve Haram Bilgisi, Adalet ve Uluslararası Adalet ile devam etmiştir.⁵⁰⁵ Uluslararası adalet konusu anlatılırken müellifin merkeze aldığı şu âyeti konunun işleniş bağlamında fikir verir düşüncesiyle burada aktarmak istiyoruz:

“Size karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın, fakat aşırılığa sapmayın; Allah aşırılığa sapanları sevmez. Onları yakaladığınız yerde öldürün; sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Harâm civarında onlar sizinle savaşmadıkça siz de orada onlarla savaşmayın. Şayet sizinle savaşmaya kalkışarlarsa o zaman onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir! Eğer onlar vazgeçerlerse, artık Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir. Fitne ortadan kalkıncaya ve din

⁵⁰² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 282-290.

⁵⁰³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 290-299.

⁵⁰⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 299-308.

⁵⁰⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 309-313.

yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın; fakat vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına saldırmak yoktur."⁵⁰⁶

Muhammed Ebû Zehre, bu konuları takiben, Kur'an'da Fıkhî Hükümler başlığı ile fıkha dair bir kısım meseleyi; İbadetler, Keffâretler alt başlıklarıyla ele alıp, çok detaya girmeden, daha genel bir bakış açısı ile bu konulara değinmiştir.⁵⁰⁷

Muhammed Ebû Zehre, yaşadığı dönemde güncel meselelere oldukça duyarlı bir mütefekkir âlimdir.⁵⁰⁸ Dönemin günlük, aylık neşriyatları başta olmak üzere çeşitli eserlerinde de sosyal meselelere dair yazılar yazmış, farklı ortamlarda konferanslar vermiş ve sunumlarda bulunmuştur. Bu duyarlılığı Kur'an'ın ana konularına değindiği kitabının bir bölümünde de oldukça geniş bir biçimde ele almıştır.

Kur'an'da Aile üst başlığıyla sosyal meselelerden biri olan aile konusunu ele alan müellif; öncelikle ailenin önemi, ailenin kurulması, ailenin toplumsal hayata olumlu katkıları, bir yuva kurulurken dikkat edilmesi ve göz önünde bulundurulması gereken Kur'anî ilkeler gibi esaslar etrafında bu konuyu işlemeye başlamıştır. Sonrasında ise hayatın bir realitesi olarak; ailede işler yolunda gitmediğinde bu tür durumlarda yapılabilecekleri yine işin ahlakına uygun bir biçimde kişilerin nasıl davranması gerektiğini Kur'an'ı esas alarak ele almıştır.⁵⁰⁹

Mutlu Gitmeyen Bir Evlilik Hayatının Sona Ermesi başlığı ile konunun bu bölümünü işlemeye başlayan Ebû Zehre, Muhâle'a (eşlerin karşılıklı anlaşma yoluyla yollarını ayırmaları), Boşanma, İddet gibi aileye, ailenin dağılmasına yönelik ilgili konuları bu çerçevede ele alıp bir perspektif ortaya koymuştur.⁵¹⁰

Toplumsal meselelere değinilen başlıklardan biri de, Ebû Zehre'nin çalışmamıza konu olan bu eserinde, Kur'an'da Miras başlığıyla dikkatleri çekmektedir. Bu konuyu ele alırken müellif, geçmişten itibaren İslam toplumlarında miras meselesine nasıl yaklaşıldığı, günümüzde bu hukukun işlevselliği üzerine fikirleri beyan etmektedir.

⁵⁰⁶ Bakara, 2/ 190-193.

⁵⁰⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 309-313.

⁵⁰⁸ Ebû Zehre, *el-Ahvalü's-Şahsiyye*, Darü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1957, 13-514.

⁵⁰⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 313-330.

⁵¹⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 313-330; Bu konuda Ebû Zehre'nin Başka yazıları için bkz, *el-Kânûn ve'l-İktisâd*, XV; *Akdü'z-Zevâc ve Âsârühû*, Darü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1971.

Konunun âyetler ışığında önemine değinildikten sonra, Kur'an'ın miras paylaşımı özel bir başlık altında ele alınmış; kadınlara mirasçı (varis) olma hakkının verilmesi, ölene en yakın akrabaya mirasın verilmesi, miras taksiminde ihtiyacın göz önüne alınmasının hikmetleri, mirasın bir elde toplanmasının değil de, dağıtılmasının hedeflenmesi gibi tali başlıklar ile konu detaylandırılmış ve okuyucunun idrakine sunulmuştur.⁵¹¹

Muhammed Ebû Zehre, toplumsal meselelere taalluk eden hususları Kur'an perspektifinden ele alırken, Kur'an'da Toplumsal Cezalar başlığı ile had, kısas ve ta'zir bağlamında detaylandırarak işlemiştir. Kur'an ve sünnette var olan cezalar ile bunun dışında zaman içinde yönetimlerin değerlendirmeleri ile değişebilecek tazir cezalarını çeşitli ilkeler ışığında açıklayan Ebû Zehre, İslam'ın ceza müessesesinin asıl gayelerini de ifade ederek konuyu açıklamaya devam etmiştir.

Cezaları detaylı bir şekilde ele aldığı kısımda Müellif, sırasıyla; Zina (nesli bozmanın) Cezası, Köle ve Hür Durumlarının Cezaya Etkisi, Kazf (İffetli birine zina iftirası) Cezası, Liân ve Hükümü, İçki İçmenin Cezası, Bağy (Meşru devlet başkanına isyan) Suçu ve Cezası gibi alt başlıkları oldukça geniş bir biçimde izah ederek bu konunun anlatımını tamamlamıştır.⁵¹²

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'da Mâlî Konular başlığı altında Kur'an'ın toplumsal hayatın farklı bir dinamiği olan malî meselelere bakışını ortaya koymayı amaçlamıştır. Aile meselelerinde olduğu gibi bu konularda da Kur'an'ın konuyu icmâlî bir yaklaşımla ele aldığını ifade eden müellif, bu hususlardaki pratiğin önemli bir kısmının Hz. Peygamber'e bırakıldığını ifade etmiştir.⁵¹³

Bu meselelerden bir kısmını az da olsa detaylandırarak ele alan Ebû Zehre; insanların haksız kazanç elde etmeleri, faize dair bir kısım alt başlıklar, rüşveti borçlar

⁵¹¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 331-336. İslam'da miras konusunun çeşitli sonuçları ve hedefleri için Muhammed Ebû Zehre'nin başka eser ve yazılarına da bakılabilir. Konunun bir kısım başka detayları için bkz. Muhammed Ebû Zehre, *Şeriatü'l-Kur'an; Min Delâili l'câzihî*, 45-51; tercümesi için: Ebû Zehre, *Bir l'caz Delili Olarak Kur'an Hukuku*, 51-57; Ebû Zehre, *Tanzîmu'l-İslâmi li'l-Müctema'*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1965, 133-139; tercümesi için: Nurettin Demir ve Vesim Taylan, *Sosyal Hayatta Aile ve Toplum*, Kayihan Yay., İstanbul 2004, 202-213; Ebû Zehre, *et-Tekâfülü'l-İctimâi fi'l-İslam*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1991, 56-60; tercümesi için: Ethem Ruhî Fırlalı ve Osman Eskicioğlu, İstanbul: Yağmur Yay, 1976, 128-135; *İslam'ın Gölgesinde İnsanlık*, Çev., Osman Şekerci, İst: 1970, 109-114; *Ahkâmü't-Terikât ve'l-Mevâris*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1963, 8-259; *İslam Hukukunda Suç ve Ceza*, Çev., İbrahim Tüfekçi, İstanbul 1994, 23-470; *Şerhu Kanuni'l-Vasiyye*, Matbaatü Ahmed, Kahire 1950, 263-271.

⁵¹² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 336-351.

⁵¹³ Ebû Zehre, *Hatemü'n-Nebiyin*, Dârü'l-fikri'l-Arabî, Kahire 2012, 904-917.

hukukuna dair bazı detayları bu bölümde irdilemiştir. Ancak faiz ile ilgili kısmı, sonrasında müstakil bir başlık olarak ele alarak; Lüğâvî Ribâ, Istılâhî Ribâ, Faizin Yaygınlaşmasının Doğurduğu Sosyal ve Ahlâkî Sorunlar gibi diğer bazı başlıklarla konu âyetler ve Hz. Peygamber'in hayatında bu konuya dair keskin, net tavır ve ifadelerle etraflı bir biçimde işlenmiştir.⁵¹⁴

Kur'an'ın ana konularının ele alındığı kitabın son bölümlülerinin birinde Ebû Zehre, Kur'an'da Uluslararası İlişkiler başlığı ile devletlerarası hukuka dair Kur'an'ın bakışını ele almıştır. Bu konudaki yaklaşımını ifade etmeden önce meseleye şu âyeti merkeze alarak başlamıştır:

*“İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberleri gönderdi; onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi. Ancak kendilerine apaçık gerçekler geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden, o kitap hakkında anlaşmazlığa düşenler de onun kendilerine verildiği kimselerden başkası değildi. Sonra Allah onların, üzerinde ayrılığa düştükleri gerçeği, kendi izniyle müminlerin bulmasını sağladı. Allah dilediğini doğru yola iletir.”*⁵¹⁵

Böylece, insanoğlunun yaratılış ve asıl itibariyle bir olduğuna işaret edildiğine değinen müellif; insanların dil, renk, ırk, cinsiyet vb farklılıkların amaçlarından birinin tanışma, hukuk kurma olduğuna işaret etmiştir.⁵¹⁶

Bundan sonrasında ise İslam'ın savaş ahlâkına dair âyetlerini konu ile bağlantılı olarak ele alan Muhammed Ebû Zehre; savaş, haram aylarda mücadele, ateşkes hükümleri gibi bu konuyla ilgili birkaç alt başlık ile meseleyi biraz daha detaylandırmıştır. İslam'da aslolanın barış olduğu, zaruret halinde ise savaştan asla kaçılmayacağına dair geniş açıklamalardan sonra, uluslararası sözleşmelere riayet etmenin Kur'an ahlâkının gereği olduğu çeşitli ilkeler çerçevesinde izah edilmiştir.⁵¹⁷

⁵¹⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 351-360; bu konu ve buna yakın konularla ilgili olarak müellifin görüşleri için ayrıca bkz., Ebû Zehre, *Zehretü'r-Tefâsîr*, II, 1044-1045; III, 1405-1407; *Buhûs fi'r-Ribâ*, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, ts., 39-41; *el-Vahdetü'l-İslamiyye*, Beyrut ts., 11-376; *el-Vakf*, Matbaatü Ahmed, Kahire 1959, 413-438.

⁵¹⁵ Bakara, 2/213.

⁵¹⁶ Hucûrât, 49/13.

⁵¹⁷ Ebû Zehre, *İslam'da Savaş Kavramı*, Çev., Cemal Karaağaçlı, İstanbul 1976, 29-130.

Ebû Zehre, uluslararası ilişkilere dair kaleme aldığı bu bölümü Barışta ve Savaşta İlişkiler müstakil başlığıyla, İslam'ın Barış dini olduğunu, savaşın son kaçınılmaz çare olduğunu ifade ederek bu konuda Kur'an'ın yaklaşımını son olarak özet bir mahiyette tekrar ele almıştır.⁵¹⁸

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın İ'caz yönlerini kaleme aldığı bölümde Kur'an'ın gayba dair mu'ciz ifadeleri olduğuna işaret etmiş; burada kâinata, yaratılışa, kâinattaki bir takım değişim ve dönüşüm ile beraber işleyişe işaret etmiş ve bunları birçok âyet ile izah etmiştir.

Kitabın sonuna doğru ise, Kur'an'da Kâinat ve İnsan başlığıyla müstakil bir bölüm ile bu konuyu detaylı bir biçimde ele alan Ebû Zehre, Kur'an'da kozmolojiye, bilimsel keşiflere medar olabilecek birçok âyet etrafında konuyu detaylandırmıştır. Kur'an'ın kâinata dair işaretlerinin bir yönüyle araştırmaya bir yönüyle müminlerin imanına baktığını da ifade eden müellif, sonuç itibarıyla henüz keşfedilmemiş, ancak ilgililerinin ve meraklılarının derinlemesine araştırmalarıyla ortaya çıkarılabilecek Kur'anî birçok sırrın olduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁹

Bu bölüm başlığını iki alt başlıkla ayıran Ebû Zehre, Kur'an'da İnsan başlığıyla farklı noktalara temas etmiştir. Burada konunun merkezine aldığı âyetler şunlar olmuştur:

“Hani rabbın meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti. Onlar, “Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?” dediler. Allah “Şüphesiz ben sizin bilmediklerinizi bilirim” buyurdu. Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra bunları meleklere gösterip “Sözünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin” dedi. “Seni tenzih ederiz! Bize öğrettiğinden başka hiçbir bilgimiz yoktur. En kâmil ilim ve hikmet sahibi şüphesiz sensin” cevabını verdiler. “Ey Âdem! Bunların isimlerini onlara bildir” dedi. Onlara bunların isimlerini bildirince de “Size ben göklerin ve yerin gizlisini kesinlikle bilirim; yine sizin açıkladığınızı da gizlediğinizi de bilirim demedim mi!”

⁵¹⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 361-371. İslam'ın savaşa, barışa dair alınabilecek tedbirler başta olmak üzere; durumun ahlâkı neyi gerektiriyorsa bu ahlâka dair birçok hususun Kur'an ve Sünnet penceresinden ele alındığı Muhammed Ebû Zehre'nin *Son Barış Çağrısı* adlı eseri, bu konuda oldukça önemli bir eser olarak dikkat çekmektedir. Bu eser öncelikle Fransızca, İngilizce ve Almanca olarak Batı dillerine çevrilmiştir. Cemal Aydın da bu eseri Fransızcadan dilimize çevirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *La Conception de la guerre dans l'Islam (Son Barış Çağrısı)*, (çev. Cemal Aydın), Şule Yay., İstanbul 1998, 1-137.

⁵¹⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 371-375.

buyurdu.Meleklerle, “Âdem’e secde edin” dediğimizde İblîs dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu. “Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun, orada istediğiniz yerden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz” dedik. Şeytan oradan onların ayağını kaydırды da bulundukları yerden onları çıkardı. Biz de “Birbirinize düşman olmak üzere inin! Bir zamana kadar sizin için yeryüzünde kalacak bir yer ve ihtiyaç maddeleri vardır” dedik.”⁵²⁰

Muhammed Ebû Zehre bu âyetlerin ışığında; insanoğlunun kâinatı ve kâinatın içerisindeki her türlü şeyi bilmeye ve öğrenmeye meyilli yaratıldığını, insanoğlunun tabiatında kandırılmaya, yanılmaya bir meyil bulunduğunu, bu yanıma ve hata söz konusu olduğunda ise Allah’a nasıl dönüş yapılması gerektiği gibi ilk etapta dikkat çeken hususiyetleri ele almıştır.⁵²¹

Bununla beraber insanı yaratan Allah’ın, Kur’an’da insanı insana tarif ettiğini, özelliklerini ve elbette böylece kendisini tanıyan insanın zayıf ve kuvvetli yönlerini bilerek; akıl ve iradesini kullanarak bir hayat çizgisinde yürümesi gerektiğini yine bu bölümde görmek mümkündür. Müellif, insanoğlunun bir istikamette yürüyüp yürümemesi de onun sonunu belirleyecektir inancını şu âyetleri gözler önüne sererek anlatmaya çalışmıştır:

“Kendisine kanıtlarımızı verdiğimiz, fakat onları bir kenara atan, bu yüzden şeytanın peşine taktığı, nihayet azgınlardan olan kişinin haberini onlara anlat.Eğer biz isteseydik o kişiyi delillerimizle yüceltirdik. Fakat o dünyaya saplanıp kaldı, hevesinin peşine düştü. İşte böylesinin hali, kovsan da bıraksan da hep dilini çıkarıp soluyan köpeğin haline benzer. Âyetlerimizi yalan sayan topluluğun durumu işte böyledir. Şimdi sen bu kıssayı anlat, umulur ki iyice düşünürler.Âyetlerimizi yalan sayan ve böylece yalnız kendilerine fenalık etmiş bulunan kavmin durumu ne kötü!Allah’ın doğru yola yönelttiği kişi hidayete ermiştir; O kimi saptırırsa işte onlar da kaybedenlerin ta kendileridir.Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla

⁵²⁰ Bakara, 2/30-36.

⁵²¹ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 375-378.

göremezler; kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkıncıdır. İşte asıl gafiller onlardır.”⁵²²

Bu bölümde müellifin açtığı bir başlık da Kur'an'da İnsan Psikolojisi başlığıdır. Burada da imanı ortaya koyarak, bunun etrafında şekillenen bir hayatın her bakımdan disipline edilmiş bir hayat olduğunu; bundan uzaklaştıkça insanın huzursuzluğunun artacağını ve hakikate giden yollarının kapanacağını izah etmiştir. Birçok âyeti örnek olarak verdiği bu başlıkta, bu âyetlerden birini burada nakletmek yerinde olacaktır:

“Eğer insana tarafımızdan bir nimet tattırır da sonra ondan çekip alırsak tamamen ümitsizliğe düşer, nankörleşir. Eğer başına gelen bir sıkıntıdan sonra ona bir nimet tattırırsak, “Kötü durumlar benden uzaklaşıp gitti” der. Artık onun bütün yaptığı sevinmek ve övünmektir. Ancak sabredip, dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar böyle değildir. İşte onlar için bir bağış ve büyük bir mükâfat vardır.”⁵²³

Yani, özetle; Allah'a iman ile huzur bulmuş bir kalp, Yaratan'ın belirlediği çerçevede hayatını idame etmeye çalışır ve karşılaştığı her olumsuzluğu bir şekilde göğüslemeyi de başarır. Ama bundan yoksun olan kalp ise en ufak bir olumsuzlukta kendini toparlamayacak derecede savrulmalarla yalpalar ve bu da onu kaçınılmaz acı son ile karşı karşıya bırakır. İnsanın çıkarıcı bir karakter sergilemesi gerektiği de bu bağlamda Kur'an'ın kaliteli şahsiyet oluşturma gayelerinden biri olarak bu satırlarda dikkatleri çekmektedir.⁵²⁴

Muhammed Ebû Zehre, insana, kâinata dair Kur'an perspektifi ile ifade ettiği fikirlerini tamama erdirdikten sonra, yeni bir başlık açmıştır. Bu başlık; Yusuf Sûresinde, Hz. Yusuf'un Hikâyesi olarak kitapta yer almıştır. İlk etapta konuların akışına uygun olmayan bir başlık gibi dursa da bu bölümde Ebû Zehre'nin Yusuf kıssası üzerinden insanın farklı duygularını, psikolojisini, hastalıklı yönlerini ele aldığı görülünce, bir yönüyle önceki konunun devamı gibi bir düşünceyle bu meseleyi gündem ettiği anlaşılmaktadır.

Yusuf sûresinde anlatılan kıssa, diğer sûrelerde anlatılan kıssa ve olaylardan farklı bir tarz ve yöntemle Kur'an'da yer almıştır. Çünkü bu sûrede insanın kendi nefsi, kişiliği

⁵²² A'râf, 7/175-179. Bu konuda ayrıca bkz., A'râf, 7/172-174.

⁵²³ Hûd, 11/9-11.

⁵²⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 375-380.

ve dolayısıyla psikolojisi, birçok hususiyetiyle ele alınıp ortaya konmaktadır. Sûredeki kıssanın toplumsal mesajlar barındırdığı gerçeğinin de göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade eden Ebû Zehre, aileye yönelik açıklayıcı detaylı işaretleri de barındırmasından ötürü Yusûf kıssasını müstakil olarak bu yönleriyle işlemiştir.

Aile içindeki ilişkilerde, ebeveynin çocuklarla, öz kardeş-üvey kardeş ilişkilerine, bir duygu karmaşası ve çatışması yaşandığında bir insan kardeş bile olsa ne kadar alçalabileceğine, çekememezliklerin ne denli entrikalar ile sonuçlanabileceğine dair tüm ayrıntılar kıssanın birçok yerine serpiştirilerek anlatılmıştır.⁵²⁵

Aile içinde kardeşler arasında meydana gelebilecek karmaşık duygu çatışmalarının sebep ve sonuçlarının yanında, bir babanın feraset ile gördüğü durumlara kendi gücü nispetinde müdahale etme çabasını, yeri geldiğinde ihtiyat ve tedbirli olmanın ne denli önemli olduğunu; tüm bu durumun bir detay gibi görünse de insanlık ailesine verdiği mesaj bakımından önemli bir hakikat olduğu izahtan varestedir. Zaten kıssanın bir yerinde, *“Babaları, “Doğrusu onu götürmeniz beni endişelendiriyor; farkında olmadığınız bir sırada onu kurt yer diye korkuyorum” dedi.”*⁵²⁶ ifadesi, Hz. Yakub’un kardeşlerin bir kısmında olan haset duygusunun farkında olduğu ve olabilecekleri adeta hissettiği, bunu da uyarı olarak yansıttığı anlaşılmaktadır. Sonuçta da onlar babalarından ilk olarak işittiklerini bir mazeret olarak bir müddet sonra babalarına sunmuşlardır. Bunu yaparken ağlamaları insana dair, insanın içine dair merhamet bağlamında bir nüans içermektedir.⁵²⁷

Kıssanın ilerleyen bölümlerinde ise Hz. Yusuf’un kardeşleri ile ilgili tavrı iç dünyasını iman ekseninde disipline eden bir insanın gelebileceği seviyeyi göstermesi bakımından önemlidir. Burada Hz. Yusuf’un şefkatli ve merhametli davranışına dikkatler çekilmektedir. İlgili âyetler şu şekildedir:

“Yûsuf’un kardeşleri (tahıl almak üzere) gelip huzuruna girdiler. Kardeşleri onu tanımadıkları halde Yûsuf onları tanıdı. Yüklerini hazırlayınca, “Sizin baba-bir kardeşinizi de bana getirin” dedi, “Görüyorsunuz ki ben ölçeği tam dolduruyorum ve ben iyi bir ev sahibiyim. Eğer onu bana getirmezseniz artık bende size verilecek tahıl yoktur;

⁵²⁵ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 380-382.

⁵²⁶ Yûsuf, 12/13.

⁵²⁷ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 383.

yanıma yaklaşmayın!”Kardeşleri, “Onu babasından isteyeceğiz, kuşkusuz bunu yapacağız” dediler.”⁵²⁸

“Yûsuf şöyle dedi: “Bugün yaptıklarınız yüzünüze vurulmayacak, Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir.”⁵²⁹

Bu âyet ile bir insanın başına gelen/getirilen bu kadar problemten sonra kendi nefsi duygularına hâkim olarak, muhataplarını kazanma amacı ile duygusal tepkilerini frenlemesinin çok önemli bir örneği sergilenmektedir.

Tüm bu anlatılanları kitabın ilgili bölümünde geniş bir şekilde detaylandıran Muhammed Ebû Zehre, Yusuf kıssasını, tarihî bir olay olmanın yanında, alınabilecek dersler ve içindeki öğretileriyle değerlendirilmesi gerektiğine birçok defa vurguda bulunmaktadır.⁵³⁰

Buna göre; toplum hayatında, aile yaşantısında, insanların birlikte yaşama ahlâkı iman eksenli olmalıdır. Meydana gelebilecek arızalı duygusal tepkiler bu eksen ile tamir ve tadil edilmediği takdirde kıssadan da anlaşıldığı gibi insanoğluna akla hayale gelmeyecek işler yaptırabilmektedir. Ayrıca sorunların çözümü bağlamında büyüklerin (bu bazen baba, bazen idareci/yönetici) rolü noktasında da Yusuf kıssasının verdiği mesajlar ve dersler oldukça önem arz etmektedir.⁵³¹

Muhammed Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ* adlı çalışmamızın da merkezinde olan eserinin son ana bölümünü Kur’an’ın Tefsiri başlığıyla belirlemiş; tefsir Metodları, Tabiîler ve Tefsirde İsrâiliyyât, Rivâyet Tefsiri, Tefsirde Zahir ve Batın, Kur’an’ın Tercümesi, Kur’an’ı Teğanni ile Okuma alt başlıklarıyla da bölümü ve kitabını hitama erdirmiştir.

Biz çalışmamızı planlarken bu son söz konusu başlıklar içinden, Kur’an’ın Tercümesi ve Tefsirde İsrâiliyyât konularını tezin ilk kısmında uygun bulduğumuz bir aralıkta ele alıp detaylıca yer verdik. Burada da diğer başlıkları müellifin görüşlerini özetler mahiyette belli bir düzenle ele almaya çalışacağız.

⁵²⁸ Yûsuf, 12/58-61.

⁵²⁹ Yûsuf, 12/92.

⁵³⁰ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 388.

⁵³¹ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 383-391.

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın tefsir edilmesi konusuna öncelikle bazı prensipleri işaret ederek giriş yapmaktadır. Ona göre Kur'an'da okuyucunun ilk okuduğunda kendisine garip gelebilecek kelimeler bulunabilir. Bu durumda Kur'an okuyan kişi çeşitli teferruatlı sözlükler yardımıyla bu kelimelerin anlamlarından haberdar olup konuları anlayabilir. Çünkü Kur'an anlaşılabilir bir kitap değildir. Kur'an'ın bir kısım mücmel âyetlerine gelince; burada Hz. Peygamber'in sünneti devreye girmektedir. Çünkü Hz. Peygamberin tebliğ görevi ile beraber tebyîn görevi de bulunmaktadır. Dolayısıyla bir kısım âyetin müfessiri, Hz. Peygamber ve O'nun sünnetidir. O, bizzat bunların nasıl anlaşılacağını hayatıyla yaşayarak, anlatarak insanlığa göstermiştir. Bu durum Kur'an'ın anlaşılabilir bir kitap olmadığı fikrine ters bir durum değildir; aksine Hz. Peygamber'in vahiy söz konusu olduğunda konumuna ve sünnetinin işlevine dair bir açıklama ve destek unsurudur.⁵³²

Bir de hadislerle de kendileri hakkında bize ulaşan herhangi bir bilginin olmadığı müteşâbih âyetler vardır ki, bunlar hakkındaki tutum Kur'an'da şu şekilde belirtilmiştir:

“Sana kitabı indiren O’dur. Onun (Kur’an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde sapma meyli bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te’vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun te’vilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler derler ki: Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız aklıselim sahipleri düşünüp anlar. Rabbimiz! Bizi doğru yola erdirdikten sonra kalplerimizi saptırma, bize tarafından bir rahmet bağışla. Hiç kuşku yok, lütfu bol olan yalnız sensin.”⁵³³

Kur'an'ın apaçık bir kitap olduğu vurgusunu bu bölümde zaman zaman yapan Ebû Zehre, onun tefsirine bir ihtiyaç olacaksa, işte bu mükemmelliği daha da görünür kılma çabasına matuf olarak tefsir çalışmaları yapılabilir görüşündedir. Sonuç itibarıyla de ne yapılırsa yapılsın Kur'an'ın gerçek manada belâğî ve edebî özellikleri ve bu anlamda tüm yönleri kâmil beşer tarafından ortaya konulamaz, demektedir.⁵³⁴

Muhammed Ebû Zehre, Müslümanların yaşadıkları coğrafyalarda fetihlerle beraber, Arapça dışında başka dil mensuplarının Müslüman olmalarıyla Kur'an ile ilgili

⁵³² Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 395.

⁵³³ Âl-i İmrân, 3/7-8.

⁵³⁴ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 395-396.

farklı fikirlerin de neşet ettiğini aktarmaktadır. Örneğin, bir kısım Müslümanın Kur'an'ın sadece tilavet edilmek ve namazlarda okunmak üzere indirildiğini dillendirmeleri bunlardan sadece biridir.⁵³⁵

Ebû Zehre, bu fikirleri her ne kadar paylaşılsa da katılmadığını; Kur'an'ın manasıyla, okunmasıyla, sıklıkla dinlenmesiyle, kendisiyle ibadet edilmesiyle, içerik ve birtakım diğer özellikleriyle başlı başına bir mucize olduğunu ifade etmektedir.⁵³⁶

Kur'an kendisini tarif ederken, apaçık bir kitap olarak bahseder. Müellif, buradan hareketle, apaçık olan Kur'an'ın tefsire ihtiyacının olup olmadığı konusunda ilgili olarak özetle şu açıklamaları yapmaktadır;

Bir insanın Arapçası başka yabancı bir dille karışmamış, bozulmamışsa, dile olan vukûfiyeti ileri düzeyde ise o kişinin, Kur'an'ın pratik yükümlülük içeren ayetleri, ameli yükümlülükler ve Kur'an'dan hüküm çıkarmaya ihtiyaç duyulan âyetler dışında tefsir veya başka bir izaha ihtiyacı bulunmamaktadır. Başlı başına temiz, bozulmamış bir dil inanç sahibi bir insana Kur'an'ı anlama konusunda ciddi bir katkı sağlayabilmektedir.

Buna rağmen tefsir okutulması, okunması, uğraşılması gereken bir ilim dalıdır. Bundan dolayıdır ki, ilk dönemlerden itibaren bu ilme gerekli hassasiyet gösterilmiştir. Çünkü tefsirin birçok faydası ve amacı bulunmaktadır. Şayet müfessir, Kur'an'ın manalarının izini takip eder, onları daha anlaşılır kılma çabası içine girer ve tüm bunları yapmaya çalışırken asla tahrif ve kasıt gözetmezse yaptığı bu çalışma Kur'an'a hizmet etmenin yollarından birisi olarak salih amele dönüşür.

Bu anlatılanlardan hareketle bir tefsir için dikkat edilmesi gereken bazı özelliklere de değinmek gerekmektedir. Öncelikle Kur'an'ı daha iyi anlama çabası içindeki bir müfessir, âyetleri sahih hadislerle izah etme gayreti içinde olmalıdır. Böyle yaptığına, özellikle hüküm içeren âyetlerde maksadın dışına çıkma riskini azaltır, hakikate daha yakın manaları yakalamış olur. Bazen Kur'an'da geçen bazı lafızların yerine göre değişen anlamları ihtimal dâhilindedir. Bunu açık bir biçimde anlamamanın yollarından en önemlisi yine Hz. Peygamber'in hadisleridir.⁵³⁷

⁵³⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 396-397.

⁵³⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 397.

⁵³⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 399-400.

Muhammed Ebû Zehre'nin, konunun bir yerinde Kur'an'ın başka dillere tercümesi ve tefsiri meselesine farklı bir bakışının varlığı dikkat çekmektedir. Ona göre, Kur'an'ın gerçek manada beyan, i'caz, belâğat özellikleri tercüme edildiğinde başka dillerde Arapça'daki gibi bir karşılığı bulunamayacaktır. Bunun için öncelikle Arapça olan Kur'an yine Arapça olarak tefsiri bir tercümeyle çevrilmeli ve bu yapılan çalışma, sonrasında başka dillere çevrilmelidir. Bu durumda bile gerçek bir mana aktarımı sağlanamayacaksa da aslından yapılabilecek direkt tercümeyle göre daha çok tercihe şayandır. Kur'an kelimelerinin içerdiği nice sırlar vardır; çünkü Kur'an'ın kelimeleri, cümleleri seçilmiş kelimeler ve cümlelerdir. Kur'an'da rastgele bir nizam asla bulunmamaktadır. Böyle olunca ondaki nice derûnî manaları ortaya koyabilmenin en önemli yollarından birisi tahrife sapmadan, ölçülere dikkat ederek tefsirini yapma çabası içinde bulunmaktır.⁵³⁸

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın tefsir edilme yöntemlerinden bahsettiği bölümde öncelikle, rivâyetlerin göz önünde tutulmasının önemine değinmektedir. Bu rivâyetlerin içinde evleviyetle, Hz. Peygamber'den gelenlere bakılması gerektiğine işaret eden müellif, sahabîlerden gelen, ondan sonra gelen tabiîn neslinden gelen sahih rivâyetlerin de tefsire kaynaklık teşkil edecek önemli müracaat unsuru olduğunu izah etmektedir.⁵³⁹

Kur'an tefsirine kaynaklık teşkil edebilecek bir diğer mecra da dildir. Yani Arapçanın kendisi, lehçeleri, dile yatkınlık ve dilbilgisi, Kur'an'ı yorumlarken müfessire çokça katkı sağlayacak ana unsurlardan biri olarak dikkat çekmektedir. Tefsir için en önemli kaynaklardan biri de elbette müfessir görüşüdür. Fakat müfessir görüşü derken, Kur'an'dan beslenen, sahih sünnetten haberdar olan, dile olabildiğince vâkıf bir müfessirden söz eden Ebû Zehre; bu şartlarda yazılan tefsirin okuyanlarına Kur'an'ı anlama yolunda çok fayda sağlayacağını ifade etmektedir.⁵⁴⁰

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın tefsir edilmesine kaynaklık teşkil eden hususları zikrederken, re'y (müfessir görüşü) konusunu diğer başlıklara göre biraz daha detaylı bir biçimde ele almaktadır. Biz de bu kısmı ana hatlarıyla, özet bir biçimde ele almak istiyoruz.

⁵³⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 397-399.

⁵³⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 399.

⁵⁴⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 399-404.

Re'y ile tefsirden maksat; Arap dili ile çelişmeyen, dilin metotlarından istifade edilerek elde edilmiş olan, sahih Sünnete dayanan, sahâbenin tefsir yaklaşımlarıyla çelişmeyen, bilinen sahih nüzûl sebeplerine aykırı olmayan bir yaklaşımla yapılan tefsirdir. Bununla birlikte bir kısım âlime göre Kur'an'ı re'y ile tefsir etmek asla doğru değildir. Bu görüş sahipleri, çeşitli hadisleri bu ifadelerine dayanak olarak zikretmişlerdir. O hadislerin birkaçı şunlardır:

*“Kim Kur'an hakkında bilgisizce (ileri geri) konuşursa, o kişi cehennemdeki yerini hazırlasın.”*⁵⁴¹

*“Kim (bilgisi olmadığı halde) kendi görüşüne dayanarak Kur'an'la ilgili söz söylese; o konuda isabet etmiş olsa da hata etmiş olur.”*⁵⁴²

Bu görüş genel olarak pek karşılık görmemiştir. Aslında karşı çıkılan re'y tefsiri, şayet sahih sünnetten uzak, dil bilgisinden yoksun, sahâbî yaklaşımı ile ilgisiz bir tefsir ise bu tamamen temelsiz, dayanaksız şahsi anlayışı kapsayacağı için buna çoğunluk karşı çıkmakta ve bu tür yapılan yorumlara tefsir bile denmeyeceği aktarılmaktadır. Yukarıda nakledilen hadisler de bu bağlamda ele alındığında meselenin daha iyi anlaşılacağı aşîkârdır.⁵⁴³

Muhammed Ebû Zehre, bu rivâyetler çerçevesinde ele alındığında da konunun zayıf dayanaklar üzerine bina edildiğini ifade etmektedir. Buna göre; zaten Sünnet'ten bir destek ve açıklama olmadan, Kur'an'ın beyan ve belâğat özellikleri göz önünde bulundurulmadan yapılan tefsir ve açıklamalar muteber olmaz. Ama Kur'an'ı daha iyi anlamak için her bir âlimin kendi ilmi birikimi ve derinliği kapsamında Kur'an deryasından yararlanmasının, bu anlamda manalarının izini sürmesinin herhangi bir sakıncası bulunmamaktadır.⁵⁴⁴

Kur'an'da var olan ilimlerin bazısı zaman geçtikçe daha fazla üzerine düşünmeyi, araştırma yapmayı gerekli kılmaktadır. Bu, haddi zatında Kur'an'ın i'caz yönlerinden de birisidir. Dolayısıyla ilim adamları, âlimler bu gelişmeleri ve manaları ortaya koyma çabası içine girdiklerinde aynı zamanda Kur'an'a hizmet etmiş de olmaktadır.

⁵⁴¹ Tirmizî, *Tefsiru'l-Kur'an*, 11; V, 199, hadis no: 2950.

⁵⁴² Tirmizî, *Tefsiru'l-Kur'an*, 11; V, 199, hadis no: 2952.

⁵⁴³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 406-407.

⁵⁴⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 407-409.

Kur'an'ın düşünmeye, tefekküre davet ettiği âyet sayısı azımsanmayacak boyuttadır. Buna göre her mümin Kur'an'ın hakikatlerinin derinliklerine vâkıf olabilmek için özellikle gayret göstermelidir. Bunun yollarından biri de yöntemlerine riayet ederek Kur'an'ı, ehlinin tefsir çabası içinde olmasından geçmektedir. Elbette ki tüm bu çabalar her daim iyi bir niyetten, salih amel kaygısı ve düşüncesinden beslenmelidir. Bir taraftan da sonraki dönem Müslümanların, dili Arap olmayanların Kur'an'ı daha iyi anlamalarına katkı sağlamak gibi bir faydayı da bu çalışmalar neticesinde Müslümanların elde edebilecekleri gerçeği göz ardı edilmemelidir. Yerilen durum, doğrudan Kur'an'ın zahirine bakarak, herhangi bir mesnet olmaksızın, sadece kişinin kendi anlayışının temel alınarak yapılan yorumlardır. Bu, zaten hevâ ve hevese dayanmaktır. Kur'an âyetlerini manasının, maksadının dışına çıkarmaktır.⁵⁴⁵

Ebû Zehre konunun bir yerinde Abdullah İbn Mes'ud' tan rivâyetle şu ifadeleri nakleder:

*“Muhakkak ki Kur'an'ın bir zâhirî (okunuşu), bir bâtınî (te'vîli), bir haddi (sınırı) ve bir de matla'ı (yani; sınırları belirlenen helal, haram ve diğer hükümlerden her biri için; yapanlara yönelik belirlenmiş bir sevap ve terk için de bir azap) vardır.”*⁵⁴⁶

Bu ifadeleri mesnet tutarak, müellif, Kur'an'ın batın manalarının olmasını, onun anlaşılmayan manaları var şeklinde yorumlamanın doğru olmayacağını; aksine bu konuda derinlikli çalışmalar yapanların Allah'ın inayetiyle bir kısım kevnî ve nefsî hakikatlere işaret eden manaları bulabilecekleri şeklinde anlaşılması gerektiğine işaret etmektedir.⁵⁴⁷

2.19. KUR'ANI TEGANNİ İLE OKUMAK

Muhammed Ebû Zehre, kitabının son başlığı olarak Kur'an'ı Teganni (Nağme ve Makam) İle Okuma konusunu ele almıştır. Bu konuyu işlemeye serlevha olarak şu âyeti koyarak başlamıştır:

⁵⁴⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 407-411.

⁵⁴⁶ et-Taberî, *a.g.e.*, I, 22; 66-67.

⁵⁴⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 411-414.

*“Onu zihnine bir an önce kaydetmek için, okumada acele etme.Onu zihninde toplayıp okumanı sağlama işi bize aittir.O halde onu okuduğumuz zaman sen onun okunuşunu takip et.Sonra onu anlatmak elbette bize aittir.”*⁵⁴⁸

Bu âyetlerden de anlaşılmaktadır ki Kur'an, Hz. Peygamber'e hem lafız hem okunuş olarak beraber indirilmiştir. Hz. Peygamber de öğrendiği gibi kendi döneminde öğretmiş; sonrasında da nesilden nesile bu okunuş aktarılmıştır. Bu yönüyle bakıldığında Kur'an'ın kıraati Hz. Peygamber'in Sünnet'inin bir parçasıdır. Bundan dolayıdır ki, asırlarca Kur'an'ı öğrenmekle beraber onu ehlinden okumak da başlı başına bir ilim olarak devam ettirilmiştir.

Hz. Peygamber'e Kur'an'ın şu buyrukları da onun nasıl okunacağına dair fikir vermesi bakımından önemlidir:

*“Geceleyin -birazı dışında- namaza kalk! Gecenin yarısında bu vakti biraz öne veya biraz ileri de alabilirsin. Kur'an'ı tane tane, hakkını vererek oku”*⁵⁴⁹

*“Kur'an'ı tane tane (ayırarak) sana biz okuduk.”*⁵⁵⁰

Ciddi emekler sonrasında gelişen Tecvid ve Kıraat ilimleri Kur'an kıraati ile ilgili Müslümanları yeterince beslemektedir. Bu alanda başına buyruk davranmak neredeyse hiç olmamıştır. Zaman zaman bazı arızalar olmuşsa da hep ayıklanmış, bu alanın ana omurgasına zarar vermesine müsaade edilmemiştir.

Muhammed Ebû Zehre, fetihlerle beraber başka milletlerden insanların Müslüman olmalarıyla beraber, Kur'an kıraati hususunda bir kısım musiki nağmelerinin yerleştiğini; bunların bazısının Hz. Peygamber'den alınan okunuş şekillerine ters olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵¹

Sahâbeden Kur'an okunuşuna dair gelen Tatrib (تطريب) ile yani sesi perdeleri itibariyle değiştirerek; aşağı yukarı oynatarak, medleri gereğinden fazla çekerek, medli olmayan yerleri de uzatarak okumak,⁵⁵² tevarüs eden okuma şekline aykırıdır.⁵⁵³

⁵⁴⁸ Kıyâme, 75/16-19.

⁵⁴⁹ Müzzemmil, 73/ 4.

⁵⁵⁰ Furkân, 25/32.

⁵⁵¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 423-424.

⁵⁵² Abdurrahman Çetin, “Tilâvet”, *DİA*, TDV, İstanbul 2012, XXXXI, 156.

⁵⁵³ Abdurrahman Çetin, “Kur'an Kıraatinde Musikinin Yeri”, *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi*, 1998, VII, 115-132; Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İfav, İstanbul, 2015, 274.

Bu tür sesi adeta haykırış diye tarif edilebilecek şekilde yükselterek yapılan okumalar, sonraları Müslüman toplumun içine giren bir şekildir ve bidattir. Bu tür okuyuşu uyduruk olarak nitelendiren Ebû Zehre, Hz. Peygamber'in muhatap olduğu ve kendisinin de örnek olarak uyguladığı tertil okuyuşla bu durumun taban tabana zıt olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵⁴

Ebû Zehre'ye göre düzgün bir tilavet; bu alanın âlimi olan insanların asırlar içerisinde sistematik hale getirdikleri kurallara uygun bir biçimde yapılan okuma şeklidir. Bu kurallara uygun bir biçimde yapılan okumalar hem okuyanın hem dinleyenlerin ruhunda Kur'an'ın eşsiz manevi iklimini yaşamalarına vesile olabilecektir.⁵⁵⁵

Allah'ın, Kur'an'ın konumuna işaretlerle buyurduğu şu âyet bu bağlamda dikkat çekmektedir:

*“Eğer gelmesi sebebiyle dağların yürütüldüğü veya yerin parçalandığı yahut ölülerin konuşturulduğu bir Kur'an olsaydı (yine inanmazlardı). Fakat bütün işler Allah'a aittir. Müminler bilmezler mi ki, Allah dileseydi bütün insanları hidayete erdirirdi? Allah'ın vaadi gelinceye kadar inkâr edenler yaptıklarından dolayı ya hep felâketle yüz yüze olacaklar veya felâket onların yurtlarını çepeçevre kuşatacak. Allah, vaadinden asla dönmez.”*⁵⁵⁶

Sadece bu âyete bile bakılsa, Kur'an'ın kâinattaki etkisine işaretleri bakımından çok önemli mesajlar ihtiva ettiğini ifade eden Müellif; bu durumda Kur'an hakikatlerinin gereksiz nağmelerin konusu haline getirilmesini, sesi ayarsız bir biçimde yükseltip alçaltarak yapılan okumaların bu hakikatlerin insanlığa ulaştırılmasına hiçbir şekilde hizmet etmeyeceğini ısrarla vurgulamaktadır.⁵⁵⁷

Müellifin, yaşadığı muhitte toplu ortamlarda yapılan bir kısım okumalarda, dinleyicilerin abartılı tepkilerinin Kur'an'ın anlam dünyasına uygun olmayacağı fikrini savunmasında etkili olduğu kanaati taşımaktayız. Zaman zaman bu okumalara ve ortamlara bakıldığında konunun şeklen adeta bir şova dönüştüğünü belirten Muhammed Ebû Zehre, bu durumun Kur'an'ın “Zikr” oluşunu insanlara unutturduğunu; hâlbuki bu

⁵⁵⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 424-425.

⁵⁵⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 424-425.

⁵⁵⁶ Ra'd, 13/31.

⁵⁵⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 425-426.

isminin gereği olarak Kur'an tilavetlerinin gönüllerde bir sekinet ve huzur hali oluşturmaya gerektiğini ayrıca belirtmektedir.⁵⁵⁸

*“İşte bunlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu, Âdem'in soyundan gelen peygamberler; Nûh ile birlikte (gemide) taşıdıklarımız, İbrâhim ve İsrâil'in (Ya'kûb) soyundan gelenler ve doğruya ulaştırdığımız ve seçkin kıldığımız kimselerden olup, kendilerine Rahmân'ın âyetleri okunduğunda ağlayarak ve secde ederek yere kapanırlar.”*⁵⁵⁹

Bu âyeti ele alıp düşünüldüğünde, gürültü patırtı ile, bağırıp çağırma ile ya da bir kargaşa içinde yapılan okuma ile müminlerin ağlamaları ve secdeye kapanmalarının mümkün olamayacağı, fikrini savunan Ebû Zehre, bu bağlamda başka bir âyete de dikkatleri çekmektedir:

*“Şayet biz bu Kur'an'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün. İşte bu misalleri insanlar düşünsünler diye veriyoruz.”*⁵⁶⁰

Müellif, Kur'an'ın manalarını idrâk eden bir insanın, bugünün Kur'an okuyucularının aşırı teganni ile ve bağırma şekline dönüştürerek yaptıkları okuma ile Kur'an'ın bir ilgisinin olmadığını fark edeceklerine işaret etmektedir. Çünkü bu tür okuyuş sahipleri için okuma esnasında aslanan Kur'an'ın o eşsiz manaları ve anlatımları değil; aksine terennüm, teganni, haykırış, sesin çeşitli nağmelere uydurulması gibi bambaşka önceliklerdir. Böyle olunca da bu tür okumalar, Kur'an'ı anlama vesilesi olmaktan öte; Kur'an'ı hakkıyla anlama, ondan etkilenme ve hislenme arasında ciddi bir engel teşkil ettiği su götürmez bir gerçek olarak durmaktadır.⁵⁶¹

Bu bağlamda düşünülmesi gereken bir başka âyet de şudur:

“Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi. Rablerinden korkanların onun etkisiyle tüyleri ürperir, sonra yine Allah'ı anmaya yönelerek bedenleri ve kalpleri huzura kavuşur. İşte bu kitap,

⁵⁵⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 425-427.

⁵⁵⁹ Meryem, 19/58.

⁵⁶⁰ Haşr, 59/21.

⁵⁶¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 427.

Allah'ın bir rehberi olup dilediği kimseyi onunla doğruya yönlendirir; ama Allah kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur."⁵⁶²

İşte tüm bu paylaşılan âyetler, Kur'an manalarının nağme ve melodilere kurban edilmemesi gerektiği hakikatini ifade etmektedir. Aynı zamanda İslam kültürünün bir parçası olmayan yabancı müzik nağmelerinin, Kur'an tilavetinde sergilenmesinin okuma ameliyesinin bir parçası olamayacağı da gün gibi aşikâr bir gerçektir.⁵⁶³

Sözün bir yerinde Muhammed Ebû Zehre, eski, yeni olsun melodi, musiki meselesinin Kur'an ile beraber zikredilmesinin genel olarak Kur'an'ın indiriliş gaye ve hikmetine uygun olamadığı görüşündedir. Ayrıca bu görüşünü destekleyecek başta âyetler olmak üzere çeşitli delillere de müracaat etmektedir.⁵⁶⁴

Muhammed Ebû Zehre, bu fikir ve düşüncelerine karşılık, Kur'an'ın teganni, ile okunmasının bir sakıncası olmadığını savunan insanların da olduğunu belirterek, bu görüşte olanların ileri sürdükleri birtakım delilleri zikredip, bu delillerin nasıl anlaşılması gerektiğini de kendi perspektifinden ele alıp açıklamıştır.

Mevzu bahis delillerden hadislerle alakalı olarak, onları nakletmeden önce Ebû Zehre, şayet hadislerin sıhhati ile ilgili bir sorun yoksa anlama ile ilgili açıklamaların yapılmasına ihtiyacın bulunduğunu ön bilgi olarak paylaşmıştır. Yani bu hadisleri Kur'an'ın indiriliş gayesine uygun bir biçimde, Hz. Peygamber'in de Kur'an'ı okuma şekline muvafık olacak şekilde anlama çabası içinde olunması gerektiğini ifade etmektedir.

Bu hadislere örnek olarak Müellifin bir kısım paylaşımı şu şekildedir:

*"Kur'an'ı seslerinizle süsleyiniz."*⁵⁶⁵

Bir defasında Hz. Peygamber, Ebû Musa el-Eş'arî'nin Kur'an okuyuşundan çok mutlu olup şöyle buyurmuştur:

⁵⁶² Zümer, 39/23.

⁵⁶³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 427-428.

⁵⁶⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 427-428.

⁵⁶⁵ Buhârî, Tevhid, 52; Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 34; Ebû Dâvûd, Vitir, 20; İbn Mâce, *İkâmetü's-salât*, 176.

“(Ey Musa!) Sana Davûd ailesinin nağmelerinden bir nağme/güzel ses ahengi verilmiştir.”⁵⁶⁶

Ukbe b. Âmir’den riveyetle Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir:

“Kur’an’ı öğrenin, onunla teğanni edin (güzel sesle ve tecvidine riayet ederek makamla okuyun), onu yazın! Nefsim kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki, (aksi halde) Kur’an, devenin yularından kurtulup kaçmasından daha çabuk bir şekilde elinizden kaçıp gider.”⁵⁶⁷

Ebû Zehre’ye göre, aktardığı bu rivâyetlerin zahirinden hareketle bir kısım insan, delil olarak bu ifadeleri mesnet kabul edip, Kur’an’ı farklı melodi ve şekillerle tilavet etmeye çalışmışlardır. Ancak kendisi bu görüşe karşı olduğunu bu vesileyle tekrar ifade etmektedir. Ona göre, Kur’an’ın bir gayesi vardır, bu gayeyi bihakkin anlamak ve ifâ etmek için Kur’an, Hz. Peygamber’den tevatür ile gelen okuma şekillerinin dışına çıkılmadan tilavet edilmelidir. Müellif, öğüt alma amacı olmayan, ibret veren kısımlar gözler önüne serilmeden, Allah korkusu hesaba katılmadan yapılan tilavetler Kur’an’ın indiriliş amacına hizmet etmediğini; Kur’an okurken Allah ile muhatap olduğu bilincinde olmayan birinin, okurken melodi, makam, nağme, ses gibi meseleleri dert edinerek yaptığı şeyin gerçekte Kur’an tilaveti olmadığını açıklamaktadır.⁵⁶⁸

Kur’an zaten haddi zatında tezyin içeriklidir, insanın yapacağı süslemeye ihtiyacı asla bulunmamaktadır şeklinde fikir beyan eden Ebû Zehre; hadisteki tezyin ifadesi ile Kur’an’ı okuyan kişinin; manasını düşünerek, müjde, korku, emir, nehiy gibi anlam derinliklerinin farkında olarak bir ses tonu ayarlamasıyla yapacağı tilavetin kastedildiğini beyan etmektedir.⁵⁶⁹

Kur’an’ı tezyin ile okumak, tertîl ile kıraat etmeye işaret olarak değerlendirilmelidir. Zira tezyin (süsleme) yerine göre değişkenlik arz edebilecek bir durumdur. Böyle olunca Kur’an kıraatindeki tezyîni, harf ve lafızları çeşitli formlara göre eğip bükme, farklı farklı melodilerin ve seslendirmelerin konusu etme şeklinde anlamak konuya bütüncül bir şekilde yaklaşıldığında yanlış bir yorum olur. O halde kıraatteki

⁵⁶⁶ Buhârî, *Fezâilü’l-Kur’an*, 31; Müslim, *Salâtü’l-Müsâfirîn*, 34.

⁵⁶⁷ Taberânî, *Mu’cemü’l-Kebîr*, XVII, 290.

⁵⁶⁸ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 428-429.

⁵⁶⁹ Ebû Zehre, *el-Mu’cizetu’l-kübrâ*, 429.

tezyini, Kur'an âyetlerinin manalarını esas alarak, okuduğunun farkında olarak, ilâhî vahyi idrak ederek yapılan tilavet olarak değerlendirmek, daha doğru bir yaklaşım olur.⁵⁷⁰

Muhammed Ebû Zehre, bu konu ele alınırken sıklıkla gündem olan “teğanni” kelimesine de bu çerçeveyi esas alarak yaklaşmaktadır. Yani, teğanni ile okumak demek, eğlendirme başta olmak üzere muhatapları farklı haz hissiyatıyla buluşturma şeklinde yorumlanır ve buna göre okumalar tertip edilirse bu durum, Kur'an'ı anlamamak demek olur. Hâlbuki Kur'an okuyucusu, kendi okurken, samimi duygusuyla okuduğundan etkilenebilir, sesini Kur'an'ın hizmetine vermiş ve bu bağlamda da Kur'an'la ayrıca tezyin olmuş bir insanın mana ve mefhumu göz önünde bulundurup bu minvalde samimi bir şekilde yaptığı okuma elbette hiçbir şeyle mukayese edilmeyecek kıymette bir tilavettir.⁵⁷¹

Ebû Zehre, teğanni ve Kur'an bağlantısını izah etmeye devam ederken şu noktaya da dikkatleri çekmektedir: Teğanni, Kur'an lafızlarının tatlılığından ve uyumundan zevk almak, aşırıya kaçmadan onları hisli bir biçimde okumak demektir. Yoksa Allah'ı hatırlamayı bile engelleyecek, okunanı neredeyse Kur'an olmaktan çıkarıp başka bir şeye dönüştürecek biçimde seslendirmeler yapmak teğanni değildir. Kur'an'ın bu konuya dair haberlerinden birisi şu âyettir:

*“Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi. Rablerinden korkanların onun etkisiyle tüyleri ürperir, sonra yine Allah'ı anmaya yönelerek bedenleri ve kalpleri huzura kavuşur. İşte bu kitap, Allah'ın bir rehberi olup dilediği kimseyi onunla doğruya yönlendirir; ama Allah kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur.”*⁵⁷²

Bu âyetten de anlaşıldığı üzere, Kur'an okuma Allah'ın âyetlerinden haşyet duymaya mâni olmamalı, aksine bu haşyet duygusuna sevk etmelidir. Kur'an tilavet etmek demek; insanların Kur'an'daki öğütlerden, onun hidayet kaynağı oluşundan, ahkâmını öğrenmekten rızıklandıkları demektir.⁵⁷³

Aksi bir durumda ise, Kur'an kıraatinde melodiler ve nağmeler ön planda olmuş olacak, dinleyenler belki bir coşkuya kapılacak; ancak Kur'an'ın kendilerine hitabından

⁵⁷⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 429-430.

⁵⁷¹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 430.

⁵⁷² Zümer, 39/23.

⁵⁷³ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 430.

ve açıklamalarından bîhaber şekilde; kalplerinde herhangi bir ürperti, haşyet ve derin bir saygı oluşmayacaktır.⁵⁷⁴

Ebû Zehre, tertil okuyuş sesteki tahsin (iyileştirme, güzelleştirme) ile birleşirse bunun Kur'an kıraatine katkısı olacağı kanaatindedir. Kur'an okuyucusu muhatapları coşturmayı amaçlamamalı, yabancı melodi ve nağmeleri okumasının parçası yapmamalıdır. Zaman zaman Kur'an meclislerinde, Kur'an okuma esnasında görülen el çırpımlar, aşırı tepkiler, gürültüler meseleyi şova dönüştürüp, işi Kur'an tilaveti ve ondan ibret alma mecrasından çok uzaklaştırır.⁵⁷⁵

Muhammed Ebû Zehre, Kur'an'ın sahih ve doğru kıraatinin onu tertil üzere okumakla gerçekleşeceğini ifade eder ve şu âyetleri referans olarak gösterir:

*“O halde onu okuduğumuz zaman sen onun okunuşunu takip et. Sonra onu anlatmak elbette bize aittir.”*⁵⁷⁶

Tezyini de içinde barındıran bir Kur'an kıraati, okuyucunun kalbinde hissettiği haşyet duygusunun muhataplarına da bu vesileyle yansımalarıyla gerçekleşebilir. Nitekim bu konuda Hz. Peygamber'in şu hadisi tekrar hatırlanmalıdır:

*“İnsanlar arasında en güzel sesli kişi, Kur'an'ı okuduğu zaman (manası bedenine, ruhuna, yüzüne yansıdığı için), Allah'a karşı derin bir saygı ve haşyet duyduğunu gördüğün kimsedir.”*⁵⁷⁷

Kur'an kıraati, manalara uyarak, buna bağlı olarak yerli yerinde vasil/vakıf yaparak, medlere ve mahreçlere dikkat ederek; aynı zamanda samimi, ihlaslı bir duygu ile yapılan okumadır. Buna Kur'an “tertil” demektedir.

Ebû Zehre, Huzeyfe b. Yemân'ın Hz. Peygamber'den şu hadisi rivâyet ettiğinden bahsederek, ilgili rivâyeti şu şekilde kitabına almıştır:

“Kur'an'ı Arap elhânıyla (ezgileri sesiyle) okuyunuz. Fısk ehlinin ve Ehl-i Kitab'ın lahinlerinden (melodi, ses tavrı) sakınınız. Benden sonra öyle bir grup gelecektir ki onlar, Kur'an'ı şarkı nağmeleri, ruhban ve ölü üzerine ağlayanların terci'leri gibi okuyacaklar.

⁵⁷⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 430.

⁵⁷⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 430.

⁵⁷⁶ Kıyâme, 75/18-19.

⁵⁷⁷ İbn Mâce, *İkame*, 176; Dârimî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 34.

*Onların bu okudukları (Kur'an), boğazlarından aşağıya geçmeyecek. Onların ve onlara imrenenlerin kalpleri fitneye tutulmuştur.*⁵⁷⁸

Bir başka rivâyet ise şöyledir:

*Hiz. Peygamber, harflerde tatrîb (nağme, yankı, oynatma) yapıldığını görünce şöyle demiştir: "Ezan; düz, kolay ve akıcıdır. Ezanın düz ve pürüzsüz olacaksa oku, aksi takdirde okuma!"*⁵⁷⁹

Buradan da anlaşılmaktadır ki; Hiz. Peygamber, ezanda teğanniye hoş karşılamamış, uygun görüp onaylamamışsa, bu durum Kur'an tilaveti için hayli hayli geçerli bir husustur. Daha önce de açıklandığı gibi Hiz. Peygamber'in Kur'an tilaveti konusunda memur olduğu şey, onu tertîl üzere okumaktır. Muhammed Ebû Zehre, yaşadığı coğrafyada, özellikle de Mısır'da yabancı kaynaklı, İslam örfüyle çok da bağdaşmayan melodi ve nağmelerin Kur'an kıraatinde yaygın olarak varlığını üzümlere ifade etmiş; bu durumu bidat olarak nitelendirmiş ve duruma şiddetle karşı çıkmıştır.⁵⁸⁰

Ebû Zehre, sözü burada "Terdîd" konusuna getirerek, Kurtubî'den naklen bu konudaki fikirlerini paylaşmaktadır. Biz de özet olarak aktarmaya çalışalım:

Terdîd, mananın gerektirdiği yerde ve Kur'an nassının işaret ettiği yerde olabilir.⁵⁸¹ Terdîd, manayı bozacak şekilde abartılı yapılsa bu, haramdır. Bunu bazen Mısır kurrâları, Devlet başkanlarının önünde yapmaktalar ve buna mukabil bir takım menfaat ve karşılıklar almaktadırlar. Ne yazık ki, böyle davrananların amelleri boşa gitmiştir. Bu davranış; Allah'ın âyetlerini melodinin konusu yapmaktır, cahilliktir ve büyük bir cüretkârlıktır. Hiz. Peygamber'in, miras bıraktığı okuma şekline taban tabana zıttır. Yine bu tür okumalar, selefin bize bıraktığı okuma şekillerine de aykırıdır, şeytanın süslemelerine alet olmaktır. Böyle olduğu için de iyi bir şey yaptığını zanneden bu zevat, yaptıklarıyla Allah'ın indirdiği vahyi hafife aldıklarının farkında olmadıkları bir gaflet içindedirler. Hâlbuki herkes bilmeli ki, hepimiz Allah'tan geldik ve dönüşümüz Allah'a

⁵⁷⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, II, 540; Hadisle ilgili geniş açıklamalar için bkz. Abdurrahman Çetin, "Kur'an Kıraatinde Musikinin Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII(7), 1998, 125-126.

⁵⁷⁹ Dârekutnî, *Sünen*, I, 239; Hadisin sıhhatiyle ilgili ve başka da açıklamalar için bkz. Çetin, "Kur'an Kıraatinde Musikinin Yeri", 126.

⁵⁸⁰ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 430.

⁵⁸¹ Terdîd: Hafızlık, hatim, teravih, cenaze vb. meclislerde Kur'an okuyan birinin, kıraatinin sonuna geldiğinde, okuduğu yerin son kısmının, dinleyenlerle beraber hep bir ağızdan ve yüksek sesle okunması demektir. (er-Râfî, *"İ'câzu'l-Kur'an"*, 59.)

dır. Bu dönüş, yapıp edilenlerin hesabının verileceği bir ebedî dönüştür. Bunu bize haber veren de âlemlerin Rabbi olan Allah'tır.⁵⁸²

Müellifin Kur'an'ı teganni ile okuma konusunda fikirlerinin tartışmaya açık olduğunu ifade etmekde fayda görmekteyiz. Kendi döneminde ve bazı ortamlarda aşırı sayılabilecek bir kısım olumsuz örnekten hareketle neredeyse temelden bir karşı duruş sergilemek ne kadar vicdanlıdır? Son dönem Kur'an okuyucuların önemli bir bölümünün manayı göz önünde bulundurarak yaptıkları okumaların cemaati etkilediğini; meclislerde oluşan coşkunun bu yüzden olduğu görmezden gelinmemelidir. Kaldı ki “*Kur'an'ı teganni (ezgi) ile okumayanlar bizden değildir*” hadisi sahih bir hadistir.⁵⁸³ Kuran başta olmak üzere, ezan ve ses ile icrâ edilen birçok okumanın insan ruhu üzerindeki müspet etkisi inkâr edilemeyecek bir hakikattir. Elbette her meselede olduğu gibi Kur'an okumalarında da aşırıya kaçmamak, manayı gözetmek, asıl gayeyi unutmamak önemlidir. Ama bu temelden sesin, makamların, teganninin olduğu bir okumayı reddetmeyi gerektirmez diye düşünmekteyiz.

Müellif Muhammed Ebû Zehre, bu konunun Mısır'da başlayıp civar ortamlara da hızlıca bulaştığını aktardıktan sonra kitabını şu dualarla hitama erdirmiştir.

“Ey Rabbimiz! Bizleri bağışla, Yapılan hatalı işlerden ötürü bizi hesaba çekme! İçimizde beyinlerini kullanmayıp yanlışlıklarda bulunanlardan dolayı bizi muaheze etme! Kur'an'ı hakkını vererek okumayı, yaşamayı bizlere ilham et! Eğlence ve iftira konusu olmaktan Kur'an'ı kurtar ya Rab! Bu kelâmın en büyük koruyucusu ve hâmisî sensin Allah'ım! Âlemlerin rabbi olan Sen'sin, Kur'an'ını kıyamete kadar koruyacak olan da Sen'sin...”⁵⁸⁴

⁵⁸² Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 430-431.

⁵⁸³ Buharî, *Tevhîd*, 44; Ebu Davûd, *Vitr*, 20.

⁵⁸⁴ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-kübrâ*, 431.

SONUÇ

Muhammed Ebû Zehre, 1898-1974 yıllarında yaşamış, zamanının en verimli âlimlerinden biri olarak dikkatleri çekmiş bir ilmî şahsiyettir. İlim dünyasına kazandırdığı eserlere bakıldığında da görülecektir ki, birçok alana dair çalışmaya ve telifâta imza atmıştır. Bu çalışmalar içinde güncel olaylar, dönemin sıcak meselelerine dair yazdıklarının zaman zaman ilmî çalışmalarını etkilediği de hayatına bakıldığında dikkat çeken en önemli hususlardan biridir. Yani olan bitene bir âlim hassasiyetiyle yaklaşmış ve bunun bedelini de o döneme göre farklı engellerle karşılaşılarak ödemiştir.

Tefsir ve Kur'an ilimlerine hayatı boyunca hep ilgi duyan Ebû Zehre, bu yönü ile pek bilinmeyen bir âlimdir. Ancak *Zehretü't-tefâsîr* adlı tefsiri için yaklaşık yirmi üç yıllık bir emek sarf etmiştir. Kur'an'ın Fâtiha sûresinden başlayarak Neml sûresinin 74. âyetine kadar tefsirini yaptığı bu güzide eserini tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir. Bunun dışında söz konusu tefsirine başlamadan yazdığı ve çalışmamızın da konusu olan *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ, el-Kur'an* adlı eseri de başlı başına bir yönüyle tefsir usulü, bir yönüyle Kur'an tarihi, bir yönüyle de sosyal meselelere değindiği çok yönlü bir çalışmadır.

Bu çalışma özetlenirken iki kısma ayrılarak hülâsa edilebilir. Birincisi; Ebû Zehre'nin Kur'an'ın indirildiği ilk dönemden itibaren onun indiriliş sürecine dair verdiği bilgilerdir. Hz. Peygamber'in vefatı ile beraber Müslümanların fetihler sonucu etki alanlarının genişlemesine paralel olarak oluşan yeni sorunların Kur'an kıraati başta olmak üzere meydana getirdiği ihtilaflara değindiği alanlar da ilk olarak sıralanabilecek açıklamalardır. Kur'an'ın ilk cem'i, sonrasında çoğaltılması, bunlar yapılırken yaşanan bazı ihtilaflar, tartışmalar ve alınan önlemler de Ebû Zehre'nin bu bölümde verdiği bilgiler arasındadır.

Kur'an ilimlerine geçildiğinde burada belli bir düzen içinde hem klasik bilgileri nakledip hem de kendi fikrini, etraflı bir biçimde nakillerde bulunarak ve iddialarını farklı alanlardan delillerle güçlendirerek ispat edip, izah etmeye çalışmıştır. Kur'an'ın i'câzı konusuna gelince, Ebû Zehre'nin en detaylı bir biçimde yer verdiği kısım burasıdır. Kitabının isminden de anlaşılabilceği gibi adeta bir bütün olarak eser, Kur'an'ın i'câzı ve i'câz yönlerini ön plana çıkarmak, bu noktadaki hakikatleri zaman zaman tekrar

denebilecek kadar sıklıkla defaâten açıklayarak ispat edilmek üzere yazılmıştır dense yeridir.

Müellifin çalışmamızı hazırlarken kendine has denilebilecek en önemli görüşlerinden birisi de Kur'an'da nesh meselesiyle alakalıdır. Ebû Zehre'nin, neshi fikir olarak kabul ettiğini öncelikle görmekteyiz. Bunu izah ederken Kur'an'ın tahrif edilmemiş kısımlarıyla önceki ümmetlere ait kitap ve ahkâmda bulunan bazı hususları aynen kabul ettiğini, devam ettirdiğini ifade etmektedir. Sonrasında, Hz. Peygamber'in sünnetinde bir bütün olarak bakıldığında, neshin pratik olarak bulunduğu görüleceğini açıklaması da şâyânı dikkattir. Son olarak da Kur'an'ın, kendisinden önce indirilen ilâhî kitaplardaki hüküm ve mucizeleri barındırdığını, ama bunun insan eli değen bölümlerle ilgili olmadığını nesh konusunda delillerle izah etmiştir.

Muhammed Ebû Zehre, birçok konuda görüşlerini takip ettiği geleneksel çizginin dışına çıkarak, Kur'an'ın kendi içindeki nesh konusunda oldukça farklı bir bakış açısına sahiptir. Buna göre, Kur'anda nesh bulunmamaktadır. Çünkü Kur'anda neshin olabileceğine dair sarîh bir ifadeyle âyetlerin bulunmadığını, Hz. Peygamber'den de Kur'anda neshin var olduğuna dair herhangi sahih bir rivayetin bulunmadığından hareketle müellif, Kur'anda neshin olmadığı kanaatini taşımaktadır. Bu bağlamda Kur'anda geçen "nesh" ifadesini de önceki peygamberlerin risaletini teyit eden hissî mucizelerin neshi olarak değerlendirmektedir. Ebû Zehre'ye göre âyetler arasında neshten ziyade bir uzlaştırma yolu denenmelidir; bu şekilde âyetler okunduğunda aralarında herhangi bir zıtlığın ve neshin olmadığı anlaşılacaktır. Kur'an'ın nesilden nesile devam eden ebedî mucize oluşunun gereği olarak bu âyetlerin okunması fikri müellifin nesh meselesinde önde tuttuğu bir düşüncedir.

Son bölümlere girilirken de içinde yaşadığı toplumun Kur'an'a ve güncel meseleler ile Kur'an arasında kurdukları bağ ve bağlantılar ele alınmış; bunlara dair müellifin görüşlerine verilmiştir. Örneğin, Kur'an'ın okunuş şekil ve özelliklerinden bahsedilen kısma, adeta birçok sert eleştiri hesaba katarak, ama görüşlerinden taviz vermeden kendi bakışını ve fikrini ifade etmekten geri durmamıştır. Kur'an kıraatine karıştırılan yabancı nağme ve melodilerin, Kur'an'ın adeta bir salon kitabı muamelesi görmesinden duyduğu rahatsızlıkları sert bir dille tenkit ettiği bu bölümler şayan-ı dikkattir. Bunları ifade ederken Müellifin sert bazı eleştirilerine katılmadığımızı, Kur'an'ın çeşitli makamlarla

okunuşunun icrası meselesinde niyet okur tarzda davranmamak gerektiğini çalışmamızın ilgili bölümünde kendi ifadelerimizle ele aldık. Kur'an'ın mana ve maksadının gözetilmeden sadece lafzının şeklen yüceltilmesi elbette dikkat edilemesi gereken bir durumdur. Ama bu, Kur'an'ın çeşitli makamlarla icrasının önünde engel de değildir. Gözetilmesi gereken, her alanda olduğu gibi burada da denge ve itidaldır.

Kendi dönemi başta olmak üzere, sonrasına da ilmî alanlara dair verdiği farklı eserlerle ciddi katkıda bulunan merhum Muhammed Ebû Zehre'nin, bu çalışmamızla biz de eserlerinin önemli bir bölümüne erişip, inceleme ve çalışmamız özelinde de Kur'an ilimlerine bakışını ele almaya çalıştık. Bu vesileyle birçok alana dair yazdığı eserlerin ve küçük de olsa yaptığımız bu çalışmanın kendisi için birer carî sadaka olmasını temenni eder, kendisine Allah'tan rahmet dileriz.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman b. Muhammed er-Razi İbn Ebü Hatim, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-'Azim*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 2003.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekir, *Ebu Zehre: İmâmu Asrih, Hayâtühû ve Eserühû 'l-ilmî*, Dârü'l-i'tisâm, Kahire 1985.
- Arucî, Muhammed, “İ'câzü'l-Kur'an”, *DİA*, TDV, İstanbul 2000.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâîlîyyât*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara trs.
- Aydın, Maşuk, *İslama Davet*, Birleşik Yayınları, Ankara ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *es-Sünenü'l-Beyhaki'l-Kübrâ*, thk: Muhammed Abdulkadir Ata, Mektebetü Dâri'l-Bâz, Mekke 1994.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-VVIII, İstanbul 1987.
- Cemâl, Ahmed el-Ömerî, *Mefhûmü'l-i'câzi'l-Kur'ânî hatte'l-karni's-sâdisi'l-hicrî*, Kahire 1984.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979.
- Cum'â, Ali, “Muhammed Hıdır Hüseyin”, *DİA*, 2005.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf, *et-Ta'rîfât*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Çağıl Necdet, “Klasik Anlayışla Bilimsel Bulguların Kesiştiği Noktada Kur'an Nazmı”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 11, 2002, 59-73.
- Çağıl Necdet, *Din Dili ve Mecaz*, İz Yay., İstanbul 2008.
- Çağıl, Necdet, *Kur'an'ın Belâgat ve Fonetik Yapısı*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2005.
- Çağıl, Necdet, *Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes Mukayyesine Özgün Bir Yaklaşım*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hâkim ve Meâli Kerim*, Risale Yayınları, İstanbul 1972.
- Çekmegil, M. Said, *Nâsih – Mensuh Masumiyet ve Recm*, Nida Yayınları, Ankara 1995.
- Çelik, Muhammed, *Kur'an Kur'an'ı Tanımlıyor*, Şule Yayınları, İstanbul 1998.

- Çetin, Abdurrahman, “Kur’an Kıraatinde Musikinin Yeri”, *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi*, 1998, VII, 115-132.
- Çetin, Abdurrahman, “Tilâvet”, *DİA*, TDV, İstanbul, 2012, XXXXI, 156.
- Demir, Nurettin ve Vesim Taylan, *Sosyal Hayatta Aile ve Toplum*, Kayihan Yay., İstanbul 2004.
- Demirci, Muhsin, *Konulu Tefsire Giriş*, İfav, İstanbul 2013.
- Demirci, Muhsin, *Kur’an Tarihi*, İfav, İstanbul 2015.
- Demirci, Muhsin, *Kur’an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, İfav, İstanbul 2017, I, 184-187.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İfav, İstanbul 2015.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İfav, İstanbul 2015.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İfav, İstanbul 2015.
- Demirci, Muhsin, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, İfav, İstanbul 2012.
- Dimyâtî, Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed b. Abdulgâni, *İthaf fudalâi’l-beşer fî’l-kıraati’l-erbaati aşer*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2011.
- Duman, M. Zeki -Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *DİA*, XVIII, 401.
- Duman, M. Zeki, *Levh-i Mahfuz’dan Mushaf-ı Şerif’e Kelamullah*, Fecr Yayınevi, Kayseri 2013.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, *es-Sünen*, I-II, nşr. Kemâl Yusuf el-Hût, Beyrut 1988.
- Ebû Mansur Muhammed Maturidî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, Mizan Yayınevi, İstanbul 2006.
- Ebû Zehre, “Tefsirü’l-Kur’an’i’l-Kerim”, *Livâ’u’l-İslâm*, XVIII/4, Kahire 1964.
- Ebû Zehre, *Ahkâmü’t-Terikât ve’l-Mevâris*, Daru’l-Fikri’l-Arabî, Kahire 1963.
- Ebû Zehre, *Akdü’z-Zevâc ve Âsârühû*, Darü’l-Fikri’l-Arabî, Kahire 1971.
- Ebû Zehre, *Buhûs fî’r-Ribâ*, Dârü’l-fikri’l-Arabî, Kahire ts.
- Ebû Zehre, *el-Ahvalü’ş-Şahsiyye*, Darü’l-Fikri’l-Arabî, Kahire 1957.

- Ebû Zehre, *el-Akîdetü'l-İslâmîyye kemâ câe bihâ el-Kur'ânü'l-Kerîm*, Darü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1965.
- Ebû Zehre, *el-Alâkatü'd-devliyye fî zillî'l-İslâm*, Çev.: Hüseyin Algül-Osman Şekerci, *İslam'da Beşerî Münasebetler*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1971.
- Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ el-Kur'ân*, Dârü'l-fikrî'l-Arabî, Kahire 2009.
- Ebû Zehre, *el-Vahdetü'l-İslamiyye*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts; Çev., İbrahim Sarıms, İslam Birliği, Esra Yayınları, Konya 1996.
- Ebû Zehre, *el-Vakf*, Matbaatü Ahmed, Kahire 1959.
- Ebû Zehre, *et-Tekâfülü'l-İctimâî fî'l-İslam*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1991.
- Ebû Zehre, *Hatemü'n-Nebiyyin*, Dârü'l-fikri'l-Arabî, Kahire 2012.
- Ebû Zehre, *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*, Çev.: Akif Nuri, Fikir Yayınları, İstanbul 1978.
- Ebû Zehre, *İbn Hazm*, Çev., Osman Keskiöğlü-Ercan Gündüz, Buruç Yayınları, İstanbul 1996.
- Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, Çev.: Abdülkadir Şener, Fecr Yay., Ankara 1986.
- Ebû Zehre, *İslam Hukuku Okulları ve Sekiz Büyük İmam*, Çev.: İ. E. Dal, Alternatif Düşünce, İstanbul 2006.
- Ebû Zehre, *İslam Hukukunda Suç ve Ceza*, Çev.: İbrahim Tüfekçi, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1994.
- Ebû Zehre, *İslam'da Savaş Kavramı*, Çev.: Cemal Karaağaçlı, Engin Ofset, İstanbul 1976.
- Ebû Zehre, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, Çev.: Ethem Ruhi Fırlı-Osman Eskicioğlu, Hisar Yayınları, İstanbul 1970.
- Ebû Zehre, *İslam'ın Gölgesinde İnsanlık*, Çev.: Osman Şekerci, Sinan Yayınevi, İstanbul 1970.
- Ebû Zehre, *İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Çev.: Abdülkadir Şener, Hisar Yayınları, İstanbul 1976.

- Ebû Zehre, Muhammed, *el-Milkiyye ve nazariyyetü'l-'akd*, Darü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1938.
- Ebû Zehre, Muhammed, *Son Barış Çağrısı*, trc. Cemal Aydın, Şûle Yay., İstanbul 1998.
- Ebû Zehre, Muhammed, *Şerîatü'l-Kur'an; Min Delâili I'câzihî*, Silsiletü's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Kahire 1961.
- Ebû Zehre, *Şerhu Kanuni'l-Vasiyye*, Matbaatü Ahmed, Kahire 1950.
- Ebû Zehre, *Şerîatü'l-Kur'an*, Çev.: Ali Arslan, *Kur'an Nizamı*, Kazdal Yayınevi, İstanbul 1969.
- Ebû Zehre, *Tanzîmu'l-İslâmi li'l-Müctema'*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1965.
- Ebû Zehre, *Tanzimu'l-Üsreti ve Tanzimu'n-Nesli*, Dârû'l-fikrî'l-Arabî, Kahire 1976.
- Ebû Zehre, *Tarihu'l-Cedel*, Daru'l Fikri'l-Arabi, Kahire 1934.
- Ebû Zehre, "Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerim", *Livâ'u'l-İslâm*, XVIII/7, 1964, 403-407; XVIII/8, 1964, 465-468; XVIII/3, 1964, 147-151.
- Ebu'l-Haccac el-Mekki Mucâhid b. Cebr, *Tefsiru Mucâhid*, thk. Abdurrahman Tahir b. Muhammed, İslamabad ts., I, 239.
- el-Bakillânî, Ebû Bekir Muhammed İbn Tayyib, *I'câzü'l-Kur'an*, nşr. M. Şerif Sukker, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- el-Cürcânî, Abdülkahir, *Delâilü'l-I'caz (Sözdizimi ve Anlambilim)*, Çev. Osman Güman, Litera Yayıncılık/ T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015.
- el-İsfehânî, Rağîb, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trs.
- el-Vahdetü'l-İslâmiyye*, Çev., İbrahim Sarmış, İslam Birliği, Konya 1996.
- Eroğlu, Ali, *Kur'an Tarihi ve Kur'an İlimleri Üzerine*, Ekev Yay., Erzurum 2002.
- es-Sâlih, Subhî, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, Dârû'l-ilm li'l-Melâyîn, Beyrut 1968.
- Ethem Ruhî Fığlalı ve Osman Eskicioğlu, Yağmur Yay, İstanbul 1976.
- et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, (Tahk.: Abdullah b. Abdülmuhsin-i Türkî), Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyâd 2003.

- Güllüce, Veysel, “Kur’an’da Nesh Edilmiş Âyet Var mıdır?” *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 26, 2006, 51-74.
- Hamidullah, Muhammed, *Kur’an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, (Fransızcadan Çeviren: Mehmet Sait Mutlu), Yağmur Yayınları, İstanbul 1965.
- Hatiboğlu, İbrahim, “İsrâiliyat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIII, 195.
- Heyto, M. Hasan, *el-Mu‘cizetü’l-Kur’âniyye*, Beyrut 1994.
- Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmeğânî, *Kâmûsü’l-Kur’an*, Thk. Abdulaziz Seyyidu’l-Ehl, 4. tab’, Dâru’l-İlm Li’l-Melâyîn, Beyrût 1973.
- İbnu Fâris, *Mu‘cemu mekayîsi’l-Luğa*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1972.
- Kâdî Abdülcebbâr, *Tenzihü’l-Kur’ân ‘ani’l-me‘â’in*, Dârü’n-nehdâti’l-hadîse, Beyrut ts.
- Kâdî İyâz, *eş-Şifâ (Şifâ-i Şerif Tercüme ve Şerhi)*, terc. Suat Cebeci, Akçağ Yayınları, Ankara 1992.
- Kâdî İyâz, *eş-Şifâ; bi Ta’rîfi Hukûki’l-Mustafa*, Dâru’l-Feyhâ, Dimeşk 2000.
- Keskin, Mehmet, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, Birleşik Yay., İstanbul 1993.
- Keskioğlu, Osman; *Kur’an Tarihi*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul trs.
- Köse, Saffet, “Muhammed ebû Zehre”, *DİA*, 2005.
- Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara 2006.
- Mennâ, Halil el-Kattân, *Ulûmu’l-Kur’an*, (Tercüme: Arif Erkan), Timaş Yayınları, İstanbul 1997.
- Muallim, Nâci, *İ‘câz-ı Kur’an*, haz. Ümit Şimşek, Marifet Yay., İstanbul 1997
- Muhammed Fuâd Abdalbaki, *el-Mu‘cemü’l-Müfahres li elfâzi’l-Kur’ani’l-Kerim*, Daru’l-Hadis, Kahire 2001.
- Muhaysin, Muhammed Salim, *el-Kıraât ve eseruhâ fî ulûmi’l-arabiyye*, Mektebetü’l-külliyâti’l-Ezheriyye, Kahire 1984.
- Müsteşâr Abdullah Akîl, *Min A’lâmi’d-da’veti ve’l Hareketi’l-İslâmiyyeti’l-Muasıra*, Dâru’l-Beşir, Kahire 2008.

- Nedvî, M. Râşid, “Şeyh Muhammed Ebû Zehre”, *Mecelletü'l-mecmai'l-ilmî el-Hindî*, VI, Dârü'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1997.
- Nurettin Demir-Vesim Taylan, *İslam'da Toplum Düzeni*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1993.
- Rummânî, *en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'an* (*Selâsü resâ'il fî i'câzi'l-Kur'an* içinde, nşr. M. Halefullah – M. Zağlûl Sellâm), Kahire, ts. (Dârü'l-maârif).
- Sâdık, Mustafa, *er-Râfî, İ'câzü'l-Kur'an*, Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1381/1961.
- Sahip Aktaş, *Kur'an'da İstifhâm Üslubu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2006.
- Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, nşr. Ahmed b. Ali, I-II, Darü'l-hadîs, Kahire 2006.
- Süyûtî, *Mu'terekü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'an* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1973.
- Şeyhülislam Takiyyüddin Ahmed b. Teymiyye, *el-İklil fî'l-müteşâbih ve'te'vil*, Darü'l-İman, İskenderiyetr.
- Şimşek, M. Said, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Şübeyr, M. Osman, Muhammed Ebû Zehre: *İmâmü'l-fukahî'l-muâsirîn ve'l-müdâfiu'l-cerî an hakâiki'd-dîn*, Dârü'l-kalem, Dımaşk 2006.
- Vehdân, Nâsır Mahmud, Ebû Zehre: *Âlimen İslâmîyyen, hayâtühû ve menhecühû fî buhûsihi ve kütübih*, Şirketü'n-nâs li't-tibâa, Kahire 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “İ'câzü'l-Kur'an”, *DİA*, 2005.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Sarfe”, *DİA*, 2005.
- Yazır, M. Hamdi, *Hâk Dini Kur'an Dili*, Azim Yayınevi, İstanbul 1994.
- Yıldırım, Enbiya, *Tefsir ve Hadiste İsrâîliyyat*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- Yılmaz, Muhammet, *Bir İ'caz Delili Olarak Kur'an Hukuku*, STS Yayınları, İstanbul 2015.
- Yılmaz, Muhammet, *En Büyük Mu'cize Kur'an*, Okur Akademi, İstanbul 2018.

Yılmaz, Muhammet, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*, İsam Yayınları, İstanbul 2017.

Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kâhire 1957.

Zerzûr, Adnan, *A'lâm-u ve Ulemâu Kudemâu ve Muasirûn*, Darü'l-Fethi Liddiraseti ve'n-neşri, Ürdün 2010.

Ziriklî, *el-A'lâm*, nşr. Züheyr Fethullah, Dârü'l-ilm li'l-Melâyin, Beyrut 1996.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Yahya KARATAŞ
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Eğitimi	
Y. Lisans Eğitimi	
Yabancı Diller	
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	
Katıldığı Kurslar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	